

زاهيڙه ڪان

له جنگي يه ڪه مي جيهانييه وه تا ڪوڙايي جنگي سارد
(۱۹۹۱-۱۹۱۴)

زلهيڙه ڪان

له جهنگي په ڪه مي جيهانيه وه تا ڪوڙايي جهنگي سارد
(۱۹۹۱-۱۹۱۴)

سامان حسين نه حمهد

ههوليئر - ۲۰۱۲

خانه‌ی موکریانی بو چاپ و بلاوکردنه‌وه

● زله‌پزه کان له جهنگی یه‌که‌می جیهانییه‌وه تا کوئایی جهنگی سارد (۱۹۱۴-۱۹۹۱)

● نووسین: سامان حسین شه‌حمده

● نه‌خشه‌سازی ناوه‌وه: ری‌دار جه‌عفر

● به‌رگ: جیگر عه‌بدو‌لجه‌بار

● نرخ: (۳۰۰۰) دینار

● چاپی یه‌که‌م: ۲۰۱۲

● تیراژ: ۱۰۰۰ دانه

● چاپخانه: چاپخانه‌ی موکریانی (هه‌ولیه)

● له به‌ری‌وه‌به‌رایه‌تیی گشتیی کتیب‌خانه‌کان ژماره‌ی سپاردنی (۲۵۵۱) سالی (۲۰۱۲) ی پی

دراوه.

زنجیره‌ی کتیب (۶۹۱)

مالپه‌ر: www.mukiryani.com

ئیمه‌یل: info@mukiryani.com

پیرست

- پیشده کی ۷
- به شی یه کهم: جهنگی جیهانی یه کهم ۹
- یه کهم: هژکاره کانی جهنگی جیهانی یه کهم ۱۱
- دووه م: قهیرانه سیاسییه کانی پیش جهنگی جیهانی یه کهم ۲۱
- سییه م: دهستپیکی جهنگی جیهانی یه کهم و رووداره کانی ۳۱
- چوارهم: نه نجامه کانی جهنگی جیهانی یه کهم ۵۲
- به شی دووه م: کۆنگره ی ناشتی و کۆمه لئی گه لان ۵۵
- یه کهم: کۆنگره ی ناشتی ۵۵
- دووه م: کۆمه لئی گه لان ۶۲
- سییه م: کیئده ی ناشتی و په یمانه نیو ده وله تییه کان له نیوان هردوو جهنگدا ۶۵
- چوارهم: کیئده ی چه کدا مالین ۶۷
- به شی سییه م: زله یزه کان له نیوان هردوو جهنگدا ۷۱
- یه کهم: بریتانیا ۷۱
- دووه م: فدره نسا ۷۷
- سییه م: ئه مریکا ۸۱
- چوارهم: یه کیتی سؤفیدت ۸۵
- پینجهم: ژاپۆن ۸۸
- شده م: ئیتالیا ۹۷
- حه وته م: ئه لمانیا ۱۰۵
- هده شته م: قهیرانی دارایی ۱۹۲۹ - ۱۹۳۳ ..... ۱۱۵
- به شی چوارهم: قهیرانه کانی نیوان هردوو جهنگ ۱۲۱
- یه کهم: قهیرانی مهنشوریا ۱۲۲

- دووم: هیرشی ئیتالیا بۆسەر حەبەشە ۱۹۳۶-۱۹۳۵ ..... ۱۲۴
- سیتیەم: ھەنگاوەکانی ئەلمانیا بەرەو جەنگ ۱۲۶
- چوارەم: کیشەئە نەمسا و لکاندن بە ئەلمانیاوە ۱۲۹
- پینجەم: کیشەئە چیکۆسلۆفاکیا ۱۳۱
- شەشەم: جەنگی نێوخۆیی ئیسپانیا ۱۹۳۶-۱۹۳۹ و کاریگەری لەسەر پەیوەندییە نێو دەوڵەتەئێبەکان بەر
لە جەنگی جیھانی دووم ۱۳۳
- بەشی پینجەم: جەنگی جیھانی دووم ۱۳۷
- یەكەم: کیشەئە پۆلەندا و کەوتنەوێ جەنگی جیھانی دووم ۱۳۷
- دووم: ھۆکارەکانی جەنگی جیھانی دووم ۱۳۹
- سیتیەم: رووداوەکانی جەنگ ۱۴۲
- بەشی شەشەم: جیھان لە دوای جەنگی جیھانی دووم ۱۶۹
- یەكەم: ئەنجامەکانی جەنگی جیھانی دووم ۱۶۹
- دووم: کۆنگرە و پەیماننامەکانی ناشتی ۱۷۲
- سیتیەم: کیشەئە ئەلمانیا ۱۷۴
- چوارەم: دەزگای نەتەوێ یەکگرتووەکان ۱۷۵
- بەشی ھەوتەم: جەنگی سارد و دەرگەوتنی دووجەمسەری لە جیھاندا ۱۸۱
- یەكەم: پیناس و ھۆکارەکانی جەنگی سارد ۱۸۱
- دووم: چۆنیتتی بەرپۆتووەچوونی جەنگی سارد و رووداوەکانی ۱۸۵
- سیتیەم: بارودۆخی ناوخۆیی ئەمەریکا لەسەر دەمی جەنگی سارددا ۱۹۴
- چوارەم: ھەنگاوەکانی سۆڤیت بەرەو ھەلئۆشاندنەوێ و کۆتایی جەنگی سارد ۱۹۷
- سەرچاوەکان ۲۰۵

پیشه کی

میژووی هاوچه رخی زهلیزه کان به شیک کی زۆر گرنگه له میژووی جیهان و یه کینکه له بابه ته زۆر زیندوو و پر بایه خه کان، که سوودی کی گه وره به خوینەر ده به خشیت، به تاییه تیش به خویندکارانی به شی میژوو له زانکۆکاندا، چونکه ئەم بابه ته و ته وای ئه و گه شه سەندن و رووداوانه ی، که له میژووی ئه و زهلیزه دا روویان داوه، په یوه ندیی راسته و خو یان به میژووی هاوچه رخی به شی هه ره زۆری گه لانی جیهانه وه هه یه و له نیویشیاندا گه لانی رۆژ هه لات ی ناوه راست، به کوردیشه وه. هه ر بۆیه خویندنه وه و به ئاگی له م بابه ته دا ریخۆشکه ر و یارمه تیده ری کی باش ده بی ت بۆ خوینەر تا بتوانیت له ته وای کایه کانی میژووی هاوچه رخی به شی هه ره زۆری گه لانی جیهان و ناچه که و کورد تی بگات، ئەمه جگه له وه ی که تی گه یشتن له م بابه ته و شیاریه کی باش بۆ تی گه یشتن له رووداوه کانی سه رده م و هیزه شا راوه کانی پشت ئه و رووداوانه ده به خشیت و ئاستی و شیاریی میژوویی سیاسی فراوان ده کات.

له م سۆنگه یه وه بېرۆکه ی نووسینی ئەم بابه ته ده رکه وتوه و لێره وه هه ولمان داوه ئەم بابه ته له باره ی میژووی زهلیزه کانه وه بنووسین، تا بتوانین که لینی کی بچوک له که لینه کانی کتیبخانه ی کوردی له م بواره دا پر بکه ینه وه و به دیوی کی تریشدا که ره سته به ک له باره ی ئەم قۆناغه ی میژووی هاوچه رخی جیهانه وه به رده سته ی خویندکارانی به شی میژووی زانکۆکانی کوردستان بجه یین و به م کاره شان به شیک له و که موکوریانه پر بکه ینه وه که خویندکارانی ئەم به شه له باره ی که می سه رچاوه به زمانی کوردیه وه هه یانه. که واته به شیک کی زۆری مه به سته ی ئیمه له م کاره دا لێره وه سه رچاوه ی گرتوه، هه ر بۆیه کاره که مان زیاتر له شیوه ی گێرانه وه ی رووداوه کاندایه ده رده که ویت نه ک شیکردنه وه و لیکدانه وه ی میژوویی، مه به سته ی سه ره کیش له م کاره خستنه رووی پوخته یه کی زۆر کورتی میژووی سیاسی ولاته زهلیزه کانه له و سه رده مه میژوویه دا، که متر به ناخی په یوه ندیه ئابووری و کۆمه لایه تی و فره هه نگییه کاندایه روچوینه.

بەشىۋەيەكى گىشتى بابەتەكانى ئەم كىتەبە بەسەر ھەوت بەشى سەرەكىدا دابەش كراۋە،
بەم جۆرە:

لە بەشى يەكەمدا باس لە بارودۆخى جىھان و زھىيەزەكان كراۋە بەر لە جەنگى
يەكەمى جىھان و لەو روۋەشەۋە باسى ھۆكارەكان و چۆنىيىتى دەرکەۋتىنى جەنگى
يەكەمى جىھانى و دواترىش رووداۋەكانى جەنگمان باس كىرەۋە. لە بەشى دوۋەمىشدا
چوۋىنەتە سەر باسى كۆنگرەى ئاشتى و كۆمەلەى گەلان، كە تىبايدا بەشىۋەيەكى
قۇناغبەند باس لە ھەنگاۋەكانى كۆنگرە و پەيماننامەكان و بەشىكى زۆر لە
بەندەكانى كراۋە، دۋاى ئەۋەش وردەكارى لەسەر كۆمەلەى گەلان و ئەرك و ئامانچ و
دەزگا جىاجىياكانى كراۋە. بەشى سىيەمى ئەم كىتەبەش تايىبەتە بە روونكرەنەۋەى
بارودۆخى زھىيەزەكان لە نيۋان ھەردوۋ جەنگى يەكەمى جىھان و دوۋەمدا، لەۋپىدا بە
جىا باس لە بارودۆخى ئابوورى و كۆمەلايەتى و سىياسى ھەرىكە لە زھىيەزەكانى ئەو
سەردەمە كراۋە و ھەر لەم بەشەشدا ئامازە بە قەيرانى دارايى سالى ۱۹۲۹ كراۋە و
شىكرائەتەۋە. بەشى چۈرەمى كارەكەش بۇ قەيرانەكانى بەر لە جەنگى دوۋەمى
جىھان تەرخانكراۋە و لەمىيانەيدا ھەرىكە لە قەيرانى مەنشورىا و ھېرشى ئىتالىا بۇ
سەر ھەبەشە و پەلھاۋىيەزىيەكانى ئەلمانىا روونكرائەتەۋە و دۋاى ئەۋىش باسى جەنگى
نىۋخۆيى ئىسپانىا و كارىگەرىيەكانى لەسەر پەيوەندىيە نىۋدەۋلەتەيەكانى ئەو
كاتەدا كراۋە. سەبارەت بە بەشى پىنچەمىش، تايىبەتە بۇ باسكردنى ھۆكارەكانى
جەنگى دوۋەمى جىھان و رووداۋەكانى ئەو جەنگە بە وردى، تا كۆتايى ھاتنى
جەنگ. لە بەشى شەشەمىشدا تىشك خراۋەتە سەر جىھان لە دۋاى جەنگى دوۋەمى
جىھان و باس لە ئەنجامەكانى ئەو جەنگە و تەۋاۋى ئەو كۆنگرە و پەيماننامە كراۋە،
كە لە دۋاى جەنگەۋە لە لايەن ۋلاتە براۋەكاندا بەسەر ۋلاتە دۆراۋەكاندا سەپىتراۋە،
ھەر لەم بەشەشدا باس لە دامەزراندنى دامەزراۋەى نەتەۋە يەكگرتوۋەكان كراۋە و
ئامانچ و ئەرك و دامودەزگاكانى روونكرائەتەۋە. بەشى ھەۋتەم و كۆتايىش بۇ
جەنگى سارد تەرخانكراۋە و لە ميانەى ئەم بەشەشدا بە كورتى باس لە ھۆكارەكانى
جەنگەكە و چۆنىيىتى بەرپۋەچوۋنى و گرنگەتەين كېشەكان و ئەنجامەكانى جەنگ كراۋە.
بەو ھىۋايەى لە رىگەى ئەم كارەۋە بتوانىن خزمەتپەكى بچوۋك بە كىتەبخانەى كوردى
بەكەين لەم روۋەۋە.

به‌شى يه‌كه‌م

جه‌نگى يه‌كه‌مى جيهان:

له‌ سه‌ره‌تاكانى سه‌ده‌ى بيسته‌مدا، يه‌كئك له‌ گه‌وره‌ترين رووداوه‌ ميژووييه‌كانى جيهان رووى دا، كه‌ له‌ ميژوودا به‌ جه‌نگى يه‌كه‌مى جيهان ناسراوه‌، ده‌كرئت بلئين به‌ر له‌م رووداوه‌، مرؤفايه‌تى جه‌نگى به‌م جؤره‌ فراوان و گشتگيره‌ى به‌خؤيه‌وه‌ نه‌بينى بوو، له‌م جه‌نگه‌دا چه‌ندين ولاءت له‌ چه‌ندين كيشوهرى جيهان به‌شداربوون و نوئيرين جؤره‌كانى چه‌كى تئيدا به‌كارهاتووه‌، نزيكه‌ى 65 ميليؤن مرؤف سووته‌مه‌نييه‌كه‌ى بوو، رووداو و نه‌نجامه‌كانى به‌سه‌ر ته‌واوى جيهانه‌وه‌ كارىگه‌ربوون، ئەم جه‌نگه‌ له‌ نيوان دوو جه‌مه‌سرى سه‌ره‌كيدا رووى دا، كه‌ جه‌مه‌سرينكيان ئينگلته‌را و فه‌ره‌نسا و رووسيا و هاوپه‌يمانه‌كانيان بوون و به‌ هاوپه‌يمانان ناسرابوون، جه‌مه‌سره‌كه‌ى تريشى به‌ ولاءتانى ميحوهر ناسرابوون، كه‌ له‌ ئەلمانيا و ئيمپراتؤرياي نه‌مسا و مه‌جهر و ده‌وله‌تى عوسمانى و بولگارىا پئئكده‌هات.

ئه‌گه‌رچى ده‌ستپئكى ئەم جه‌نگه‌ له‌ سالى 1914دا بوو، به‌لام له‌ راستيدا كه‌وته‌وه‌ى ئەم جه‌نگه‌ گوزارشتى له‌ دؤخئكى نيوده‌وله‌تى ده‌كرد، كه‌ ره‌گ و ريشه‌كه‌ى ده‌گه‌رايه‌وه‌ بؤ دوادوايى سه‌ده‌ى هه‌ژده‌ و له‌ سه‌ده‌ى نؤزده‌شدا كؤمه‌لئك گؤرانكارى به‌سه‌ر لايه‌نى سياسي و ئابوورى ئه‌وروپادا هات، كه‌ دواجار كارىگه‌ريى گه‌وره‌يان به‌سه‌ر سيسته‌مى سياسي ولاءتانى ئه‌وروپا و ده‌ركه‌وتنى چه‌ند هئيزئكى گه‌وره‌وه‌ بوو و له‌ نه‌نجاميشدا جؤرئكى نوئين له‌ په‌يوه‌ندى له‌ نيوان هئيزه‌ گه‌وره‌كان هئينا به‌ كايه‌وه‌، يه‌كئك له‌م گؤرانكاريسانه‌، ده‌ركه‌وتنى شؤرشى پيشه‌سازى و ئه‌و وه‌رچه‌رخانه‌ گه‌وره‌يه‌ بوو، كه‌ به‌سه‌ر شئوازى به‌ره‌مه‌ئياندا هات له‌ ئه‌وروپا و بووه‌ هؤكارى زيادبوونى به‌ره‌م له‌م ولاءتانه‌دا، كه‌ ئەمه‌ش واىكرد ئه‌و ولاءتانه‌ بؤ ساغكرده‌وه‌ى كه‌لوپه‌له‌ نوئيه‌كانيان و درئزه‌دان به‌ به‌ره‌مه‌ئيانان، هه‌روه‌ها وه‌گه‌ر خستنى ئه‌و سه‌رمايه‌ زؤره‌ى كه‌ تا ده‌هات له‌ ئه‌روپا كه‌لكه‌ ده‌بوو و گواسته‌وه‌يان بؤ بازاره‌كانى

دەرەۋى ئەوروپا، پېئويستيان بە بازارى نوۋى و كەرەستەى خاۋ بېت، لەم پېئاۋەشدا رووبكەنە ناۋچەكانى تر و بەتايبەت ناۋچەكانى رۆژھەلآت و لە ئەنجامى ئەمانەشدا لە سەدەى نۆزدەۋە سېستەمى كۆلۆنيالىزمى نوۋى دەرگەوت، كە برىتى بوو لە ۋەبەرھىنانى ئەو سەرمايە زىادەيەى لە ئەوروپا ھەبوو لە ۋلاتە دواكەوتوۋەكاندا، كە سەرەنجام ئەمانە بوونە ھۆى ئەۋى لە كۆتايى سەدەى نۆزدەدا چەند زھىتتەك لە ئەوروپا دەرگەون، كە سنورى ئابورويان تا ئەوپەرى رۆژھەلآت فراۋان بېتتەۋە و لەۋيدا مەملەئىيەكى قورس لەسەر ناۋچە كۆلۆنيالىيەكان بىكەن، ئەۋە بوو ھەر لە سەرەتاي سەدەى نۆزدەۋە ئاراستەى ۋلاتانى ئەوروپى بەرەو ناۋچەكانى رۆژھەلآت چو، بەتايبەتتەش مەملەئىيەكى زۆر لەسەر ناۋچەكانى ئەفريقا كەوتەۋە، بۇ نمونە فەرەنسا لە سالى ۱۸۳۰دا جەزايى داگىر كەرد و دواترىش لە فراۋانخووزىيەكانى لەو ناۋچەيەدا بەردەوام بوو، لە سالى ۱۸۸۱يشدا گەيشتە تونس، ھەرۋەھا برىتانىاش لە سالى ۱۸۸۲دا ميسرى داگىر كەرد، لە دواى يەكيتتى ئىتالىاش، ئىتالىا ۋەك يەكەك لە ھىزە نوپىيەكان لەو ناۋچەيەدا دەرگەوت و ھەولتى دا فراۋانخووزىيەكانى لە چەند ناۋچەيەكى ئەفريقا ئەنجام بەدات، بەلام لە شەرى عەدواى سالى ۱۸۹۶دا تا رادەيەك ھەنگاۋەكانى بەربەست كران، بە شىۋەيەكى گشتى ئەم ۋلاتانە لەو ناۋچەيەدا زۆر جار بەرژەۋەندىيەكانىان دەرگەوتنە مەملەئى و پىكداھەلپژان و لە نيۋان سالتانى ۱۸۰۰-۱۸۹۹دا بەھاتنە ناۋەۋى ئەلمانىا ئەۋەندەى تر كىشەكانىان لەسەر ئەم ناۋچانە ئالۆزتر بوو، ئەمە جگە لەۋەى كە لە ناۋچەكانى كىشۋەرى ناسىاش بە ھەمان شىۋە مەملەئىيى قورس لە نيۋ ئەم ۋلاتانەدا ھەبوو، بۇ نمونە زۆر دەمىك بوو فەرەنسا و رووسىا و برىتانىا لەسەر ناۋچەكانى ژىر دەسەلآتى دەۋلەتى عوسمانى لە كىبەركى قورس و بەردەوامدا بوون، كە لە كۆتايى سەدەى نۆزدەھەمدا ئەلمانىاش ھاتە ناۋ كىشەكەۋە، مەملەئىكە ھىندەى دى قورستر بوو، ھاۋكات لە رۆژھەلآتى دوورىش لەسەر ناۋچەكانى چىن و دوورگەكانى ئەۋ ناۋچەيە، مەملەئىيەكى قورس لە نيۋان ژاپۆن و رووسىا دەستىيى كەردبوو، ئەلمانىاش لە كۆتايى سەدەى نۆزدەۋە خۆى خزاندىبۋە ناۋ ئەۋ مەملەئىيەنەۋە، ئەمەش جۆرىكى نوۋى لە پەيوەندىيە نيۋەدەۋلەتتەيەكان ھىنەيە نارادە، كە لە ئالۆزى و گرژبۋونى بەردەوامدا بوو، چەندىن جار تا ئاقارى كەوتنەۋەى شەرى دەپۆيشت، جگە لە شۆرشى پىشەسازى، لە چارەگى كۆتايى سەدەى نۆزدە بەدواۋە، دوو رووداۋى گەۋرە لەسەر شانۆى سىياسىي ئەوروپا روويان دا، ئەۋانىش يەكيتتى ئىتالىا و يەكيتتى ئەلمانىا بوون، كە زۆر بەخىرايى بوون بە دوو دەۋلەتى بەھىزى سەر شانۆى سىياسى لە ئەوروپا و لە ماۋەيەكى زۆر كەمدا توانىان سنورى ئابورويان بەجۆرىك فراۋان بىكەن، كە لە ناۋچەكانى رۆژھەلآتدا لەگەل

زھيٽرە كانى تردا بھونە مملانتيوہ و سەرەنجاميش ئەمە ئەوئندەى تر مملانتيكەى قورستر کرد، چونكە ئەمان پيشتەر هيچ شويئيكي كۆلونياليان نەبوو، بۇيە سەرشيئانە كەوتبوونە ھەلپەى پەيداكردى ناوچەى كۆلونيالى، لەم پيئناوئشدا بە توندى كەوتنە مملانتيوہ لەگەل زھيٽرە كۆنەكاندا و ليٽرەشەوہ باروؤخى نيؤدەولتەى تا دەھات گرژ و ئالۆتر دەبوو، كە سەرەنجام وردە وردە ھۆكارەكانى كەوتنەوہى جەنگى يەكەمى جياھانى زەقتەر دەكردەوہ.

يەكەم: ھۆكارەكانى جەنگى يەكەمى جياھان

۱. كۆرانی ھاوسەنگى ھيٽرە جياھانيەكان:

يەكئەك لە ھۆكارەكانى جەنگى يەكەمى جياھان، ئەو گۆرانكارىيە بوو، كە لە نيوہى دووہمى سەدەى نۆزدەدا بەسەر ھاوسەنگى ھيٽرە جياھانيەكاندا ھات، تايبەت لە رووى ئابوورىيەوہ، ئەوہ بوو لە نيوہى دووہمى سەدەى نۆزدەوہ وەك پيشتريش ئامازەى پيئكرا، چەند ولاتيئىكى نوئ دەركەوتن لەوانە ئەلمانيا و ئيتاليا لە ئەوروپا و ژاپون لە ئاسيا و ھەرودھا ئەمەريكا، كە پيشتەر ئەم ولاتانە لە ريزى ولاتە بەرھەمەپيئەرەكاندا نەبوون، بەلام ليٽرە بەدواوہ وردە وردە بەرھەمەكانيان دەكەوتنە بازارەكانەوہ و كيتبەركيئى ولاتە بەرھەمەپيئەرە كۆنەكانيان دەكرد، بەتايبەت فەرەنسا و برىتانيا.

ئەلمانيا دواى بەدەستھيئاننى يەكيتيەكەى لە سالى ۱۸۷۱دا و دەستگرتنى بەسەر ناوچە دەولەمەندەكانى ئەلزاس و لۇریندا، دەستى کرد بە دامەزراندنى كارگەى گەورە و زۆر بەخيٽرايى پروشكى كارىگەريەكانى شۆرشى پيشەسازى گرتيەوہ و رۆژ بە رۆژ بەرھەمەكانى بە بازارەكانى ئەوروپادا بلاو دەبوونەوہ و پيگەى لە نيؤ ولاتە پيشەسازيەكاندا فراوان دەبوو، ھاوكات ئەلمانيا پلانيئىكى زۆر فراوانى بۆ بەرفراوانكردى پيشەسازيى رتيگەوبان و گواستنەوہ و بەندەرەكان دارشت، بەجۆرئەك لە سالى ۱۹۰۰ بەدواوہ، ئەلمانيا خاوەن دووہم ھيٽرە دەريايى بوو لەدواى برىتانيا، جگە لەوہى ھەر لەو ميٽزووہ بەدواوہ بەرھەمەكانى ئەلمانيا بە تەواوى لە بازارەكانى ئەوروپا و تايبەتيش لە بەلجىكا ھۆلەندا، بازاريان پەيداكرد، ھاوكات لە نيؤ خودى برىتانياش وردە وردە تەنگيان بە بەرھەمە برىتانىيەكان ھەلچنى، ئيدى ئەلمانيا توانى ئەو ھاوسەنگىيە ئابوورىيەى كە پيشتەر ھەبوو، وردە وردە بشيؤينيئ و ببيئ بە يەكئەك لە ولاتە سەرمايەدارىيە گەورەكان و بيئتە نيؤ مملاننى كۆلونياليەكانەوہ، بە رادەيەك كيتبەركى لەگەل

بریتانیادا بکات و تەنگی پێهەلچنیت، که بازرگانی بریتانیا له سالی ۱۸۸۰دا نزیکه‌ی ۲۳٪ی بازرگانی جیهانی ده‌گرته‌وه، که چي له سالی ۱۹۱۴ بۆ ۱۷٪ ئەو بازرگانیه‌ی دابه‌زیوو، له به‌رانه‌ریشدا بازرگانی ئەڵمانیا هەر له‌و ماوه‌یه‌دا له رێژە‌ی ۹٪ه‌وه بۆ ۱۲٪ زیادی کردبوو، که به‌شێکی زۆری ئەم زیادبوونه‌ش له‌سەر حسابی زه‌هێزه‌کانی پێشوو‌تر بوو به‌ تاییه‌تیش بریتانیا، که ئەو که‌مبوونه‌ی له‌چاو ئەڵمانیه‌یه‌کان ده‌زانی. هاوکات ئەو مملاتییه‌ له‌پێناو بازار وردە وردە به‌ره‌و ده‌ره‌وی ئەوروپاش رۆشیت و ناوچه‌کانی ئەمه‌ریکای باشوور و رۆژه‌ه‌لات و ناوچه‌کانی ژێر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی عوسمانی‌شی گرت‌ه‌وه و به‌مه‌ش تا ده‌هات مملاتی و کینه‌رکی‌کان له‌نیو ئەو زه‌هێزانه‌دا توند‌تر و فراوان‌تر ده‌بوو.

۲. مملاتی کۆلۆنیالیستییه‌کان:

یه‌کی‌کی تر له‌ هۆکاره‌ هه‌ره‌ گرنه‌گه‌کانی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان، ئەو نا‌کۆکییه‌ی نیوان زه‌هێزه‌کان بوو، که له‌و ماوه‌یه‌دا تا ده‌هات بۆ به‌ده‌سه‌ته‌ینانی کۆلۆنیالییه‌یه‌کان توند‌تر ده‌بوو و له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌یشدا گه‌یشه‌ لوتکه‌، چونکه ئەو وڵاته‌ تازه‌ پێشکه‌وتوو‌نه‌ی باسکران، که تا ده‌هات پێگه‌ی ئابووریان فراوان ده‌بوو، له‌ قۆناغێکی دیاریکراودا وای لیده‌هات پێوستیان به‌ ناوچه‌ی کۆلۆنیالی بوو، به‌لام ئەو ناوچه‌ کۆلۆنیالییه‌یه‌ی که هه‌یانبوو، له‌گه‌ڵ ئەو ئاستی گه‌شه‌سەندنه‌ی که به‌سەر پێگه‌ی ئابوورییه‌یه‌کاندا ده‌هات، نه‌ده‌گوجا، ئەمه‌ له‌کاتی‌کدا بوو، که زه‌هێزه‌ کۆنه‌کانی وه‌که‌ فه‌ره‌نسا و بریتانیا و رووسیا، وه‌که‌ پێشتر باس کرا ده‌مێک بوو له‌و به‌ره‌دا رۆیان ده‌گیرا، ناوچه‌یه‌کی کۆلۆنیالی فراوانیان له‌ ئەفریقا و ئاسیا له‌به‌رده‌ستدا بوو، بۆیه ئەو وڵاته‌ کۆلۆنیالیسته‌ تازه‌ پێگه‌یشتوو‌انه‌ به‌هه‌موو جۆری‌ک هه‌ولیان ده‌دا وڵاته‌ کۆلۆنیاله‌کان جاریکی تر به‌شیوازیکی تر دابه‌ش بکریته‌وه، ته‌نانه‌ت ئەگه‌ر به‌ریگه‌ی توند‌وتیژی و سه‌ربازیش بێت، چونکه له‌و کاته‌دا هه‌ریه‌که‌ له‌ ئەڵمانیا و ئیتالیا به‌ توندی هاتنه‌ نیو مملاتی‌که‌نه‌وه‌ له‌ ئەفریقا و ئاسیا، کێشه‌کانی ئیتالیا زۆر به‌ روونی له‌ ئەفریقا ده‌رکه‌وتن، هاوکات ئەڵمانیاش سه‌رباری ئەوه‌ی که له‌ ئەفریقا و ناوچه‌کانی رۆژه‌ه‌لاتی دوور مملاتییه‌یه‌کی زۆری ده‌ستپێ کردبوو و چاویکی زۆریشی پرپیوه‌ ناوچه‌کانی ژێر ده‌سه‌لاتی عوسمانی، له‌گه‌ڵ سولتانی عوسمانیدا به‌راوه‌یه‌کی زۆر نزیک بووبوه‌وه، کێشه‌ی ئەڵمانیا له‌ ناوچه‌یه‌دا ئەوکاته‌ زیادیکرد که جیاوگی راکێشانی هێلی ئاسنی به‌غدا-به‌ریلی له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ده‌سته‌ینا. ئەڵمانیا چالاکترینیان بوو له‌و به‌ره‌دا وڵاتی هه‌ره‌ له‌پێش بوو، دووباره‌ داخوازی دابه‌شکردنه‌وه‌ی کۆلۆنیاله‌کانی ده‌کرد و له‌م سۆنگه‌یه‌شه‌وه‌ وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ئەڵمانیا

به ئاشكرا دهیگوت: "ئیمپراتوریه تی ئەلمانیا خاوەن هیژ و چالاکی و ئابورییه کی فراوان و گەشەییە کی خیرای دانیشتوانە، بۆیە مافی خۆیەتی بەشیکی وای هەبیت، که له گەڵ ئەم گرنگییهیدا بگوختت له کاتی دابهشکردنی یان دووباره دابهشکردنەوی کۆلونیالهکاندا". له بهرانبه ریشدا ولاته کۆلونیالیسته کۆنهکان به ههموو جۆریک ههولیان دهدا پارێزگاری له دۆخه که بکهن و بهرنهگاری ههموو ههولەکانی زههێزه تازه پینگه یشتوو ههکان ببنهوه بۆ فراوانخوازی و دووباره دابهشکردنەوی کۆلونیالهکان، که ئەمەش رۆژ به رۆژ په یوه ندییه نیۆده ولەتییه کانی به رهو گرژی و ئالۆزی زیاتر ده برد.

۳. هاوپه یمانی تیه نیۆده ولەتییه کان:

له کاتی کدا که په یوه ندییه نیۆده ولەتییه کان له گرژی بهرده و امدا بوون، هه ره له دوا ی یه کیتی ئەلمانیا وه ئیدی سیاسه تیکی نو ی له نیو ولاته زههێزه کاندا ده رکهوت، که به سیاسه تی هاوپه یمانی تیه گرتنی نیۆده ولەتی ناسراوه، ئەم سیاسه ته یه کێک بوو له ههنگا وه گرنه گه کانی به رهو دوو جه مسه ربردنی زههێزه کانی جیهان. هه ره له دوا ی ئەوه ی که ئەلمانیا له سا لی ۱۸۷۰-۱۸۷۱ شکستیکی گه وه ی به سه ره فه ره نساهه ره دوو ناوچه ی ئەزاس و لۆرینی خسته ژیر دهستی خۆی و سزایه کی زۆری به سه ره فه ره نسادا سه پاند، ئیدی هه ره یه که له م دوو ولاته به چاوی گومانه وه ده یان پرانییه ئەو یتریان، له لایه ک ئەلمانیا له وه دلنیا بوو، که فه ره نساهه مه ی بیرنا چیت و بهرده وام له چاوه روانی هه لیکدا یه بۆ تۆله سه ندنه وه، له لاشه وه فه ره نساهه ره ده وام له هه ولێ خۆبه هێژکردن و گێرانه وه ی پینگه نیۆده ولەتییه که ی خۆیدا بوو، واتا ئەم دوو ده ولە ته بهرده وام به چاوی گومانه وه ده یان پرانییه یه کدی و لێره شه وه هیدی هیدی بوون به ماکی دووله تبه ونی زههێزه کان و جه مسه رگرتنیان به ده وری هه ره یه کێک له م دوو هێزه دا به پیتی به رژه وه ندییه کانیان، بۆیە هه ره له سا لی ۱۸۷۲ وه چه ند هاوپه یمانی تیه یه ک به پیتی به رژه وه ندی فه ره نساهه و ئەلمانیا له نیوان زههێزه کاندا به سترا، له وانه ش:

یه که م: کۆمه له ی سی ئیمپراتۆره که ۱۸۷۲-۱۸۸۲:

ئەم هاوپه یمانی تیه له سا لی ۱۸۷۲ دا له نیوان هه رسێ ئیمپراتۆر (ولیا می یه که م) ی ئەلمانیا و (ئهلکساندەری دووه م) ی روسیا و (فرانسوا جۆزیف) ی نه مسا به سترا، که ئاما جی سه ره کی پاراستنی دۆخی سیاسی بوو له هه ره سی ئیمپراتۆرییه ته که و به ره نگار بوونه وه ی بزووتنه وه شۆرش گێرپییه کان بوو، به لآم له کۆنگره ی به رلینی ۱۸۸۱ دا تا راده یه ک لاو زی که وته

ئەم ھاوپەلەمەنئىيەتتە، چونكى روسىيا لەو نىگەران بوو كە بۆسنە و ھەرسك بىخەتەر ئۆزى بەرپۆلەردىن نەمسا، لەبەر ئەو دەيەويست لەئۆزى بەرپۆلەردىن سىبىيا ھاوپەلەمەنئىيەتتە، جگە لەو دەيە روسىيا خۆى بەپارەتگارىكارى گەلە سلاقىيەكان دەزانى و ئەمەى پى خۆش نەبوو، بەلام جارىكى تر ئەم ھاوپەلەمەنئىيەتتە بە چەند بەرگەيەكى نوپو، نوئىكرائەو بە گرنگتەين ئەو بەرگانە ئەو بوو ئەو سى ولاتتە گەتوگۆي پىشەوخت لەسەر ھەر پىشەتەتەك بەكن كە لە دەولەتتە عوسمانى روبرەت، بەلام لە ئەنجامدا لە سالى ۱۸۸۷ بەھۆى تىكچوونى پەيوەندىيەكانى نىوان روسىيا و نەمساو لەسەر ناوچەكانى بالكان ئەم ھاوپەلەمەنئىيەتتە كۆتايى پىتەت.

دوومە: ھاوپەلەمەنئىيەتتە دووقۆلى ئەلمانى-نەمساى ۱۸۸۹:

دوای ئەو دەيە لە سالى ۱۸۸۷ ئەلمانىا و روسىيا نىوانىيان بەرەو گەزى چوو، روسىيا سوپاى لەسەر سنوورى ئەلمانىا مۆلكرد، رۆژنامەكانى كەوتنە ھىرشكردنە سەر ئەلمانىا، روسىيا لە فەرەنسا و ئىتالىا نەزىك كەوتەو، لە ھەمان كاتىشدا نەمسا ھىچ ئومىدئىكى بە ھاوپەلەمەنئىيەتتە سى قۆلى نەمابوو، بۆيە دەيەويست دووقۆلى لەگەل ئەلمانىا لە دۆى روسىيا رىك بەھوتتە، ئىدى لە تشرىنى دوومەى ۱۸۸۹دا رىككەوتنەكى دووقۆلى لە نىوان نەمسا و ئەلمانىادا مۆلكرا، كە تىبايدا ھاتبوو ھەر جۆرە دەستدەريژىيەك بۆسەر ھەر لايەك لەم دوو ولاتتە، دەستدەريژىيەكردنە بۆ سەر ھەردوو لا، واتا ئەگەر روسىيا ھىرشىكردە سەر ھەر لايەكىيان، ئەوا پىويستە لايەكەى تىرش شەر لە دۆى روسىيا رابگەيەنئەتتە، بەلام ئەگەر لايەك لەم دوو ولاتتە ھىرشى كرددە سەر ولاتىكى تر، ئەوا پىويستە لايەكەى تر بى لايەنى رابگەيەنئەتتە. ئەم ھاوپەلەمەنئىيەتتە لە سالى ۱۸۸۳ و دواترىش لە سالى ۱۹۰۲دا نوئىكرائەو بە تا سالى ۱۹۱۸ و تەوا بوونى جەنگى يەكەمى جىھان ھەر بەردەوام بوو. لە راستىدا ئەم ھاوپەلەمەنئىيەتتە ماكى يەكلا كەرەو دەيە دووبەرەبى ئەوكاتەى زھىزەكان بوو، چونكى بەرەى ئەلمانى-نەمساى تا كۆتايى جەنگى يەكەمى جىھان جىگەر كردد.

سىيەمە: ھاوپەلەمەنئىيەتتە سى قۆلى ۱۸۸۳:

ئەم ھاوپەلەمەنئىيەتتە لە نىوان ئەلمانىا و نەمسا و مەجەر و ئىتالىادا بەسترا، كە مەبەستى سەرەكى گۆشەگىر كەردى فەرەنسا و زال كەردى ئەلمانىا بوو لەسەر شانۆى سىياسىي ئەورپا، ئەمانە لەسەر ئەو رىككەوتنە، كە ھەريەك لە ئەلمانىا و نەمسا-مەجەر ھاوكارى ئىتالىا بەكن ئەگەر

فهرنسا هیڙشی بۆ هیئا، ئیتالیاش یارمه تی ئەلمانیا بدات ئەگەر فهرنسا هیڙشی بۆ هیئا و هرکاتیکیش رووسیا و فهرنسا هیڙشیان کرده سەر هر لایهک یان دووان له ئەندامانی ئەم هاوپهیمانیییه، ئەوا پپووسته هر سی لایه نه که بکهونه شهپهوه. له راستیدا ئیتالیا هرچهنده دوژمنایه تییه کی میژووی له گهڵ نه مسادا هه بوو، به لآم له بهر ئەوهی فهرنسا له وسەر و حه ده دا تونسسی داگیر کردبوو، ئیتالیاش به مه نیگه ران بوو، بۆیه به شداری ئەم هاوپهیمانیییهی کرد. ئەم ریککهوتنه تا دهسپینکی جهنگی یه که می جیهان، بهردهوام بوو.

چوارهم: هاوپهیمانییتی بریتانیا و ئیتالیا و نه مسا - مه جهر له سالی ۱۸۸۷د:

لهو ماوهیه دا که زههیزه کانی ئەوروپا له هاوپهیمانی گرتندا بوون، بریتانیا سیاسه تیککی گۆشه گیرانهی پیاده ده کرد و نهیده ویست له کیشه کانی نیوان فهرنسا و ئەلمانیا تیهو بگلیت، ئەو بهردهوام له گهڵ ناشتیدا بوو بۆ پاراستنی بازرگانیه کهی، به لآم ئەو هاوپهیمانییانه ورده ورده ده بوونه ترس له سەر بهرژه و هه ندیه کانی بریتانیا، چونکه ئەو پیکه ی کۆلونیالیانهی له هه موو شوینی کدا هه بوو، بهرژه و هه ندیه کانی په رته وازه کردن، له لایه کی تریشه وه هه سته به هه ره شهی ئەو هاوپهیمانییانه له سەر ئارامی بریتانیا کرد، بۆیه له قوئاغی کی دیاریکرا و دا ئیدی نهیتوانی به ته نها روویه پرووی ئەو مه ترسییانه ببیته وه، که دوو چاری بهرژه و هه ندیه کانی ده بوون. هر له بهر ئەوانه به ناچاری کۆتایی بهم گۆشه گیریه هیئا و سه ره تای هه نگاوه کانی به ستنی په یمانامه بوو له گهڵ ئیتالیا، که تیایدا دانی به بهرژه و هه ندیه کانی ئیتالیا دانا له ته رابلوس، له به رانه ریشدا ئیتالیا دانی به داگیر کردنی میسر دانا له لایه ن بریتانیا وه، دواتریش نه مسا هاته نیو ئەم هاوپهیمانیییه وه و که له دواییشدا ده رکهوت ئەم هاوپهیمانیییه له دژی رووسیا و فهرنسا بووه و پشتیوانیه ک بووه بۆ ئەلمانیا، چونکه تا ئەوکاتیش بریتانیه کان هر فهرنسا و رووسیایان به رکابه ری سه ره کی خۆیان ده زانی، له بهر ئەوهی ئەو سی ولاته رکابه ریه کی میژووییان له ناوچه کانی رۆژه لآت هه بوو، هر بۆیه سه ره تای هاوپهیمانیییه کانی بریتانیا له به ره ی دژ به فهرنسا و رووسیا بوو، به لآم دوا جار ره وتی روودا وه کان و سه رکیشیه کانی ئەلمانیا و ترسه کانی بۆ سه ر بهرژه و هه ندیه کانی بریتانیا، هاوکیشه که یان به یه چه وانه وه گۆری.

پینجهم: هاوپه‌یمانیتی روسی-فهرنسی ۱۸۹۱-۱۸۹۴:

ته‌گهرچی له سهره‌تادا فهرنسا هه‌ولتی ده‌دا خۆی له هاوپه‌یمانیتییه‌کان به‌دوور بکریت، چونکه نه‌یده‌ویست جارێکی تر له‌گه‌ڵ ئەلمانیا‌دا بکه‌وتته‌ کیشه‌وه، به‌لام پسمارک توانی به‌ ته‌واوی گه‌مارۆی فهرنسا بدات، بۆیه‌ ته‌و خۆیه‌دووورگرتنه‌ی فهرنسا له‌ سایه‌ی ته‌و هه‌موو هاوپه‌یمانیتییه‌ نیوده‌وله‌تییه‌دا توانای به‌رده‌وامی و فهرنسا ده‌بوو به‌دوای هاوپه‌یمانیکدا بگهریت، که له‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ته‌وه‌وه‌ نزیك بێت، ته‌ویش ته‌نها روسیا بوو، چونکه له‌و کاته‌دا روسیا رکابه‌ری نه‌مسا بوو، به‌م جوهره‌ش له‌گه‌ڵ ئەلمانیا و نه‌مسادا له‌به‌ریه‌ک بوون، فهرنسا‌ش له‌به‌رته‌وه‌ی دوزمنی ئەلمانیا بوو، که‌واته‌ ده‌بوو له‌ دوزمنی ئەلمانیا نزیك بکه‌وتته‌وه، که له‌و کاته‌دا روسیا بوو، بۆیه‌ فهرنسا‌ش له‌گه‌ڵ روسیادا هاوپه‌یمانیتییه‌کی به‌ست، که به‌پێی ته‌و هاوپه‌یمانیتییه‌، ده‌بوو روسیا هاوکاری فهرنسا بکات ته‌گهر هاتو ئەلمانیا یان نه‌مسا-مه‌جهر به‌یارمه‌تی ئەلمانیا هێرشیان کرده‌ سهر فهرنسا، هاوکات فهرنسا‌ش یارمه‌تی روسیا بدات ته‌گهر ئەلمانیا یان نه‌مسا-مه‌جهر به‌یارمه‌تی ئەلمانیا هێرشیان کرده‌ سهر، که یارمه‌تییه‌که‌ش خۆی له‌ یارمه‌تی سه‌ربازیدا ده‌بینییه‌وه. که‌واته‌ ته‌م هاوپه‌یمانیتییه‌ باسی له‌ یارمه‌تی سه‌ربازی ده‌کرد.

شه‌شهم: ریککه‌وتنه‌نامه‌ی ئیتالی-فهرنسی ۱۹۰۰:

ته‌م ریککه‌وتنه‌ له‌ سالی ۱۹۰۰دا له‌ نیوان ئیتالیا و فهرنسادا به‌سترا، که به‌پێی ته‌م ریککه‌وتنه‌، ئیتالیا دانی به‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی فهرنسا دانا له‌ مه‌راکیش، له‌به‌رانه‌ریشدا فهرنسا دانی به‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ئیتالیا دانا له‌ ته‌رابلوسی رۆژتاوا، هه‌ردوو لاش له‌سه‌ر ته‌وه‌ ریککه‌وتن که له‌ کاتی هه‌ر رووبه‌روویونه‌وه‌یه‌کی هه‌ر لایه‌کیان بۆ هێرشی لایه‌نی سییه‌م، پێویسته‌ بێلایه‌نی بپارێزن.

حه‌وته‌م: ویفاقی دۆستانه‌ی نیوان بریتانیا و فهرنسا ۱۹۰۴:

لێره‌ به‌دواوه‌ ئیدی نزیکبوونه‌وه‌ی فهرنسا و بریتانیای کۆنه‌کابه‌ر له‌به‌رانه‌ر ئەلمانیا دیته‌پێش، چونکه وه‌ک پێشتر باسکرا، ئەلمانیا هه‌ر له‌ سالی ۱۸۷۱ه‌وه‌ دوزمنی سه‌ره‌کی

فەرەنسا بوو، ھەرۋەھا لەو سەرۋەندەشدا بوو كە ئەلمانیا بوو بە دەولەتتەكى پېشەسازى گەرە و وردە وردە كېتتەپكىتە لەگەل برىتانيا لە ناوچە كۆلۇنيالىيەكانىدا دەگرد، بەمەش تا دەھات ئەلمانیا دەبوو بە دوژمنى ھەردوولا و لېرەشەو ھەرىە كە لە برىتانيا و فەرەنسا دەيانويست بەرژەوئەندىيە كۆلۇنيالىيەكانىان لەگەل ئەلمانیا بە تەواوتى يەكلا بكەنەو، ھەربۆيە لە ۸ى نىسانى ۱۹۰۴دا رېككەوتنىكىان مۆركرد كە تىايدا ھاتبوو:

أ. ئەو كېشەنە چارەسەربكرېن، كە لەنىوانىاندا ھەبوو لەسەر راوھەماسى لە نىوفاونلاندا، ھەرۋەھا سنوورى نىوان ھەندىك لە ناوچە كۆلۇنيالىيەكانى ھەردوولا رېك بخرېت.
ب. چارەسەركردنى كېشەكانىان لە سىام و مەدغەشقەر و نىوھىردس.
ت. برىتانيا دان بە بەرژەوئەندىيە فەرەنسىيەكاندا بنېت لە مەراكش و فەرەنسا دان بە بەرژەوئەندىيەكانى برىتانيادا بنېت لە مىسر.

بەم جۆرەش برىتانيا و فەرەنسا كۆتايان بە كېشە و مەلمانىيەكانىان ھېنا و لېرەشەو مەكى جەمسەرى دووھەمى جەنگى جىھانىش دەرکەوت، كە ھاوپەيمانەكان بوون.

ھەشتەم: رېككەوتنى برىتانى-رووسى ۱۹۰۷:

دوای سى ساڭ لە رېككەوتنى فەرەنسا و برىتانيا، كاتى يەكلايىكردنەو ھە و كۆتايىھېنان بە كېشەكانى نىوان رووسيا و برىتانيا ھات، چونكە برىتانيا بەرېككەوتنى لەگەل فەرەنسا، بوو بە رەكابەرى ئەلمانیا و نەمسا، رووسياش ھەر وەكو باس كرا، دەمىك بوو رەكابەر و دوژمنى ئەو بەرەيە بوو، لەبەر ئەمەش دەبوو ئەو دوو ولاتەش لېكتر نزيك بووبوونايەو، بۆيە لە سالى ۱۹۰۷دا، رېككەوتنىك لەنىوان رووسيا و برىتانياشدا بەسترا، كە تىايدا سەرچەم كېشەكانى خۇيان لە ئاسيا چارەسەركرد، تايبەت ئەو پەيوەست بوو بە ئېرانەو، كە بۆ سى ناوچە دابەشكرا، باكور بۆ رووسيا و باشوور بۆ برىتانيا و ناوئاستىش بېلايەن، لە لايەكى ترىشەو رووسيا دانى بە بەرژەوئەندىيەكانى برىتانيا دانا لە كەنداوى فارس، برىتانياش بەلېنى دا ئاسانكارى بۆ رووسيا بكات لە كەردنەو ھى گەرۋەكان لە بەردەم كەشتىيە جەنگىيەكانىدا، ھاوكات ھەر لەو سەرچەدەدا بوو كە رووسيا و ژاپۇنىش رېككەوتنى و فەرەنسا و ژاپۇنىش رېككەوتنىان مۆركرد.

لە سالى ۱۹۰۷دا زھىزەكانى ئەورۇپا بە تەواوتى بەسەر دووبەرەى دژيەكتردا دابەشبوون، كە ئەويش بەرەى ھاوپەيمانى سى قۆلى (ئەلمانیا و نەمسا-مەجەر و ئىتاليا) و لەولاشەو

بهری ویفای دۆستانه‌ی (رووسیا و فه‌رنسا و بریتانیا) بو، له‌کاتی‌کدا هه‌لۆیستی ئیتالیا له‌ته‌ک هاوپه‌یمانی سی قۆلیدا به‌ته‌واوه‌تی جی‌گی‌ر نه‌بو، ته‌وه‌ بو له‌ ساڵی ۱۹۰۲دا کیشه‌کانی خۆی له‌گه‌ل فه‌رنسا کۆتایی پیه‌ینا و له‌سه‌ر ته‌وه‌ ریکه‌وته‌ن که فه‌رنسا له‌ رۆژئاوا‌دا ده‌ست والا بیت له‌ به‌رانبه‌ر ته‌وه‌ی ئیتالیا له‌ لیبیا ده‌ست والا بیت، ته‌مه‌ جگه‌ له‌وه‌ی که ئیتالیا له‌ ساڵی ۱۹۰۹شدا له‌گه‌ل رووسیا له‌سه‌ر ته‌وه‌ ریکه‌وته‌ن که بارودۆخی ناوچه‌ی بالکان وه‌ک خۆی بیه‌ینه‌وه‌ و ئیتالیا هه‌لۆیستی دۆستانه‌ له‌به‌رانبه‌ر به‌رژه‌وه‌ندیه‌یه‌کانی رووسیا له‌ گه‌روه‌وه‌کانی تورکیادا بنویستیه‌ به‌رانبه‌ر به‌وه‌ی رووسیا دان به‌ به‌رژه‌وه‌ندیه‌یه‌کانی ئیتالیا‌دا بنیته‌ له‌ لیبیا. له‌ راستیدا ته‌م ریکه‌وته‌ننامه‌ و هاوپه‌یمانیته‌ییانه‌ی، که باس کران، به‌روونی ره‌نگدانه‌وه‌ی دۆخی گرژ و پر گومانی ته‌وکاته‌ی زه‌هیزه‌کانه‌ و له‌ ناواخدا خۆسازدانه‌ بۆ رووبه‌رووبونه‌وه‌ و پیکداهه‌لپژانیان له‌نیو یه‌کتیدا، که ته‌مانه‌ش هه‌نده‌ی تر بوونه‌ مایه‌ی توندکردنی هه‌لۆیستی ته‌و ولاته‌ زه‌هیزانه‌ له‌ به‌رانبه‌ر یه‌کتیدا به‌و نیازهی ته‌گه‌ر هه‌ریه‌کی‌ک له‌و ولاتانه‌ له‌گه‌ل به‌رانبه‌ره‌که‌یدا بکه‌ویسته‌ جه‌نگه‌وه‌، ته‌وا هاوپه‌یمانه‌که‌ی هاریکاری ده‌کات، که ته‌مه‌ش زیاتر زه‌مینه‌سازی که‌وته‌نه‌وه‌ی جه‌نگی ده‌کرد.

۴. په‌سه‌ندنێ گیانی سه‌ربازی و کیه‌پکی خۆپه‌چه‌ککردن:

دوای ته‌وه‌ی له‌دوای جه‌نگه‌کانی یه‌کیته‌ی ئیتالیا و یه‌کیته‌ی ته‌لمانیاوه‌ له‌ ساڵی ۱۸۷۰- ۱۸۷۱ به‌دواوه‌، تا راده‌یه‌ک ته‌و دۆخه‌ جی‌گی‌ری و بۆ جه‌نگیه‌ی که له‌ دوای کۆنگره‌ی قیه‌نناوه‌ هاتبووه‌ ئاراوه‌ له‌ ته‌روپا کۆتایی پیه‌ات. ماوه‌ی نیوان ۱۸۷۰-۱۹۱۴ ته‌گه‌رچی سه‌رده‌می ناشتی و بۆ جه‌نگی بو، به‌لام ناشتییه‌کی پر مه‌ترسی و چه‌کدارانه‌ بو، له‌و ماوه‌یه‌دا ولاتانی ته‌روپا، تایبه‌ت زه‌هیزه‌کان، له‌ رووی سه‌ربازییه‌وه‌ که‌وته‌نه‌ خۆری‌کخسته‌نه‌وه‌ و خۆپه‌چه‌ککردن و بریاری سه‌ربازی زۆره‌ملییه‌ی له‌به‌شی هه‌ره‌زۆری ته‌و ولاتانه‌دا ده‌رده‌کرا و تا ده‌هات ژماره‌ی سه‌ربازه‌کان زیاتر ده‌بوون، به‌ راده‌یه‌ک له‌و ماوه‌یه‌دا ته‌روپا له‌ چه‌شنی سه‌ربازگه‌یه‌کی په‌چه‌کی لیه‌هاتبوو، که ته‌مه‌ش په‌یوه‌ندیه‌یه‌کی زۆری به‌ سیاسه‌تی هاوپه‌یمانیگرتنه‌وه‌ هه‌بوو، که پیه‌شتر باسکرا، چونکه‌ ته‌و ولاتانه‌ له‌ ترس و گومان له‌به‌رانبه‌ر رکا به‌ره‌کانیان هاوپه‌یمانیته‌یان ده‌به‌ست، بۆیه‌ ده‌بینریته‌ له‌به‌شی هه‌ره‌ زۆری هاوپه‌یمانه‌کاندا ته‌گه‌ری جه‌نگ و رووبه‌رووبونه‌وه‌ی سه‌ربازی باس کران، له‌به‌ر ته‌مه‌ش ته‌وان به‌رده‌وام هه‌ولیان ده‌دا توانای سه‌ربازییه‌یان له‌ ناستیکی به‌رزدا بیت، تا بتوانن رووبه‌رووی ترسی ولاته‌ نه‌یاره‌کانیان ببنه‌وه‌، ته‌م بارودۆخه‌ش وایکرد له‌ به‌شی زۆری ته‌و ولاتانه‌دا گروه‌

سەربازییەکان وردە وردە بەسەر لایەنی سیاسی و ئیداری ولاتدا زال بن و ولات له چوارچۆیهیەکی سەربازییاندا ئاراستە بکەن، بەمەش ئەو ماوهیەمی میژووی ئەوروپا بریتی بوو له ماوهی مەملانی و کێبەرکێییەکی سەربازییانە و خۆپرچەککردنێکی ترسناک بە رادەیهک ئەگەر سەیری نامارە سەربازییەکانی ئەو سەردەم بکەین، بری زیادبوونی تیچوونە سەربازییەکان له نیوان ساڵانی ۱۸۷۵-۱۹۱۴دا له ئەلمانیا و بریتانیا سێ بەرانبەر زیادی کرد، له فەرەنساش دوو بەرانبەر بەرزبووبۆوه و له روسیاش خەرجی سەربازی یەک لەسەر سێی بودجەیی ولاتی پێکدەهینا، ئیتالیاش بەدەست زۆری خەرجییە سەربازییەکانەوه دەینالاند. پەرەسەندنی رۆژ له دواي رۆژی ئەم خۆپرچەککردنە بەردەوامە وایلیهات که له دوادوایی سەدهی نۆزدهدا هەولێکی نێودهولەتی زۆر دەرکەوت بۆ سنووردارکردنی ئەم بارودۆخە، بەلام لەبەر ئەوهی دۆخەکه تادەهات دژوارتر دەبوو، ئەمچۆره هەولە هیچ ئاکامیکیان نەبوو، یەکیك لهو هەولانە، هەولەکهی (نیکۆلای دووهم)ی قەیسەری روسیا بوو، که له ساڵی ۱۸۹۸دا ولاتە ئەوروپییەکانی بە مەبەستی چارهسەرکردنی ئەم کێشەیه بۆ لاهای بانگهێشت کرد، له ساڵی ۱۸۹۹شدا ئەم کۆنگرەیه بە ئامادەیی ۲۶ ولات بەسترا بەبێ ئەوهی هیچ رێککەوتنێکی لی بکەوتتەوه، هەر له لاهای و له ساڵی ۱۹۰۷یشدا کۆنگرەیهکی تر بۆ هەمان مەبەست بە ئامادەبوونی نوێنەری ۴۴ ولات بەسترا، که ئەمیش نەیتوانی هیچ ئاکامێک بەدەست بهێنیت، دواتریش له ساڵەکانی ۱۹۰۸ و ۱۹۱۲ چەند هەولێکی تر درا بۆ هەمان مەبەست، بەلام ئەوانیش بێ ئەنجام بوون و خۆپرچەککردن و خۆسازدانی سەربازی له ولاتە زههێزەکاندا تا دەهات زیاتر برهوی دەسەند و کێبەرکێیکانیان توندتر دەبوون بە رادەیهک له سەرەتای ساڵی ۱۹۱۴دا هەریهکیك له زههێزە ئەوروپییەکان بە ملیۆنەها سەرباز و برێکی زۆر له چەك و جیه‌خانەیان هەبوو، که ئەمەش ئەوه‌ندهی تر په‌یوه‌ندییه نێودهولەتییه‌کانی گرژ و ئالۆز دەکرد و له‌وکاتەدا زههێزە‌کانی به‌ره‌و ئاقاری شەر دەبرد.

۵. رۆلی رۆژنامه‌گەری و پرۆپاگەندە:

له‌کاتی ئەو‌گرژبوونە و ئالۆزییه‌ی که تا ده‌هات له نێو ولاتە زههێزە‌کاندا زیاتر دەبوو، رۆژنامه‌گەری و پرۆپاگەنده‌ش رۆلیکی باشیان بینی له زیاتر تێکچوونی په‌یوه‌ندییه‌کان و به‌ره‌ش‌بردنی جیهان، چونکه زۆرجار رۆژنامه‌کان لهو ولاتانه‌دا هه‌والی دژ به‌به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی یه‌کتریان بلأو ده‌کرده‌وه و پرۆپاگەنده‌ی خراپیان چ به مەبەست و چ بێ

مەبەست، بلاۋدە كۆردۈۋە، جگە لەۋەى ھەندىك جارىش خودى حكومەتە كان دەكەۋتەنە شەرى راگەياندىن و پروپاگەندەيان لە دژى يەكتر بلاۋدە كۆردۈۋە، كە ھەموو ئەمانە كارىگەر بون لەۋەى درزى پەيوەندىيە نىۋدەۋلە تىيە كان فراوانتر بكنەن و لەۋكاتەدا زھىزە كان بەرەو جەنگ بەرن.

۶. بزۋوتنەۋە نەتەۋايە تىيە كان:

يەككى تر لەۋ ھۆكارانەى كە لە كۆتابى سەدەى نۆزدەۋە كارىگەر بوو لە رىخۆشكەرىيە كانى جەنگى يەكەمى جىھان، دەرگەۋتنى كىشە نەتەۋەيە كان و دەلەتى نەتەۋەيە بوو، چونكە لەۋكاتەدا لەلایەكەۋە نىكەى ۲۵ ۋلاتى سەربەخۆ لە ئەوروپادا ھەبوون كە ھىچ يەككىيان دانىان بە سەرۋەرىتى ئەۋىترىاندا نەدەنا و لە ھەولتى پاراستنى سەربەخۆيى تەۋاۋى خۆياندا بوون لە ھاۋەيەيانىتى بەست و راگەياندى جەنگ و ھتد، ئەمە جگە لەۋەى كە لە ھەولتى فرەۋانبونى ئابوورى خۆياندا بوون، كە ئەمانە بوارى مەملەتتى نىۋانىيانى خۆشتر كۆردبوو، لەلایەكى تىرەشەۋە لەۋكاتەدا چەند رەگەزىك لەنارادا بوون كە ھەوليان دەدا يەككىتى گىشتىگىر و پانرەگەزى دروست بكنەن و لىزەشەۋە ترس لەسەر گەلان و مىللەتانى تر دروست بكنەن، ەك ئەۋەى كە ئەلمانىيە كان ھەولتى دروستكردنى يەككىتى جەرمەنە كانىيان دەدا، رووسە كانىش بۆ دامەزراندنى يەككىتى سلافيە كان تىدەكۆشان، كە ئەمانە ھەموۋى بۆ زھىزە كانى تر لەۋ سەردەمەدا نەخۋازاۋ بوون و بە ترسىان دەزانى لەسەر بەرژەۋەندىيە كانى خۆيان، ئەمە جگە لەۋەى كە لەۋ سەردەمەشدا گىيانى نەتەۋايەتى و ھەولە زىكارىخۋازىيە كان لای بەشى زۆرى گەل و نەتەۋە ژىردەستە كان لە بوژانەۋە و گەشەسەندندا بوون، ئەمەش بوو بە رىگەيەكى تر بۆ زىادبونى مەملەتتى زھىزە كان، چونكە لىزەۋە ھەريەكە لەۋ زھىزەنە رىگەى بۆ خۆش بوۋبوو بۆ خۆھەلقورتاندىن لە كىشە كانى زھىزە كانى تر و مەترسى خىستەنە سەر بەرژەۋەندىيە كانى يەككى، ئەمەش ئەۋەندەى تر پەيوەندىيە كانىيانى گىزىتر دەكرد، بۆ نمونە كىشەى پۆلەندىيە كان و كروانىيە كان و گەلانى ژىر دەسەلاتى ئەمسا و رووسيا و دەۋلەتى عوسمانى.

سەرەنجام لە سەرەتاي سەدەى بىستەمدا لە ئەنجامى ئەم ھۆكارانەدا پەيوەندى نىۋان ۋلاتە زھىزە كان رۆژ بە رۆژ زىاتر ئالۋز و گىزىتر دەبوو، ناكۆكىيە كان قولىر دەبوون، كە ئەمانە ھەموۋى كىلگەى تىكچونى پەيوەندىيە نىۋدەۋلە تىيە كان بوون لەۋكاتەدا و ۋلاتانى جىھانىيان زىاتر بەرەو شەپ دەبرد. ھاۋكات ھەر ئەۋ مەملەتتىيانە بەر لە جەنگى يەكەمى جىھان، چەندىن جار قەيرانى سىياسى ئەۋتۆيان دەخستەۋە كە زۆر جار تا ئاقارى شەپ دەرۋىشت، بەلام لەبەر ئەۋەى بارودۆخە مېژۋىيەكە نەگەشىستەۋە ئاستى جەنگ، بۆيە ئەم قەيرانانە تەنھا ەك چەند قەيرانىكى سىياسى مانەۋە، بەلام لەگەل ئەۋەشدا رۆلى گەۋرەيان گىرا لە زىاتر ئالۋزىتر كىردنى پەيوەندىيە نىۋدەۋلە تىيە كان.

دوهم: قهيرانه سياسییه‌کانی پيش جهنگی یه‌که‌می جیهان

دوای شه‌وی له شه‌نجامی شه‌و زنجیره‌هاویه‌یانیته‌ی و ری‌ککه‌وتننامیه‌ی که پيشتر باس کرا له سالی ۱۹۰۷ به‌دواوه، زه‌پیزه‌کانی شه‌روپا به‌سهر دوو سه‌ریازگه‌ی گه‌ورده‌دا دابه‌ش بوون، به‌ر له‌وی جهنگی یه‌که‌می جیهان بکه‌ویته‌وه، به‌چهند سالی‌ک چهند قه‌یرانیکی سیاسی له‌نیوان زه‌پیزه‌کاندا که‌وته‌وه که پش‌وییه‌کی گه‌ورده‌ی له‌نیوان شه‌م دوو جه‌مسهرده‌دا نایه‌وه به‌جۆریک هینده‌ی نه‌مابوو هه‌ریه‌کیک له‌م قه‌یرانانه‌ زه‌پیزه‌کانی شه‌و سه‌رده‌مه به‌ره‌و جه‌نگی‌کی گه‌وره به‌ری‌ت و ببیته‌ده‌ستپیک‌کی جهنگی یه‌که‌می جیهان، به‌لام له‌به‌ر شه‌وی زه‌میننه‌می‌ژوو‌ییه‌که نه‌گه‌ش‌ت‌بووه شه‌و شوینه، بویه شه‌مانه‌ته‌ن‌ها وه‌ک چهند قه‌یرانیکی سیاسی پيش جهنگی یه‌که‌می جیهان مانه‌وه، به‌لام رۆل‌یک‌کی زۆریشیان بینه‌ی له‌زیاتر گرژکردنی په‌یوه‌ندییه‌کان و به‌ره‌و جه‌نگ بردنی جیهان که بریتی بوون له‌و قه‌یرانانه‌ی لای خواره‌وه:

۱- قه‌یرانی مه‌راکیشی یه‌که‌م (۱۹۰۴-۱۹۰۵):

ناوچه‌کانی شه‌فریقا یه‌کیک بوون له‌ناوچه‌هه‌ستیار و پر کیشه‌کانی پيش جهنگی یه‌که‌می جیهان و گۆره‌پانی مملانی و کیشه‌یه‌کی توندی نیوان زه‌پیزه‌کان بوون، به‌تاییه‌تیش شه‌لمانیا و فه‌ره‌نسا، دوای شه‌وی فه‌ره‌نسا له‌سالی ۱۸۳۰دا جه‌زائیری داگیرکرد و له‌سالی ۱۸۸۱یشدا چوه‌و ناو تونسه‌وه، له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مدا به‌رده‌وام بوو له‌هه‌وله‌کانی بۆ داگیرکردنی مه‌راکیش (مه‌غریب) که تا شه‌وکاته سه‌ریه‌خۆیی خۆی پاراستبوو، له‌م پیناوه‌شدا فه‌ره‌نسا زنجیره‌یه‌ک ری‌ککه‌وتننامیه‌ی له‌گه‌ل شه‌و ولاتانه‌دا به‌ست، که شه‌وانیش مه‌به‌ستی داگیرکردنی مه‌راکیشیان هه‌بوو، له‌گه‌ل هه‌وله‌کانی فه‌ره‌نسادا ناکۆک ده‌بوون، شه‌وه بوو له‌سالی ۱۹۰۲دا فه‌ره‌نسا توانی له‌گه‌ل ئیتالیا ریک بکه‌وی‌ت و رازیبوو له‌سهر شه‌وی ئیتالیا لیبیا داگیر بکات به‌رانبه‌ر به‌وه‌ی چاوپۆشی له‌ویسته‌کانی فه‌ره‌نسا بکات له‌مه‌غریب، له‌سالی ۱۹۰۴یشدا، به‌پیی ری‌ککه‌وتنه‌که‌ی له‌گه‌ل بریتانیا، توانی بریتانیا رازیبکات به‌وه‌ی که فه‌ره‌نسا له‌مه‌غریب ده‌ستوالا بیت به‌رانبه‌ر به‌وه‌ی که بریتانیا له‌میسر ده‌ستوالا بیت، هه‌ر له‌م ری‌ککه‌وتننامیه‌شدا ره‌چاوی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ئیسپانیا له‌مه‌غریب کرا و له‌سالی ۱۹۰۴یشدا له‌گه‌ل ئیسپانیا دا ری‌ککه‌وتن و سنووری نفوزی خۆیان له‌ناوچه‌کانی مه‌راکیش

دهستنيشان كرد، به تاييه تي له به ندهري ته نجه. سه بارهت به رووسياش هر خۆي هاوپه يمانى
فهره نسا بوو كه به پيى په يمانامه ي سالى ١٨٩٤، په يمانامه ي سه ربازي له نيوانياندا هه بوو،
ئه مه جگه له وه ي كه رووسيا به رژه وه ندييه كي ته وتۆي له مه غريب نه بوو، بۆيه هيچ
ريگره يه كي له به رده م فراواخوازيه كاني فهره نسا له وي نه ده كرد. كه واته فهره نسا سه رجه م نه و
لايه نانه ي رازي كرد كه به ربه ست بوون له به رده م نه م هه نگاوه يدا.

هر له سه ربه ندي نه م كارانه شدا، فهره نسا وه ك ده ست پيكي چوونه ناو مه غريبه وه،
قهرزنيكي زۆري دا به مه غريب تا له ريگه ي نه م قهرزه وه بتوانيت ده ست له كاروباري مه غريب
وه ريدات و دواتریش داگيري بكات، كه له سالى ١٩٠٤ دا برى نه م قهرزه گه يشته ٦٢ ميليون و
نيو فرنك، له پاي نه مه شه له ٦٠٪ داها تي گومرگي مه غريب وه ك بارمته ي نه م قهرزه درا
به فهره نسا و ئيداره يه كي فهره نسي تاييه ت به م قهرزانه ش له مه غريب دانرا، هر بو نه م
مه به سته شه له سالى ١٩٠٥ دا، شانديكي فهره نسي به سه رۆكايه تي (رينيه تالاندييه) گه يشته
مه غريب و ده ستى به گفتوگوگواني كرد سه بارهت به دووباره ريكخستنه وه ي ئيداره و
ده زگاكاني پؤليس و دارايي و نابووري له مه غريب، كه له پيشنياره كانيدا هاتبوو پيويسته
مه غريب دووباره له ژيژ چاوديري فهره نسا و له و ناوچانه ي له ژيژ سايه ي ئيسپانيا، له ژيژ
چاوديري ئيسپانيا ريك بخريته وه و بانكي مه غريب له ژيژ چاوديري بانكه فهره نسيه كان
دا به زريت و جياوكي هيلي ئاسني و به نده ره كان و دارستان و كانزاسازي و چهند لايه نينيكي
تريش بدريته كو مپانيا مؤنۆپۆله كاني فهره نسا، و اتا مه غريب بكرت به نيمچه داگيركه يه كي
فهره نسي. سولتاني مه غريبيش كه ته وكات (مه ولانا عه بدولعه زيز) بوو ١٨٩٢-١٩٠٨،
هينده ي نه مابوو به م پيشنياره رازيبيت، به لام له و كاته دا ته لمانيا خۆي خسته ناو كي شه كه وه
و به مه شه قه يراني مه راكيشي يه كه م ده ركه وت.

ته لمانيا ته گه رچي ده يزاني كه فهره نسا زوو بيت يان دره نگ ده ست به سه ر مه غريدا
ده گريت، به لام مه به ستى له م ده ستتيوه ردا نه دا دوو نامانجي سه ره كي بوو: يه كه ميان ته وه بوو
فهره نسا له وه ناگادار بكات وه كه ته لمانياش زه يزه و ناكرت پشتگوي بخريت و بيگه يه نيته
نه و باوه رهي ته نها به هاوپه يمانتيه به ستن و ريككه وتن له گه ل بریتانیا دا ناتوانيت هه موو شتيك
بكات، دووه ميشيان ته وه بوو كه شكست يكي ديپلوماسي به فهره نسا بگه يه نيته، له و كاته شدا
كه رووسيا ي هاوپه يمانى فهره نسا سه رقالي شه ري ژاپونييه كان و شوړشي سالى ١٩٠٥ بوو،
بۆيه ته لمانيه كان ته وه نده ي تر له سه ر نه م كاره يان پيدا گربوون.

راویژکارى ئەلمانیا (بیرنارد فۆن بولۆف) ھەر لە ساڵى ۱۹۰۴ ھوہ و لە کاتى بەستنى پەیمانى دۆستانەى نیوان فەرەنسا و بریتانیا، پێشنياری بۆ ئیمپراتۆر کردبوو، کە کەشتى جەنگى بنێرنە کەنارەکانى مەغریب، بەلام ئیمپراتۆر کە ئەوکاتە (ویلەمى دووهم) بوو ۱۸۸۸-۱۹۱۸، بەمە رازى نەبوو، داوى ئەوہى شاندىکەى فەرەنسا گەیشتە مەغریب، جارێکى تر (فۆن بولۆف) پێشنياری کردوہ بۆ ئیمپراتۆر کە لەو گەشتەیدا بۆ ناوچەکانى دەریای ناوہراست دەیکات، سەردانى مەغریب بکات، ئەوہ بوو ئیمپراتۆر بەمە رازیبوو، لە ساڵى ۱۹۰۵ دا گەیشتە بەندەرى تەنجە و گوتاریکی پێشکەش کرد و تیایدا ئاماژەى بەوہ کرد کە ھاتوہ بۆ سەردانى سولتانی ھاوڕێی و ئامادەشە بەرگرى لە سیادە و سەربەخۆی مەغریب بکات و دژ بە بەرژوہەندییەکانى فەرەنسا بووہستیتەوہ، ئەمەش واى لە سولتانی مەغریب کرد کە پێشنيارەکانى شاندى فەرەنسییەکە رەت بکاتوہ و داواى ئەوہ بکات کە ئەو پێشنيارانە بدریتە کۆنگرەىکى نێودەولتەى. ئەلمانیاش راستەوخۆ پشتمگى لیکرد، بەلام فەرەنسا بەمە رازى نەبوو و بەمەش قەیرانى مەراکیشى یەکەم دەستپێیکرد. ئەلمانییەکان جەختیان لەسەر ئەوہ دەکردوہ کە کۆنگرەىکى نێودەولتەى بۆ ئەم کیشەى بەستریت، چونکە پێیان وابوو بەشى ھەرە زۆرى زھێژەکان پشتمگى لە سەربەخۆی مەغریب دەکەن، ئەمەش دەبیتە سەرکەوتنیکی دیپلۆماسى گەورە و بى ئەوہى ھیچ تێچوونىکی ماددى تێچیت، لە بەرانبەرشیدا وەزیری دەرەوہى فەرەنسا، (دیل کاسیە)، داواى لە حکومەتى فەرەنسى کرد کە لە بەرانبەر ئەم فشارانەى ئەلمانیا خۆراگر بن، بەلام وەزیرەکانى تری فەرەنسا کەوتنە قەیرانەوہ و لەنێو خۆیاندا بوون بە دووبەرە، بەرەبەکیان لەگەڵ خۆراگریدا بوون و بەرەبەکیشان لەگەڵ ئەوہدا بوون کە بە کۆنگرەى نێودەولتەى رازین، (فۆن بولۆف) راویژکارى ئەلمانیا ئەمەى قۆستەوہ و فشارى زیاترى خستە سەر فەرەنسییەکان و ھەرەشەى بەکارھێنانى سوپای لە فەرەنسا کرد ئەگەر مەغریب داگیر بکات، ئەمەش ئەوہندەى تر دۆخى ناوخوایى فەرەنساى ئالۆزکرد و وایکرد کە (دیل کاسیە) نەتوانیت باوہر بە فەرەنسییەکان بەھیتیت کە ئەمە تەنھا فیلێکى ئەلمانییەکانە بۆ لەخستەبردنى فەرەنسییەکان، بۆیە لە حوزەیرانى ساڵى ۱۹۰۵ دا دەستى لەکارکیشایەوہ، کە ھەر ئەمە بۆخواى سەرکەوتنیکی دیپلۆماسى گەورە بوو بۆ ئەلمانییەکان و دواتریش فەرەنسییەکان بە بەستنى کۆنگرەى نێودەولتەى رازیبوون. ئەمەش سەرکەوتنیکی تر بوو بۆ ئەلمانەکان.

له ۱۵ی کانونی دووه می سالی ۱۹۰۶دا له دوورگهی سهوزی ئیسپانیا کۆنگرهیه کی نیوده وله تی بو کیشهی مهراکش به ستر، که به کۆنگرهی سهوز ناسرا، له م کۆنگرهیه دا جگه له نوینهری ئەلمانیا، فهرنسا، نوینهری ههریه که له بریتانیا و روسیا و ئیمپراتوریای نه مسسا-مه جهر و ئیسپانیا و به لجیکا و ئیتالیا و هۆلندا و ولاته یه کگرتووه کانی ئەمه ریکا و پۆرتوگال و مه غریبیش ناماده بوون. گفتوگۆکانی ئەم کۆنگرهیه تا نیسانی هه مان سالی خایاند و نوینه رانی مه غریب و نه مسسا-مه جهر پشتگیریان له ئەلمانیا ده کرد و نوینه رانی ولاته کانی تریش به تاییهت روسیا پشتگیریان له فهرنسا ده کرد، سه ره نجامی کۆنگره که ش گه لاله نامه ی جه زائیر بوو که تیایدا جه خت له سه ره خۆیی و یه کیتی خاکی مه غریب کرایه وه و ههروه ها تیایدا هاتبوو که مافی نازادی بازرگانی بو هه موو ولاتان له مه غریب یه کسان بیته و بریاری هه ندیک چاکسازیش درا که پیشتر له پیشیاره کانی شانده که ی فهرنسادا هه بوو و پاراستنی به نده ره کانی مه غریب درایه فهرنسا و ئیسپانیا و بریاریش درا بانکیکی مه غریبی دامه زریته که هه موو ولاتانی به شداربووی کۆنگره که پشکیان تیادا بیته، به مه رجیک هه ر ولاتیک یه ک پشک بیته، به لام فهرنسا سی پشکی هه بیته، ههروه ها نه رکی پاراستنی سنووری جه زائیر و مه غریب درا به فهرنسا، که به شی زۆری ئەم خالانه له پیشیاره کانی شانده که ی فهرنسادا هه بوون، که واته ئەگه رچی به ستنی کۆنگره که سه ره که وتینیکی دیپلوماسی گه وره بوو بو ئەلمانیا، به لام ئەنجامه کانی شکست بوو بو ی و بگره سه ره که وتینیش بوو بو فهرنسا، چونکه به شی زۆری خاله کانی پیشیاره کانی شانده که ی فهرنسا ره چاو کرابوو، له لایه کی تریشه وه هه ربه یما ئیتییه که ی بریتانیا و فهرنسا، که ئەلمانیا ده بو یست له ریکه ی ئەم کیشه یه وه گورزی لی بوه شی بیته، ئەوه نده ی تر به تین بوو، ئەمه جگه له وه ی که ناشتبو نه وه ی روسیا و بریتانیای لیکه وته وه، ئەمیش گورزیکی تر بوو بو ئەلمانیا.

۲- قهیرانی بالکانی یه که م (۱۹۰۸-۱۹۰۹):

یه کینکی تر له و ناوچه زۆر ئالۆز و پر کیشه نه ی بهر له جهنگی یه که می جیهان، ناوچه کانی بالکان بوو، که ناوچه یه کی گرنگ و پر مملانیی نیوان زه یزه کان بوو به تاییهت روسیا و نه مسسا. ولاتانی بالکان که له یۆنان و سربیا و رۆمانیا و بولگاریا و مۆنتینگرۆ و ئەلبانیا و بۆسنه هه رسک پیکده هات و هه ر له سه ده ی چوارده وه له ژیر ده سه لاتی ده ولته ی عوسمانیدا بوو، به لام دوا ی شه وه ی له سه ده ی نۆزده دا هه سته نه ته وایه تییه کان له گه شه سه نندن بوون له شه روپاوه به ره و ناوچه کانی بالکان ته شه نه ی ده کرد، ئیدی زنجیره یه ک شوړشی یه ک له دوا ی یه ک له و ناوچانه

له دژى دهولتهتى عوسمانى دهركهوتن. روسياش به بيانوى پاراستنى مهسيحييه نهرته دؤكسييه كان و رهگهزى سلاقى له بالكان، ههر له سهره تاوه پشتگيرى به شيكى زورى نهو بزوتنه وانهى ده كرد، كه سهره نجامى نهو بزوتنه وانهمش نهو بو له سالى ۱۸۳۲ دا يونان سهربه خويى خوى به دهستهيننا و له سالى ۱۸۲۹ اشدا سربيا و رومانيا دهسه لاتى ئوتتوميان به دهستهيننا و له هاوينى ۱۸۷۸ يشدا له كۆنگرهى بهرلين، برباردا كه سهربه خويى تهواو بدرت به سربيا و رومانيا و ئوتتوميش به بولگاريا له ژير حوكمى (تهليكساندهر دؤباتيريكى) لايهنگرى روسى، ههروهها سهربه خويى به مؤنتينگرۆ و بهرپوه بردنى بؤسنه و ههرسكيش درا به ئيمپراتورايى نه مسا-مهجر به مهرچيك به شينك بن له دهولتهتى عوسمانى، روسيا وهك پيشتر باس كرا، زۆرده ميك بو ناچه كانى بالكانى به ناچهى نفوزى خوى دهزانى و بهردهوام ههولى دهدا له ويوه بگاته گهروه كانى فوسفور و دهرده نيل، بؤ شه مش ههر له سهره تاوه رويه پرووى بهرژه وندى زهيزه كان بو بووه وه، به تايبهتى برىتانى، له حهفتاكانى سهدهى نۆزدهش به دواوه، دواى نهوهى ئيمپراتورايى نه مسا-مهجر ناچهيه كى زورى بههوى يه كيتى تهلمانى و يه كيتى ئيتالياوه له دهست دا و روى فراواغوازييه كانى له ناچه كانى بالكان كرد، ئيدى روسيا رويه پرووى ململانيى نه مسا-مهجر يش بووه وه له ناچه كه دا، به تايبهتى دواى نهوهى له سالى ۱۸۷۸ دا ئيمپراتورايى نه مسا-مهجر مافى ئيداره كردنى بؤسنه و ههرسك به دهست هينا، نه وه ندهى تر كيشهى روسيا له گه ل نه مسا قول بؤوه، به لام له سالى ۱۸۹۸ دا به ناچارى روسيا و نه مسا ريككهوتن له سه ره نهوهى كه دؤخى باو له بالكاندا بپاريزريت، كه چى دواى ده سال شه رميككهوتنه له لايهن ئيمپراتورايى نه مسا-مهجره وه شكينرا و جاريكى تر كيشه كانى نيوان روسيا و نه مسا سهريان هه لدايه وه و قهيرانى يه كه مى بالكانى ليكته وته وه.

كيشه كه زياتر له ويوه دهستپيى كرد، كه له سالى ۱۹۰۳ دا له بهلگرادى پايتهختى سربيا كودتايه ك روى دا و لابردنى نهو پاشايهى ليكته وه كه لايهنگرى نه مسا بوو، و پاشايه ك هاته سهر حوكم كه سه ره به روسيا بوو، دواى ماوهيه كى كه م دهسه لاته كانى نه مساي له سربيا نه هيشت، بؤيه نه مسا-مهجر له ترسى كه مبوونه وهى بهرژه وه ندييه كانى له ناچه كه و له لايه كى تريشه وه يه كگرتنى سلاقيه كان له ژير سايهى سربيا دهيه ويست سربيا ئابلوقه بدات و نه هيليت هه مان نهو رۆ له بگيريت كه سهردينيا له ئيتاليا گيراي و ببرى له وه كرده وه كه به زنجيره يه ك هاوپه يمانيتى له گه ل رومانى و بولگاريا و دامه زاندى دهولتهتى تهلبانيا ئابلوقه ي سربيا بدات و نه هيليت به ره و ناچهى نه درياتيك بكشيت. كه واته سربيا له ناچه كه دا بو به

یه کیك له دوژمنه كانی نه مسا-مه جهر و هاوپه یمانی رووسیا، له و سه رویه ندهدا بوو، كه وه زیری دهره وهی تیمپراتوریای نه مسا-مه جهر و سه رۆکی سوپاکه ی بوون به و كه سانه ی كه سیاسه تی توندیان به رانبه ر به سربیا هه بوو، كه واته تا دههات كیشه كه ئالۆتر دهبوو، هه ر له و كاته شدا بوو كه له سالی ۱۹۰۷ رووسیا كیشه كانی خۆی له گه ل بریتانیا كۆتابی پیه یینابوو و جاریکی تری چای بریبوووه ناوچه كانی بالكان، كه واته له و ماوه یه دا كیشه كه به را دیه کی زۆر له بره و سه نندا بوو، بۆیه له سالی ۱۹۰۸ دا به مه به سستی هیۆر كرده وهی ئه و دۆخه هه ردوو وه زیری دهره وهی رووسیا و نه مسا-مه جهر ریککه و تننامه یه کیان کرد و تیایدا وه زیری دهره وهی نه مسا رازیبوو كه پشتگیری رووسیا بکات بۆ كرده وهی ته نگه به ره كانی دهوله تی عوسمانی به رووی كه شتیبه جهنگیبه كانیدا له به رانبه ر ئه وهی بۆسنه و هه رسك بدریت به نه مسا و لییره شه وه گورزیکی گه وه به لوتبه رزیبه كه ی سربیا بکه ویت، كه ده میك بوو ده بیوست ئه و ناوچانه بخته ژیر ده سه لاتی خۆیه وه. كوده تای سالی ۱۹۰۸ ی ئیتیحادوت ره رق له دهوله تی عوسمانی ریخۆشکه ره یه کی زۆری ئه م ریککه و تننه ی رووسیا و نه مسا-مه جهر بوو.

به لآم رووسیا بۆ ئه وهی ئه و ولاتانه رازیبکات، كه په یوه ندییان به ته نگه به ره كانی دهوله تی عوسمانییه وه هیه، پیوستی به کاتی زۆر بوو، كه چی نه مسا چاوه رپی ئه مه ی نه کرد، به لکو له ۵ تشرینی یه که می ۱۹۰۸ دا رایگه یاند كه بۆسنه و هه رسك له ژیر سایه ی ئه ودان.

ئه م کاره ی نه مسا نا په زایه تیبه کی نیوده وه له تی خسته وه، چونکه دهوله تی عوسمانی له مه رازینه بوو، هه ره ها سربیه کانیش به م کاره نیگه ران بوون، رووسیاش به و بیانوه ی که هاوسهنگی هیژ له بالکان تیچکچوه، نیگه رانی خۆی له م دۆخه دهربری، فه رنه سا و بریتانیاش ده یانگوت ئه مه شکاندن په یماننامه ی به رلینه و پیی رازی نه بوون، بۆیه ئه م کاره ی نه مسا بارودۆخه که ی به ره و ئالۆزی برد، به تایبه تی رووسیا زۆر به توندی به ریه رچی ئه م ههنگاوه ی نه مسای دایه وه و وه زیری دهره وهی به ئاشکرا ئامازه ی به وه کرد رهنگه کیشه ی سه ربازی له نیوان نه مسا و رووسیا له ئه نجامی ئه م دۆخه دا بکه ویته وه، هاوکات هه ردوو سه رۆک ئه رکانی ئه لمانیا و نه مساش به حکومه ته کانی خۆیان راگه یاند که کاتی رووبه روو بوونه وهی فه رنه سا و رووسیا هاتوه، كه واته دۆخه که بوو به قه یرانیکی سیاسی گه وه له نیوان رووسیا و نه مسا له و کاته دا، ئه لمانیاش جه ختی كرده وه له سه ر ئه وهی که ئه گه ر نه مسا له گه ل رووسیا بکه ویته جهنگه وه ئه و پشتگیری نه مسا ده کات، به لآم له به رانبه ردا فه رنه سا و سربیا ی هاوپه یمانانی رووسیا هه لۆیستیکی توندیان نه بوو بۆ پشتگیری کردنی رووسیا، بۆیه له و

قەيرانەدا ھەلۆیستی نەمسا لە روسیا بەھێزتر بوو، ئەمەش روسیای ناچارکرد مل بۆ رەوشە کە بدات و بە ھەنگاوەکانی نەمسا رازییەت، کە سەرکەوتنێکی دیپلۆماسی گەورە بوو بۆ نەمسا، بەلام لەلایەکی ترەوە بوو مایە نزیکبوونەوی ولاتانی ویفاقی سۆقۆلی، ھەرودھا بووژانەوی ھەستی دژنەمسابی لە سربیا و دامەزراندنی چەند ریکخراوەیەکی تاییبەت بە دژایەتیکردنی دەسەلاتی نەمسابی لە بۆسنە، کە یەکیک لەوانە کۆمەڵەی دەستی رەش بوو و ھۆکاری راستەوخۆی جەنگی یەکەمی جیھان کۆشتنی یەکیک لە بنەمالەیی ھابسبۆرگ بوو لەسەر دەستی ئەندامیێکی ئەم ریکخراوەیە.

۳. قەیرانی مەراکیشی دووھەم (ئەغادیر ۱۹۱۱):

کۆنگرەیی دوورگەیی سەوز نەیتوانی بە تەواوی کیشەکانی نیوان ئەلمانیا و فەرەنسا کۆتایی پێبھێنیت، بۆیە ئەلمانیا بە بەردەوامی چاودێری جولەکانی فەرەنسا بوو لەو ناوچەییەدا، بەلام لە ۹ شوباتی ۱۹۰۹شدا ریککەوتنێک لە نیوان ھەردوو لایان بەسترا کە تیایدا جەخت لەسەر ماددەکانی ویفاقی جەزیرە کرایەو، ھەرودھا ئەلمانیاش دانی بە بەرژەوئەندییەکانی فەرەنسا دانا لە مەغریب بەرانبەر بەوێ فەرەنسا دان بە بەرژەوئەندییە ئابوورییەکانی ئەلمانیا دا بنیت لەوێ، بەلام ھیندەیی نەبرد جارێکی تر ناکوکی لە نیوان ئەم دوو لایەنە لە سالی ۱۹۱۱دا دەرکەوتەو و بوو بە قەیرانیێکی سیاسی نیودەولەتی.

لەو سالەدا چەند ھۆزیک لە دژی سولتان مەولای عەبدولخەفیزی مەغریب (۱۹۰۸- ۱۹۱۳) راپەڕینیان بەرپا کرد، فەرەنسا ئەمەیی قۆستەو و بەبیانوی پارێزگاریکردن لە سولتان سوپایەکی ناردە مەغریب و چەند شارێکی مەغریبی داگیرکرد، لە ھەمان کاتیشدا سوپای ئیسپانیاش چەند شارێکی تری داگیرکرد، لەبەرانبەر ئەمەدا ئەلمانیا بریاری دا دەست لە کاروباری مەغریب وەردات و لەم پێناوئەدا چەند ناوچەییەکی گرنگ داگیر بکات وەك پەرچەکرداریک بۆ کارەکانی فەرەنسا و ئیسپانیا، بۆیە لە ۱ تەموزی ۱۹۱۱دا کەشتییە جەنگییەکانی خۆی ناردە بەندەری ئەغادیر، ھاوکاتیش یاداشتییکی دایە زھیزەکان کە تیایدا ھۆکاری ئەم کارەیی خۆی روون کردبۆو کە بریتی بوون لە

ا. بەھاناوچوونی خاوەن بەرژەوئەندییە ئەلمانییەکان لە مەغریب.

ب. نیگەرانی رای گشتی ئەلمانیا لە دوورەپەریزخستنی ئەلمانیا لە چارەسەرکردنی

کیشەکانی مەغریب.

ت. فەرەنسا و ئیسپانیا بریارەکانی کۆنگرەیی سەوزیان شکاندووە.

ئه‌لمانيا رايگه‌ياند كه ئاماده نيهه كه‌شتيهه كاني لهو به‌نده‌ردها بكشيينته‌وه تا ئه‌و كاته‌ي فهره‌نسا و ئيسپانيا هيژه‌كانيان نه‌كشيينه‌وه، كيشه‌كان به‌ راده‌يه‌كي زۆر قولبوونه‌وه، به‌لام له ۱۰ي ته‌موزي ۱۹۱۱دا گفتوگو له‌ نيوان ئه‌لمانيا و فهره‌نسا ده‌ستپييكرد و تا عي كانووني دووه‌مي هه‌مان سالي خاياند و له‌ ئه‌نجاميشدا هه‌ردوولا گه‌يشتنه ريككه‌وتن و كو‌تايي به‌ كيشه‌كه هات و به‌پي ئه‌م ريككه‌وتنه‌ش ئه‌لمانيا دان به‌ چاو‌ديري فهره‌نسي به‌سه‌ر مه‌غريبه‌وه بئيت له‌به‌رانبه‌ر ئه‌وه‌ي فهره‌نسا ده‌ستبه‌رداري به‌شيك له‌ كو‌نگوزي فهره‌نسي بئيت بو ئه‌لمانيا، به‌مه‌ش كو‌تايي به‌ قه‌يرانه‌كه هات و ئه‌م قه‌يرانه‌ش بووه مائه‌ي زياتر گرژكردي په‌يوه‌ندي نيوان ئه‌لمانيا له‌لايه‌ك و فهره‌نسا و بریتانياش له‌لايه‌كي تر، چونكه له‌ كاتي گفتوگو‌كاندا هه‌ريه‌كه له‌ ئه‌لمانيا و فهره‌نسا هه‌ره‌شه‌ي به‌كاره‌يئاني چه‌كيان له‌به‌رانبه‌ري ئه‌ويتريان ده‌کرد، بریتانياش رايگه‌ياند كه‌ ته‌گه‌ر ئه‌لمانيا له‌ دژي فهره‌نسا شه‌ر بكات، ئه‌وا ئه‌و پشتگيري فهره‌نسا ده‌كات، به‌م جو‌ره‌ش ئه‌م قه‌يرانه ته‌گه‌ر چي يه‌كيك بوو له‌و كيشه سياسيانه‌ي كه‌ پشتپوييه‌كي گه‌وره‌ي نايه‌وه به‌ر له‌ جه‌نگي يه‌كه‌مي جيهان، هاوكات هه‌نگاهه‌كاني به‌ره‌و دووجه‌مه‌سهری جيهاني خي‌راتر كرد.

٤. قه‌يراني بالكاني دووه‌م (١٩١٢-١٩١٣):

سه‌ره‌تاكاني ئه‌م قه‌يرانه ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بو به‌هاري ١٩١٢، چونكه له‌ مارتى ئه‌و ساله‌دا هه‌ر يه‌ك له‌ سربيا و بولگاريا په‌يماننامه‌يه‌كيان بو دا‌به‌شكردي مه‌كدونيا به‌ست، له‌ مانگي ئاياري هه‌مان ساليشدا هه‌ريه‌كه له‌ يونان و مو‌نتينگرۆ چوونه ناو ريككه‌وتنه‌نامه‌كه‌وه و به‌مه‌ش كو‌مه‌له‌ي بالكاني دامه‌زرا، ئه‌م كو‌مه‌له‌يه زياتر له‌دژي ده‌وله‌تي عوسمانى دامه‌زرا و له‌و كاته‌شدا خراپي به‌رپه‌وه‌بهردي توركييا له‌ ناوچه‌كه و شكسته‌كاني سوپاي عوسمانى له‌به‌رانبه‌ر ئيتاليا له‌ ليبيا رو‌لي گه‌وره‌يان هه‌بوو له‌ دامه‌زراندني ئه‌م كو‌مه‌له‌يه.

هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاي ده‌ركه‌وتني كو‌مه‌له‌كه‌وه روه‌سيا پشتگيرييه‌كي زۆري ليه‌ده‌کرد، چونكه وه‌ك به‌ره‌ستتيك دا‌ي ده‌نا له‌به‌رده‌م هه‌ر دزه‌كردن بكدا به‌ره‌و ئه‌و ناوچه‌يه، كه‌ به‌ ناوچه‌ي نفوزي خو‌ي ده‌زاني، ئه‌وه بوو روه‌سيا خو‌ي له‌ بولگاريا نزيك كرده‌وه و له‌به‌ده‌سته‌يئاني سه‌ره‌به‌خوييه‌كه‌ي له‌ژير ده‌سه‌لاتي عوسمانيدا، يارمه‌تياه‌كي زۆري دا. هه‌ر له‌و كاته‌شدا روه‌سيا ويستي وا له‌ فهره‌نسا بكات يارمه‌تي بدات له‌ كيشه‌كاني له‌ گه‌روه‌كاني توركييا و سياسيته‌كاني له‌ ناوچه‌ سلاقييه‌كاندا.

له ۱۸ی تشرینی یه که می ۱۹۱۲د کۆمهلهی بالکانی جهنگیان له دژی دهولهتی عوسمانی راگه یاند، له ماوهی شەش حەفتهدا توانیان نزیکه ی ۶۰۰ ههزار سه ریا ز بنیتره به ره کانی جهنگ و شکستیکی گه ورهش به عوسمانیه کان بدن و سه رجه م ناوچه نه وره پیه کان، جگه له نهسته نبول، له ژیر دهسه لاتتی دهولهتی عوسمانی بهیننه ده ری. ئەم سه رکه وتنه گه وره یه و ئەم گۆرانه گه وره یه له ناوچه که دا، په رچه کرداریکی نیوده ولهتی جۆراو جۆری لیکه وته وه، چونکه زه ییزه کان به م رووداوه خۆیان له به رده م گۆرانکارییه کی ریشه یی له ناوچه که دا بینیه وه، که پیچه وانه ی به رژه وه ندییه کانی ئەوان بوو. ئیمپراتۆریای نه مسا-مه جهر به م دۆخه زۆر نیگه ران بوو، چونکه ئەم سه رکه وتنه به راده یه کی زۆر له پیگه ی سربییای دۆژمنی زیاد ده کرد، رووسیاش بۆ پاراستنی به رژه وه ندییه کانی له گه رووه تورکییه کاندای پیی باش نه بوو نهسته نبول له ژیر دهستی بولگاریادا بیّت، ئەلمانیاش به و دۆرانه زۆر بیزار بوو، چونکه ئەو بوو مه شقی به سوپای عوسمانی ده کرد و پرچه کی ده کرد، جگه له مانیش هه ریه که له بریتانیا و فه رنسا به دوولیییه کی گه وره وه ده یانروانییه ره وشه که، چونکه گۆرانکارییه کان به پیی ویستی ئەوان نه بوو، بۆیه زه ییزه کان دوا ی ئەوه ی که ده ولهتی عوسمانی داوای لیکردن بیته ناو کیشه که وه، زۆر به خیرایی هاتنه ناوه وه و ناگر به ستیان به سه ر ولاتانی بالکاندا سه پاند، ئەوه بوو دوا ی ناگر به سه ته که له ۳ی کانوونی یه که می ۱۹۱۲د کۆنگره یه کی ناشتی له له ندهن به سترا، له م کۆنگره یه شدا ململانی و ناکوکی له بهاره ی ره وشه که وه له نیوان زه ییزه کان ده رکه وت، چونکه ئیمپراتۆریای نه مسا-مه جهر زۆر پییداگری له دامه زانندی ده ولهتی ئەلبانیا ده کرده وه بۆ ئەوه ی ریگر بیّت له سربییای دۆژمنی، که ده روازه یه کی نه بیّت بۆ سه ر ده ریای ئەدریاتیک، ئەمه له کاتی کدا بوو که رووسیا سووربوو له سه ر ئەوه ی ئەم ده روازه یه بۆ سربییای هاو په یمانی به ده ست به یینیت، ئەمهش بووه هۆکاری ململانییه کی قورس له نیوان هه ردووکیاندا، که تا راده ی که وته وه ی جهنگ له نه وره ی توند بوو، به لām دواتر ئەلمانیا توانی نه مسا هیور بکاته وه و بریتانیاش رووسیا سارد بکاته وه و کیشه کهش به و جۆره یه کلا بکریتته وه که ده وله تیکی ئەلبانی سه ربه خۆ دا به زریّت که له لایه ن لایه نگرێکی ئەلمانیه وه حوکم بکریت.

له سه ره وه ندی کۆنگره ی له ندهندا جاریکی تر جهنگی نیوان ده ولهتی عوسمانی و کۆمه له ی بالکانی رووی دا په وه، چونکه له و کاته دا له ده ولهتی عوسمانیدا تورکه لاوه کان به پێی کوده تابه که وه هاتنه سه ر حوکم و ئەو شکسته گه وره یه ی تورکیایان پێ قبول نه بوو و رازینه بوون به وه ی که ولاته که یان ئەو ناوچه زۆره له ده ست بدات، بۆیه شه ریان له دژی کۆمه له ی

بالتکاني راگه ياندهوه، به لآم نه نجامي جهنگه که زۆر له وهی پيشووتر خراپتر بوو، چونکه سوپاي کۆمهلهی بالتکاني له جاري پيشووتر خراپتر شکستی به سوپاي عوسمانی هینا و ناچاری کرد که ناوچهی ئەدهر نهش بدات به دهستهوه، بۆیه جاريکی تر له ۳۰ ئيارى ۱۹۱۳دا په يماننامهی له نندن به سترايه وه و دهولهتی عوسمانی دهستبهرداری تهواوی ناوچه کانی ئەوروپا بوو، تهنها ئەستهنبول و نيمچه دوورگهی گاليبۆلی نه بیئت.

دواى بهستنی په يماننامهی له نندن، کيشه سهره کيبه کان له نيوان ولاتانی ئەندامی کۆمهلهی بالتکاندا به ههلواسراوی مابوونهوه، که ئەویش ديارى کردنی سنووری دهولهتی تازه دانراوی ئەلبانيا و دابهشکردنی ئەو ناوچانهی که کۆمهله دهستی به سهردا گرتبوو، به لآم ولاتانی کۆمهله له م رووهوه نه يانتوانی بگه نه ریککه وتنيکی يه کلاکه ره وه، چونکه دامه زرانندی دهولهتی ئەلبانيا بيته ويه ره يه کی زۆری له نيوانياندا نا پۆوه، ههروه ها ئەو کيشه يه ی که ئايا سربيا شوين پيی بگاته دهريای ئەدریاتیک يان نا، ئەمه جگه له وهی که له سهر چند ناوچه يه کی تر کيشه و ههرا له نيوان ئەو دهولهتانه دروست بوو، بۆیه بولگاریا بهو پيیهی که بارى هه ره گه وهی شه ری له گه ل دهولهتی عوسمانيدا له سهر شان بوو، پيیابوو زۆر به ئاسانی دهتوانيت دژی يونان و سربيا به يه که وه بجهنگيت، ئەوه بوو له ۲۹ى حوزهيرانی ۱۹۱۳دا به بی تاگادارکردنه وه هيرشی کرده سهر يونان و سربيا، به مەش جهنگ له نيوان ولاتانی کۆمهلهی بالتکاني که وته وه، به لآم بارودۆخه که به و جۆره نه بوو که بولگاریا داینا بوو، چونکه ئەم دوو ولاته به يارمه تی سوپاي رۆمانی و پشتگيری دهولهتی عوسمانی توانيان شکست به بولگاریا به يین و ناچاری بکه نه به بهستنی په يماننامهی ناشتی بوخاریست، به پيی ئەم په يماننامه يه ش ناوچه کانی مه کدۆنيا و تراکیا و چند ناوچه يه کی تر بهر سربيا و يونان و رۆمانيا که وتن، له ۲۹ى ئەيلولی ۱۹۱۳دا به پيی په يماننامه يه کی تر ناوچهی ئەدهنه درايه وه به دهولهتی عوسمانی، دواى ئەویش له کانونی يه که می ۱۹۱۳دا په يماننامهی دووه می له نندن به مه بهستی ریکخستنی دهولهتی نوئی ئەلبانيا به ستر، به م جۆره ش قهيرانی دووه می بالتکان کۆتابی پيتهات، به لآم بی ئەوهی چاره سه ریکی کۆتابی بۆ کيشه کان بکريت، به لکو هه ره يه کيک له م قهيرانانه تهنها به ناشتيه یه کی ماوه کورت، کۆتابيان پيتهات و رۆليکی گه وره يان هه بوو له وهی دوو به ره يی زه يزه کان قولتر بکه نه وه و کيشه کانی نيوان ئەم دوو به ره يه ش ئالۆزتر بکه نه و ئەگه ره کانی که وته وهی جهنگی يه که می جيهان مسۆگه رتر بکه نه.

سببیه: دهستیکی جهنگی یه که می جیهان و رو داوه کانی

- هۆکاری راسته و خوئی جهنگ

به باسکردنی ئەو هۆکار و بارودۆخانهی که بێشتر باسکران، بۆمان دەرکەوت که زهێزه کانی ئەوکات رۆژ به رۆژ زیاتر به رهو ئاقاری جهنگ دەرۆشتن و په یوه ندییه نێوده ولته تییه کان گرژ و ئالۆزتر دهبوون و لییره لهوی چه نیدین جار زهێزه کان له جهنگ نزیك دهبوونهوه، مابۆوه ئەوهی که له رو داویکدا ئاگری ئەم جهنگه به تهواوتی بهتقیتهوه، ئەویش ئەو رو داوه بوو که له ۲۸ی حوزەیرانی سالی ۱۹۱۴ له (سه راییقزی پایتهختی بۆسنه روهی دا، که کوشتی جینشینی نه مسا-مه جهر ئهرشیدۆک (فرانسيس فيردیناند) و خێزانه کهی بوو له لایهن (گه قەرلۆ پرهنسیپ) هوه که یه کێک بوو له ئەندامانی ریکخراوهی دهستی رهش، که بۆ یه کیتی سربیا کاری ده کرد. ئەم رو داوه بوو به هۆکاری راسته و خوئی هه لگهرسانی جهنگی یه که می جیهان.

له سه رهتای رو داوه که وه نه مساییه کان هه ولیان دا ئەم رو داوه بۆ کۆتاییه پێنان به ده ولته تی سربیا بیقۆزنه وه، هه رچه نده له وهش دلتیا بوون که راگه یاندنی جهنگ له دژی سربیا تێوه گلانی رو وسیاشی لیده که ویتته وه، دواي رو داوه که، حکومه تی نه مسا-مه جهر له ۲۳ی تهمموزی ۱۹۱۴ دا ئاگادار کردنه وه یه کی ناراسته ی حکومه تی سربیا کرد و تیایدا هاتبوو پێویسته سه رجه م ئەو ریکخراوانه هه لۆه شینیتته وه که دژی ئیمپراتۆریای نه مسا-مه جهر پر و پاگهنده بلاوده که نه وه و ریکخراوه ی دهستی رهشیش له پیش هه موویانه وه بێت، هه ره وه داواي کردبوو سربیا به شوین ئەو که سانه دا بگه رپیت که ده ستیان له تاوانه که دا هه بووه و ده ستگهریان بکات، ئاماژه شی بۆ ئەوه کردبوو که ئەفسه ریکی نه مسایی ره وانه ی سربیا بکریت و به دوا داچوون بۆ رو داوه که بکات. ئەگه رچی حکومه تی سربیا ره نگه به خاله کانی پێشوتتر رازی بوو بوایه، به لām ئەو خاله ی که په یوه ست بوو به نار دنی ئەفسه ریی نه مساییه وه، مایه ی قبولکردنی سربیه کان نه بوو، ئەمه ش بووه هۆی که وتنه وه ی بێنه و به ریه کی گه وه له ئاستی په یوه ندییه نێوده ولته تییه کانی ئەوکاته دا هه ولتیکي زۆر بۆ هێور کردنه وه ی بارودۆخه که درا، به لām ره وشه که زیاتر به لای تیکچووندا بوو تا ئەوه ی له ۲۵ی تهمموزی ۱۹۱۴ دا په یوه ندییه دیلۆماتییه کانی نیوان هه ردوو لا بپچریت و دواي سی رۆژیش ئیمپراتۆریای نه مسا-مه جهر شه ر له دژی سربیا رابگه یه نن.

روسیاش که لهو کاته‌دا هاوپه‌یانی نژیکی سربیا بو، نه‌یده‌توانی ده‌ست‌به‌رداری
 هاوپه‌یانی‌تییه‌که‌ی بییت، بۆیه داوای له‌نمسا کرد که کرداره سهربازییه‌کانی رابگریت و وه‌ک
 ناماژیه‌کیش بۆ لایه‌نگریکردنی سربیا، نیوه‌ئاماده‌باشی راکه‌یاند، که هۆکاری سهره‌کی ئەم
 هه‌لۆیسته‌شی له‌ویوه سهرچاوه‌ی گرتبوو، پیتیوابوو نه‌گهر پشتیوانی سربیا نه‌کات ئەوا
 متمانه‌ی خۆی له‌لای گهلانی تری ناوچه‌که له‌ده‌ست ده‌دات، هه‌روه‌ها نه‌گهر نه‌مسا به‌سهر
 سربیدا زال بییت، ئەوا ده‌سه‌لاتی له‌ناوچه‌کانی بالکان و دانوب فراوانتر ده‌بییت، وه‌ک
 وه‌لامدانه‌وه‌یه‌ک بۆ ئەم هه‌لۆیسته‌ی رووسیا، ئەلمانیاش له‌ ۲۹ی حوزه‌یرانی ۱۹۱۴دا
 رایگه‌یاند نه‌گهر رووسیا له‌ بریاری نیوه‌ئاماده‌باشی پاشگه‌ز نه‌بیته‌وه، ئەوا ئەلمانیا بریاری
 ئاماده‌باشی گشتی راده‌گه‌یه‌نیت، له‌ به‌رانبه‌ریشدا رووسیا به‌ راکه‌یاندنی ئاماده‌باشی گشتی،
 وه‌لامی ئەلمانیا‌ی دایه‌وه، ئەلمانیاش له‌ وه‌لامی ئەم هه‌نگاوه‌ی رووسیدا، له‌ ۳۱ی ته‌مموزدا
 ئاگادارکردنه‌وه‌یه‌کی ناراسته‌ی هه‌ر یه‌که له‌ رووسیا و فه‌رنسا کرد و له‌ ۱ی ئابیشدا
 ئاماده‌باشی گشتی راکه‌یاند، له‌ وه‌لامی ئەمه‌شدا فه‌رنسا وه‌ک پشت‌گیریه‌ک بۆ رووسیا
 هاوپه‌یانی، ئاماده‌باشی گشتی راکه‌یاند. که‌واته بارودۆخه‌که تا ده‌هات به‌ره‌و ئالۆزی و گرژی
 ده‌چوو، به‌لام له‌و کاته‌دا بریتانیا رایگه‌یاند که ناماده‌نییه‌ ئاماده‌باشی گشتی رابگه‌یه‌نیت و
 ناچاریش نییه‌ یارمه‌تی سهربازی بدات به‌ فه‌رنسا، نه‌گهر له‌گه‌ل ئەلمانیدا بکه‌ویته
 جه‌نگه‌وه، ئەم هه‌لۆیسته‌ی بریتانیا ئەوه‌نده‌ی تر دۆخه‌که‌ی ئالۆز کرد، چونکه هینده‌ی تر
 هاندەری ئەلمانیا بوو بۆ ئەوه‌ی فه‌رمان به‌ سوپا‌کانی بکات له‌ ۲ی ئابی ۱۹۱۴ له‌ پێی
 به‌لجیکاوه به‌ره‌و داگیرکردنی فه‌رنسا بپۆن، نه‌گهرچی به‌لجیکا ولاتیکی بی‌ لایه‌نیش بوو، به‌لام
 ئەم کاره‌ی ئەلمانیا په‌رچه‌کرداریکی به‌هیزی له‌ رای گشتی بریتانیا‌ی لی‌که‌وته‌وه، چونکه
 بریتانیه‌کان داگیرکردنی به‌لجیکایان به‌ مه‌ترسیه‌کی گه‌وره بۆسه‌ر به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان
 لی‌کدایه‌وه، بۆیه رایانگه‌یاند که ئەوان ریگه‌ نه‌ به‌ ئەلمانیا و نه‌ به‌ هیچ زه‌هیزیکی تر ده‌ده‌ن
 بنه‌ماکانی پارسه‌نگی هیژ تیک بدات، ئەمه‌ش وایکرد که بریتانیا به‌ هه‌لۆیستی خۆیدا
 بچیته‌وه و له‌ ۴ی ئابدا رایبگه‌یه‌نیت که له‌م جه‌نگه‌دا به‌شداری هاوپه‌یمانانه‌کانی ده‌کات، به‌م
 جۆره‌ش له‌ده‌سته‌پێکی جه‌نگی یه‌که‌می جیهاندا ئەو ولاتانه‌ی که به‌شداربوون له‌به‌ره‌ی ویفاقی
 دۆستانه‌دا بریتی بوون له‌ فه‌رنسا و رووسیا و بریتانیا و سربیا، له‌به‌ره‌ی به‌رانبه‌ریشدا
 ئەلمانیا و نه‌مسا-مه‌جه‌ر بوون.

– رووداوه‌گانی جه‌نگ

جیاوازی له ئاست و نیمکانیاتی ههریه‌ک له‌م دوو به‌ره‌یه وایکرد ئه‌م جه‌نگه ماوه‌یه‌کی دوور و درێژ بخایه‌نیت، چونکه ئه‌لمانیا ده‌مێک بوو له‌پرووی چه‌ک و سوپاوه‌ خۆی سازده‌دا، بۆیه سوپا‌یه‌کی پرچه‌کتر و سه‌ربازێکی باشتري له ولاتانی ویفای دۆستانه هه‌بوو، له به‌ران‌به‌ریشدا ئه‌وان توانایه‌کی گه‌وره‌ی ئابووری و کانه‌زایان هه‌بوو، هه‌روه‌ها سوودیشیان له پیشه‌سازی ولاته یه‌ک‌گرتووه‌کان و ژاپۆن وه‌رده‌گرت، ته‌نها رووسیا نه‌بیت، که له رووی ئابوورییه‌وه زۆر به‌خیرایی تووشی ته‌نگه‌نه‌فه‌سی بوو. ئه‌م نابه‌رابه‌رییه‌ش وایکرد خستنی یه‌ک‌جاره‌کی هه‌رلایه‌کیان کاریکی ئاسان نه‌بیت.

کاتیکی که جه‌نگ رووی دا، ئه‌لمانیا زۆر پیش‌ه‌وه پلانیکی سه‌ربازی بۆ جه‌نگه‌که هه‌بوو، هه‌وه بوو هه‌ر له سالی ۱۹۰۵ هه‌ سه‌رۆک ئه‌رکانی ئه‌لمانیا که ناوی "شلقین" بوو پلانیکی سه‌ربازی بۆ ولاته‌که‌ی دهرشتبوو، که تیایدا هاتبوو له کاتی جه‌نگدا له‌گه‌ڵ فه‌ره‌نسا و رووسیا و بریتانیا پێسته‌گورزیکی گه‌وره له باکووری فه‌ره‌نسا و رووسیا بوه‌شینه‌یت به‌ر له‌وه‌ی هاوکاری بریتانیایان پێبگات، بۆیه به‌پێی ئه‌م پلانه هه‌ر له سه‌ره‌تای جه‌نگه‌که‌وه ئه‌لمانیا روویکرده به‌ره‌ی رۆژئاوا و ته‌نها دوو یه‌که‌ی سه‌ربازی نارده به‌ره‌ی رۆژه‌لات بۆ هه‌وه‌ی له‌گه‌ڵ سوپای نه‌مسا-مه‌جهدا فشار بکه‌نه سه‌ر سوپای رووسی تا ته‌و‌کاته‌ی سوپای ئه‌لمانیا به‌ره‌ی رۆژئاوا تێکده‌شکینه‌یت و دواتریش هێرشه‌کی هاوشیوه ده‌کاته سه‌ر سوپای رووسیا و تێکیده‌شکینه‌یت.

له ده‌سته‌پێکی جه‌نگدا (ژه‌نه‌رال مۆلده‌که) سه‌رۆک ئه‌رکانی سوپای ئه‌لمانی بوو، هه‌وه بوو هه‌ر له‌گه‌ڵ ده‌سته‌پێکی جه‌نگدا به‌لجیکای ئاگادار کرده‌وه که رینگه‌ی بدات به خا‌که‌که‌یدا تێپه‌ر بیت، به‌لام کاتیکی به‌لجیکا رازینه‌بوو سوپای ئه‌لمانیا هێرشیان کرده سه‌ر به‌لجیکا و توانیان له ماوه‌یه‌کی زۆر کورتدا سه‌ره‌رای ئه‌و به‌رگرییه زۆره‌ی به‌لجیکا، به‌شی هه‌ره زۆری ولاته‌که‌ داگیر بکه‌ن، دوا‌ی داگیرکردنی به‌لجیکا سوپای ئه‌لمانی له‌به‌ره‌و پێشچونه‌کانی به‌رده‌وام بوو به‌ره‌و فه‌ره‌نسا، هه‌وه بوو له ۲۱ی ئابی ۱۹۱۴دا سوپای ئه‌لمانیا له‌سه‌ر سنووری به‌لجیکا-فه‌ره‌نسا رووبه‌رووی سوپای فه‌ره‌نسی-بریتانی بووه‌وه و شه‌رێکی گه‌وره‌ی لێکه‌وته‌وه که چوار رۆژی خایاند و به‌شه‌ری سه‌ر سنوور ناسرا، ئه‌م شه‌ره به شکستی هاویه‌مانان کۆتایی پێهات، به‌لام له‌و کاته‌دا له‌به‌ره‌ی رۆژه‌لات جه‌نگیکی قورس له نیوان سوپای رووسیا و سوپای نه‌مسا-مه‌جهدا

کهوتهوه، که رۆلئیکی باشی هه‌بوو له که‌مکردنه‌وه‌ی فشار له‌سه‌ر فه‌ره‌نسا، له‌لایه‌کی تریشه‌وه هه‌ر له‌و کاته‌دا سوپای نه‌مسایی-ئه‌لمانی هه‌رشه‌یکه‌ی هاوبه‌شیه‌کان کرده‌سه‌ر پۆله‌ندا، که سوپای رووسیا توانی به‌ریان په‌بگره‌ت، جگه له‌وه‌ش چه‌ند سه‌رکه‌وتنه‌یک به‌سه‌ر سوپای مؤلبووی ئه‌لمانی-نه‌مسایی به‌ده‌ست به‌هه‌نیه‌ت له شه‌ری وارشو-ئیفانکوورتدا که یه‌کینه بوو له شه‌ره گرنه‌گه‌کانی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان، ئه‌م سه‌رکه‌وتنه‌ش له‌وه شه‌ره‌دا پلانه‌کانی سه‌رکرده‌یه‌تی ئه‌لمانیای پووجه‌ل کرده‌وه و ناچاریکردن به‌شیک له سوپاکیه‌یان له‌به‌ره‌ی رۆژئاواویه‌وه بگوازنه‌وه بۆ به‌ره‌ی رۆژه‌ه‌لآت، بۆ ئه‌وه‌ی له‌وه به‌ره‌یه‌دا به‌ته‌واوه‌تی شکسته‌ نه‌هه‌ینن.

له ۱۱ی تشرینی دووه‌مدا ئه‌لمانییه‌کان جه‌نگی لۆتزه‌ینیان ده‌سته‌په‌یکرد، که نزیکه‌ی دوو هه‌فته‌ی خایاند و ته‌یایدا توانیان به‌ر به سوپای رووسی بگرن بۆ ئه‌وه‌ی زیاتر په‌شپه‌وه‌ی نه‌کات له‌ناوچه‌کانی گالیسیاوه، به‌لام رووسیا زۆر پاشه‌کشی نه‌کرد، ئه‌مه‌ش وایکرد که جه‌نگه‌که یه‌کلایه‌که‌روه نه‌بیه‌ت، جگه له‌وه‌ی که هه‌ر له‌وه ماوه‌یه‌دا چه‌ند جه‌نگه‌یک له ناوچه‌ی سربیا رووی دا و نه‌مساییه‌کان هه‌رشیه‌کان کرده‌سه‌ر سربیا و چه‌ند جاریکه‌ چوونه ناو خاکی سربیاوه، به‌لام له‌ژێر فشاری سربیه‌کاندا پاشه‌کشیه‌یان کرد.

یه‌کینگی تر له جه‌نگه‌ هه‌ره گرنه‌گه‌کانی سالی ۱۹۱۴ی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان، جه‌نگی مارن بوو که کاریگه‌رییه‌کی گه‌وره‌ی له‌سه‌ر ره‌وتی رووداوه‌کانی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان هه‌بوو، ئه‌وه جه‌نگه‌ کاتیک رووی دا که ئه‌لمانییه‌کان په‌یانوابوو رۆژئاواویه‌کان له‌ دوای جه‌نگی سه‌رسنوور له‌رووی سه‌ربازییه‌وه توانایه‌کی ئه‌وته‌ویان نه‌ماوه و ئه‌نجامی شه‌ری سه‌رسنوور له به‌رژه‌وه‌ندی ئه‌واندا بووه، بۆیه له ۲۳ی ئابدا ئه‌لمانییه‌کان هه‌رشیه‌کان کرده‌سه‌ر به‌ره‌ی رۆژئاوا و توانیان چه‌ند په‌شپه‌وه‌یه‌ک بکه‌ن و گه‌یشه‌نه ناوچه‌ی رووباری مارن له باشووری رۆژه‌ه‌لآتی پاريس، به‌لام سوپای فه‌ره‌نسی توانی به‌ره‌سته‌یان بکات و دژه هه‌رشیه‌یان بکاته سه‌ر و تاراده‌یه‌ک هه‌رشه‌کانی ئه‌لمانییا له‌وه ناوچه‌یه‌ک بشکینه‌یه‌ت، به‌مه‌ش شه‌ری مارن، که له ۱۲ی ئه‌یلوولدا ته‌واو بوو پلانی سه‌ربازی ئه‌لمانیای پووجه‌ل کرده‌وه.

- تیخزینی دهولته‌تی عوسمانی بۆ جه‌نگ

له‌سه‌روه‌بندی ده‌ستپێکردنی جه‌نگی یه‌که‌می جیهاندا ده‌ولته‌تی عوسمانی په‌یوه‌ندییه‌کی باشی له‌گه‌ڵ ئەلمانیادا هه‌بوو، چونکه پێیانوابوو که ئەلمانیا که‌متر له‌ ولاته‌ زه‌هێزه‌کانی تر چاری بریوه‌ته‌ ناوچه‌کانیان جگه‌ له‌وه‌ی له‌و کاته‌دا سوپای عوسمانی له‌سه‌ر ده‌ستی ئەفسه‌رانی ئەلمانیا رێکده‌خرایه‌وه‌ و مه‌شقی پێده‌کرا، وێرای ئەوه‌ی که ئەلمانیا رۆژتیک دوا‌ی جه‌نگ، دوا‌ی ئەوه‌ی که ده‌ولته‌تی عوسمانی بۆ لایه‌نی خۆی راگه‌یاندا، توانیبوو په‌یمانی هاویه‌یانیته‌تی له‌گه‌ڵ ده‌ولته‌تی عوسمانیدا مۆرېکات و هه‌ولیشیان دده‌ا که ده‌ولته‌تی عوسمانی له‌پاڵ خۆیاندا به‌یته‌نه‌ جه‌نگه‌وه‌، مه‌به‌ستیشیان به‌م هه‌نگاوه‌ داخستنی ته‌نگه‌به‌ره‌ عوسمانیه‌کان له‌ ده‌ریای ره‌ش له‌به‌رده‌م هاویه‌یانا‌ن و په‌کخستنی گه‌یشته‌نی هاوکارییه‌ سه‌ربازییه‌کان بۆ روه‌سیا و پچراندنی په‌یوه‌ندی نیوان بریتانیا و داگیرکه‌کانی بوو، هه‌روه‌ها ده‌یانویست ته‌واوی جیهانی ئیسلامی به‌لای خۆیاندا رابکێشن له‌ رێگه‌ی راگه‌یاندنی جیهادی پیرۆزه‌وه‌ له‌لایه‌ن ده‌ولته‌تی عوسمانیه‌وه‌، به‌مه‌ش پێگه‌ی ده‌ولته‌تی بریتانی له‌ داگیرکه‌ ئیسلامیه‌کانیدا بیهێژ بکه‌ن، مه‌به‌ستێکی تریشیان ئەوه‌ بوو که ده‌ولته‌تی عوسمانی ناوچه‌کانی کافکاس داگیربکات و به‌مه‌ش به‌ره‌یه‌کی نوێی جه‌نگ له‌به‌رانه‌ر روه‌سیادا بکاته‌وه‌، بۆیه‌ له‌ ۲۹ی کانوونی یه‌که‌می ساڵی ۱۹۱۴دا ده‌ولته‌تی عوسمانی له‌پاڵ ئەلمانیه‌کانه‌وه‌ چوونه‌ شه‌ره‌وه‌، ئەمه‌ش بووه‌ هۆکاری ئەوه‌ی په‌یوه‌ندی نیوان روه‌سیا و هاویه‌یانه‌کانی له‌ رێگه‌ی ته‌نگه‌به‌ره‌کانی ده‌ولته‌تی عوسمانیدا پېچرێت و به‌ره‌یه‌کی جه‌نگی نوێش له‌ رۆژه‌لآت به‌رانه‌ر به‌ روه‌سیا بکریته‌وه‌، چونکه ده‌ولته‌تی عوسمانی نزیکه‌ی ۵۰۰ هه‌زار سه‌ربازی نارده‌ به‌ره‌کانی جه‌نگه‌وه‌.

پالنه‌ری سه‌ره‌کی چوونه‌ ناوه‌وه‌ی ده‌ولته‌تی عوسمانیش بۆ ئەم جه‌نگه‌ له‌پاڵ ئەلمانیاوه‌، بریتی بوو له‌و سیسته‌می جیاوگ و مافه‌ تایبه‌تیانه‌ی که له‌ ده‌ولته‌تی عوسمانیدا به‌ ولاته‌ ئه‌وروپیه‌کان به‌خه‌شرا‌بوو و ده‌یویست ئەلمانیا شوێنی فه‌ره‌نسا و بریتانیا و روه‌سیا بگریته‌وه‌، جگه‌ له‌وه‌ی وای هه‌ستده‌کرد که ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر به‌نده‌ره‌کانیدا ته‌واو نییه‌ و له‌م رێگه‌یه‌شه‌وه‌ ده‌یه‌ویست ئەم ئامانجان به‌ده‌ست به‌یته‌نیته‌تی: یه‌که‌میان رزگارکردنی ده‌ولته‌ته‌که‌ی له‌ده‌سته‌تیوه‌ردانی ده‌ره‌کی و گه‌راندنه‌وه‌ی ئەو ویلایه‌ت و ناوچه‌ عوسمانیه‌ی که که‌وتبوونه‌ ژێر ده‌سه‌لاتی بێگانه‌ وه‌ک میسر و قوبرس و چه‌ند ناوچه‌یه‌کی تر، دووه‌میشیان گێرانه‌وه‌ی ئەو

ناوچانەى كە رووسيا لە كافكاس و توركستان داگيرى كردبوون، سייەميشيان جيگيركردنى دەسلەلاتى دەولەت و خيلافەى عوسمانى بەسەر سەرچەم ناوچە ئىسلامىيەكاندا.

- تىخزىنى ژاپون بۆ نيو جەنگ

ژاپون يەكئىك بوو لەو دەولەتە ئاسيايىنەى كە لە كۆتايى سەدەى نۆزدەهە گەشتبوو، ئاستىكى بەرزى گەشەسەندن لەرووى ئابورى و سياسىيەو و لە كاتى دەستپيكردى جەنگدا وەك يەكئىك لە زھيژەكانى ناوچەكە دەرکەوتبوو، بۆيە تاكە دەولەتى ئاسيايى بوو لە جەنگى يەكەمى جيهاندا بەشدارى كرد و بەشدارىكردنەكەيشى لەپال ھاوپەيماناندا بوو، بەكەوتنەوئى جەنگ رەوشى رۆژھەلاتى دوور زياتر لەبار بوو بۆ ژاپون بۆ ئەوئى كۆنترۆلى چين بكات، ئەويش زۆر بەخيراى ئەم ھەلەى قۆستەو و لە ۱۵ى ئابى ۱۹۱۴دا ورياكردنەوئى كۆتايى دا بە ئەلمانىا و داواى لىكرد كە ناوچەى (سياوجۆ) بۆ چۆل بكات بەو بيانوئى كە كار لەسەر گەراندنەوئى دەكات بۆ چين، بەلام ئەلمانىا ورياكردنەوئى كە رەتكردەو، بۆيە لە ۲۳ى ئابدا ژاپون جەنگى راگەياندا و داگيرگەكانى ئەلمانىاي لە ناوچەى رۆژھەلاتى دوور بە تايبەت لە چين، داگيركرد، كە ئەميش سەرەتايەك بوو بۆ وەدەرنانى دەسلەلاتى ئەوروپى لە ناوچەكە بە گشتى، داواى ئەم ھەنگاوە ژاپون چيني ناچاركرد رىككەوتننامەيەكى لەگەلدا مۆربكات، كە بەپيى ئەو رىككەوتننامەيە كۆمەلئىك جياوكى سياسىيى و ئابورى لەناوچەكە بەدەست ھيئا، بەم جۆرە ژاپون يەكئىك بوو لەو ولاتانەى كە لە پال ھاوپەيماناندا چوو جەنگى يەكەمى جيهانەو، بەلام بەشدارىكردنى ئەو، بەشيوئەيەكى سنووردار بوو، تەنھا بۆ ئەو بوو كە نامانجەكانى خۆى بەدبەھيئەت، چونكە كاتئىك ھاوپەيمانان داواى ئەوئى لىكرد ھيژ بنيرئەتە ئەوروپا بۆ رووبەرووئەوئى ولاتى ناوئەند، ژاپون ئەمەى رەتكردەو، چونكە لە بەرژەوئەندى خۆى نەدەزانى لە جەنگى ناوچە ئەوروپىيەكانەوئە تيوەگليت.

- تیخزینی ئیتالیا بۆ جهنگ

ئیتالیا بهر له جهنگی یه که می جیهان، وهك پيشتر ناماژهی پیکرا هاوپه یمانیتی دۆستانه ی له گه ل ئه لمانیا و ئیمپراتۆریای نه مسا-مه جهردا هه بوو، به لām که جهنگ دهستی پیکرد، ئه و له گه ل رۆمانیا و بولگاریا و یۆنان بیلابه نی خۆیان راگه یاند، ئه م ولاتانه ش له و کاته دا بایه خی ستراتیژی و سه ربازی خۆیان هه بوو بۆ جهنگه که، ئیتالیا له بهر ئه وه ی هیزیککی مرۆیی و سه ربازی گه وه ی هه بوو، هه ریه ک له رۆمانیا و بولگاریا و یۆنانیش شوینیککی ستراتیژی و جوگرافیه گرنگیان هه بوو، سه باره ت به حکومه تی ئیتالیا، له و کاته دا که به سه رۆکایه تی (سلاندا) بوو، له کاتی هه لگه یسه نی جهنگدا به فه رمی بیلابه نی خۆی راگه یاند، به لām له هه مانکاتیشدا ده رگا کانی دانوستاندنی له گه ل لایه نه شه رکه ره کاندانا دانه خسته بوو، کیشه ی ئیتالیا ئه وه بوو که له و کاته دا ده یه ویست هه ندیک له و ناوچانه ی ئیتالیا که که وتبوونه ژیر ده سه لاتی ئیمپراتۆریای نه مسا-مه جهر بگه یژته وه، به لām ناوه ندی ده سه لاتداریتی نه مسا به مه رازینه بوو، دوا ی شکسته ئه لمانیا له جهنگی مارن و ئه و سه رکه وتنه ی روه سیا له ناوچه کانی گالیسیا به ده ستی هینا، ئیتالیا به باشی زانی له گه ل فه ره نسا و بریتانیا دا ده ست به گه تگو گۆ بکات، هه ر له و کاته دا ئیمپراتۆریای نه مسا-مه جهر جاریککی تر گه تگو گۆکانی له گه ل ئیتالیا ده سته یژکرده وه، ئیتالیا ش له پینا و به رژه وه ندیه کانی دا وه لāmی نه مسا-مه جهری دایه وه بی ئه وه ی گه تگو گۆکانی له گه ل هاوپه یمانه کاندانا بچرینیت، دواتریش دوا ی ئه وه ی به راوردیککی کرد له نیوان به لینه کانی هه ردوولا بۆی ده رکه وت که به لینه کانی هاوپه یمانان زیاتر له قازانجی ئه و دایه، چونکه ئه وان ئه و به لینه یان پیدابوو که دوا ی سه رکه وتنیان نه ک ته نها ناوچه کانی ژیر ده سه لاتی نه مسا-مه جهری بۆ ده گه یژنه وه، به لکو چه ند دوورگه یه کی ده ریای ئه دریاتیککی و داگیرکبه یه کی ئه لمانیشی له ئه فریقا پیده دن، بۆیه ئیتالیا له ۲۶ ی نیسانی ۱۹۱۵ دا ریککه وتنه نامه یه کی نه یینی له له نده ن له گه ل هاوپه یماناندا مۆرکرد و له ۲۳ ی مایسی ۱۹۱۵ دا جهنگی له دژی ئه لمانیا و هاوپه یمانه کانی راگه یاند، به م جوړه ش به ره یه کی تری جهنگ له ئه و روپادا بۆه.

- کرداره سەربازییەکانی سالی ۱۹۱۵

لە سەرەتای سالی ۱۹۱۵دا سەرکردایەتی ئەلمانیا گۆرانکاری لە پلانی سەربازییەکانی و سەرکردەکانی کرد، ئەوەبوو ژەنەرال (فۆلکن هاین) خرایە شوینی (ژەنەرال مۆلدکە) و پلانی کەیشیان بەو جۆرە گۆری کە چالاکییە سەربازییەکانی بەرەو رۆژئاوا بێتە جەنگی سەنگەرانی و هەولێ کانیان ئاراستەیی بەرەو رۆژھەلات بکەن، بۆ ئەوەی هیژەکانی روسیا لەو ناوچانە و دەدرنێن کە داگیرکردوون و نەمسا لە فشاری روسی رزگار بکەن، لە پلانی نوێیەکی ئەلمانیا، جەخت لەسەر ئەوە کرابوو کە بولگاریا بەلای خۆیاندا راکێشە ناو جەنگەکەو، بۆ ئەوەی لە رینگەیی ئەوەوە سیریا تێک بشکێنن، تا سوپای ئەلمانی نامادەیی رووبەر و بوونەوی ئیتالیا بێت، ئەگەر هاتوو ئەم پلانی سەرکەوت، ئەوکات لەبەرەو رۆژھەلاتەو رودەکاتە بەرەو رۆژئاوا و گورزی کوشندە لە فەرەنسییەکان دەوێشێت، دواتریش دەچێتەو بەلای بریتانیا و هیژە ژێر دەریاییەکانی بۆسەر کەشتیگەلەکانی بریتانیا دەست پێدەکات و ئەگەر بریتانیا هیژە دەریاییەکی لە دەست دا، کەواتە هیژی سەرەکی خۆی لە دەست داو.

بەم جۆرەش بەدریژایی سالی مانگی یەكەمی ۱۹۱۵ بەرەو رۆژھەلات چەند شەپریکی گەورەیی بەخۆیەو بینی، بەلام سوپای روسیا سەرکەوتنی دیاری بە دەست هێنا تا ئەو رادەیە کە سەرکردایەتی نەمسا-مەجەر بێر لەو بکاتەو کە تاکلایەنە لەگەڵ روسیا ناشتی بەستیت، بەلام بەهاناو هاتنی سوپای ئەلمانیا وایکرد کە ئەلمانییەکان لە ناوچەکانی گالیسیا سەرکەوتن بەسەر روسەکاندا بە دەست بهێنن و ناچاران بکەن تا سنووری خۆیان پاشەکشیی بکەن و چەند ناوچەییەکی تری پۆلەندا و دەور بەریشی داگیر بکەن، بەرادیەکی کە هیژی ئەلمانی و نەمساکییەکان نیازی ئەوەیان هەبوو بە تەواوەتی روسەکان ئابلقە بدن و لە ناویان بەرن، بەلام سەرکەوتوو نەبوون، ئەم جەنگانە لەبەرەو رۆژھەلاتدا بەردەوام بوو تا کۆتایی ئەیلوولی سالی ۱۹۱۵، لەوتێرە وردە وردە جەنگەکان بەرەو ساردبوونەو و دامرکاندنەو دەڕۆشتن.

لەبەرەو بەلگانیشتا ولاتانی ناوێند لە سالی ۱۹۱۵دا توانیان بولگاریا بەلای خۆیاندا رابکێشن و دژایەتی سیریا بێ بکەن، وا لە سیریا بکەن ناچار بێت لە سنووری ئەلبانیا پاشەکشیی بکات. لەلایەکی تریشەو، ولاتانی میحوەر هاوکاری هیژەکانی دەولەتی عوسمانیان

کرد بۆ په كخستنی هیږشه كانی بریتانیا بۆسه تهنگه بهره كان و توانیان ههوله كانی بریتانیا بۆ كۆنترۆل كړدنی تهنگه بهری دهرده نیل پووجهل بکه نه وه.

سه بارهت به بهری رۆژئاواش، دیارترین رووداوه كانی، ئه وه هیږشه قورسه بوو كه ئه لمانه كان له ۲۲ی نیساندا بۆ سه ر كه نالی ئیبه ر نه غامیان دا، بۆ ئه وهی بگه نه پاریس، كه له م جهنگه دا بۆ یه كه م جار ئه لمانیه كه گازی ژه هراویان به كارهیښنا، به لام ئه م جهنگه هیچ ئاكامیكی یه كلاسیكه ره وهی نه بوو، چونكه هاوپه یانه كانیس هه ر له هه مان كاتدا دوو هیږشی گه وره یان كرده سه ر ئه لمانیا و له خاكی فهره نسا و ناوچه قایمه كان ده ریان كړدن، به لام ئه مانیش به ته واوه تی له به دیه یښانی مه به سته كانیان سه ركه وتوو نه بوون، دواى ئه م جهنگه ش، به دریزایی سالی ۱۹۱۵ گۆرانیکى ئه وتۆ له بهری رۆژئاوا رووی نه دا.

به لام شه ر له بهری ئیتالیا له و ساله دا له به رژه وهندی هاوپه یاناندا نه بوو، چونكه تۆبۆگرافیای ناوچه سنوورییه كانی نیوان نه مسا و ئیتالیا وایكردبوو نه مساییه كان له دۆخیكی باشترا بن، له بهر ئه وهی ئه وان به سه ر ته واوی زنجیره چیاكاندا زال بوون، ئه مه ش وایلیكردبوون كۆنترۆلی جولهی سوپای ئیتالیه كه بكن.

- تیخزینی بولگاریا بۆ نیو جهنگ

یه كیك له رووداوه گرنگه كانی سالی ۱۹۱۵ چوونه ناوه وهی بولگاریا بوو بۆ جهنگ به لای ولاتانی میحوه ردا، هه رچه نده له بولگاریادا ره وتیكی به هیږ هه بوو، جهختیان له سه ر مانه وهی په یوه ندییه باشه كانیان له گه ل رووسیا دا ده كرده وه، به لام ئه وهی بۆ ئه لمانیا سوودی هه بوو، ئه وه بوو كه بولگاریا له لایه كه وه چاوی بریبه ووه سربیا و له لایه كی تریشه وه پېشپه ویه كانی كۆتایی سالی ۱۹۱۵ی ئه لمانیا و نه مسا له بهری رۆژه لات وایكردبوو بولگارییه كان واتیبگه ن كه ولاتانی میحوه ر سه ركه وتوون، ئه مانه ش بوونه هۆی ئه وهی كه له ۱۶ی ئه یلولدا بولگاریا په یماننامه یه كه له گه ل ئه لمانیا و نه مسا-مه جه ردا به سستی و به پپی ئه م په یماننامه یه ش بیته لایه نی چواره می سه ربازه گی ولاتانی میحوه ر و ۳۰۰ هه زار سه ربازه له سه ر سنووری نیوان خۆی و سربیا مۆل بكات.

- تېخىزىنى يۇنان بۇ نېو جەنگ

كاتىك كە جەنگ رووى دا، لە يۇناندا دوو ئاراستە ھەبوون، يەككىيان پاشا (كۆنستەنتىن) سەرکردايەتى دەکرد، ئەو ئاراستەيە بوو، كە جەختى لەسەر ئەو دەکردەو بېلایەنى بپارىزن، بەو بىانووھى ئەوان خاوەن شوپىنكى ستراتىژىن و لەسەر دەريای ناوہراستن، خۆ ئەگەر بچنە نېو جەنگىشەو ئەوا وا باشە لە پال و لاتانى مېھوردا بچنە جەنگەو، چونكە پىيان وابوو ئەلمانیا لەرووى سەربازىيەو بەتواناترە و ئەگەرى سەرکەوتنى زياترە، ئەمە جگە لەوھى كە خىزانى (پاشا كۆنستەنتىن) خوشكى ئىمپراتورى ئەلمانى (ويلیەمى دووہم) بوو، ئاراستەكەى دووھمىش كە حزبى لىبرالى بە سەرۆكايەتى سەرۆك وەزىران (فىزىليۇس) نوپنەرايەتى دەکرد، لەگەل ئەوھدا بوو يۇنان لەپال و لاتانى ھاوپەيماناندا بچىتە نېو جەنگەو، لەبەرئەوھى پىيان وابوو باشتىن رىگايە بۇ بەدەستەپنەنى بەرژەوہندىيە ھەرىمىيەكانى يۇنان، چونكە بەر لە ھەموو شت يۇنان پىنويستە دژى دەولەتى عوسمانىدا بچەنگىت.

لە كاتى جەنگدا بە پلانى سەرۆك وەزىران يۇنانىيەكان يارمەتيان پىشكەش بەو ھىزەى ھاوپەيمانان کرد، كە بەرەو دەردەنىل و بوسغۆر دەكشا، ئەم ئاراستەيە بە جۆرىك دەچوونە پىش كە ئەوہندەى نەمابوو خۇيان بەسەر دۆخەكەدا بسەپىنن، بەلام پاشا لە مارتى ۱۹۱۵دا (فىزىليۇس) لەسەركار لادا و پەرلەمانى ھەلۆەشاندەو، بۆيە (فىزىليۇس) شارى ئەسىناى پايتەختى بەجىھىشت و روويكردە ناوچەى سالۇنىك و لەوى حكومەتتىكى سەربەخۇى دامەزاند و ئەو ناوچەيە و دوورگەكانى دەوروبەرى كۆنترۆل کرد، ئەو حكومەتە لەلايەن ھاوپەيمانانەو پىشتىگىرى لىدەكرا و دواى ماوہىەكىش بە پىشتىوانى ھاوپەيمانەكان ھەرەشەى بۆمبارانکردنى پايتەختى کرد، بەمەش پاشاى ناچارکرد دەستبەردارى تەختى پاشايەتى بىپت بۆ ئەلىكساندەرى كورى كە ئەویش سىياسەتەكەى (فىزىليۇس)ى جىبەجىكرد و (فىزىليۇس)ى داواکرد بۆ دامەزاندنى كابىنەيەكى نوئى و جارىكى تر يۇنان يەكخرايەو و لە سالى ۱۹۱۷شدا بە فەرمى لەپال ھاوپەيمانانەو چۆ نېو جەنگەو.

– کرداره سه‌ریازییه‌کانی سالی ۱۹۱۶

دوای ئەوێ له ئەزمونەکانی سالی ۱۹۱۵ دا هاوپه‌یمانان بۆیان دەرکەوت که کرداره‌کانیان له سه‌رجه‌م به‌ره‌کاندا به‌هۆی نه‌بوونی هه‌ماهه‌نگی و نابه‌راهه‌رییه‌وه سه‌رکه‌وتنیکی ئەوتۆیان به‌ده‌ست نه‌هێناوه، بۆیه به‌باشیان زانی کرداره سه‌ریازییه‌کانی سالی ۱۹۱۶ و پلانه‌کانیان به‌ جوړتیک ریک بجه‌ته‌وه که بتوانن له هه‌موو به‌ره‌کانه‌وه له یه‌ک کاتدا ده‌ستپێ بکه‌ن.

به‌لام ئەلمانییه‌کان به‌ر له ده‌ستپێکردنی هاوپه‌یمانان، هه‌ر له سه‌ره‌تای سالی ۱۹۱۶ هه‌وه به‌ هێرش له‌به‌ری رۆژناووه ده‌ستیان پێکرد و هه‌ولیان دا بچنه‌ نیو قولایی فه‌ره‌نساوه، به‌لام هه‌وله‌که‌یان بێ تا‌کام بوو و زیانیکی گه‌وره‌شیان به‌رکەوت، فه‌ره‌نشاش توانی ئەو ناوچانه‌ی که ئەلمانییه‌کان داگیریان کردبوو، رزگاری بکاته‌وه، ئەویش به‌هۆی ئەو هێرشه‌ به‌ربلاوه‌ی که له‌به‌ری رۆژه‌لاته‌وه رووسیا نه‌جمای دا، که له‌و هێرشه‌دا ئەلمانییه‌کان ناچار بوون هێزی یه‌ده‌گی به‌ره‌ی رۆژتاوا بۆ به‌ره‌ی رۆژه‌لات بنێرن.

له‌و ماوه‌یه‌شدا هێزه‌ ده‌ریازییه‌کانی بریتانیا توانی‌بووی به‌ ته‌واوه‌تی کۆنترۆلی ده‌ریایی بکات، ئەلمانیای به‌ ته‌واوه‌تی له‌ به‌ره‌کانی جه‌نگ دا‌پری بوو، هه‌رچه‌نده‌ ئەلمانییه‌کان هه‌ره‌شه‌ی به‌کارهێنانی ژێر ده‌ریازییه‌کانیان ده‌کرد. له‌ ئابی سالی ۱۹۱۶ دا ئەلمانییا هه‌ولێکی زۆری دا ئەو ئابلقه‌ ده‌ریاییه‌ بشکێنێت که هاوپه‌یمانان خستبوویانه سه‌ر که‌ناره‌کانی، ئەوه بوو له‌م پێناوه‌دا جه‌نگی ده‌ریایی (گۆتلاند) له‌ نیوان هه‌ردوو که‌شتیگه‌لی ئەلمانی و ئینگلیزی روه‌ی دا، که گه‌وره‌ترین جه‌نگی ده‌ریایی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان بوو. له‌ کۆتایی ئەم جه‌نگه‌دا، هه‌ردوولا سه‌رکه‌وتنی خۆیان راگه‌یاند، به‌لام راستییه‌که‌شی ئەوه بوو که که‌شتیگه‌لی ئەلمانی شکستی خواردبوو و پاشه‌کشه‌ی کردبوو به‌ره‌و ناوچه‌ی کیل، به‌مه‌ش ئینگلیزه‌کان به‌ ته‌واوی به‌سه‌ر ده‌ریا بالاده‌ست بوون.

له‌به‌ره‌ی ئیتالیاشدا هێزه‌کانی نه‌مسا-مه‌جه‌ر له‌ ئایاری سالی ۱۹۱۶ دا هێرشێکی گه‌وره‌یان له‌ دژی سوپای ئیتالیا ده‌ستپێکرد و پێش‌ه‌ویه‌کی زۆریان کرد، به‌ راده‌یه‌ک که هه‌ره‌شه‌یان گه‌یشه‌ سه‌ر پێده‌شته‌کانی قینسیا، ئەم سه‌رکه‌وته‌نه‌ی نه‌مسا وای له‌ رووسیا کرد، بۆ که‌مکردنه‌وه‌ی فشار له‌سه‌ر ئیتالیا، هێرشێکی گه‌وره‌ له‌به‌ره‌ی باشووری رۆژناووه‌ ده‌ستپێ بکات و توانی له‌ ۴ حوزه‌یراندا به‌ر به‌ پێش‌ه‌وه‌ی سوپای نه‌مسا بگرێت و فشاری نه‌مسا له‌سه‌ر ئیتالیا که‌م بکاته‌وه و چهند سه‌رکه‌وتنیکیش به‌ده‌ست

بهینیت، به‌مه‌ش سه‌رکردایه‌تی ته‌لمانای ناچارکرد هی‌رشه‌کانی بو سه‌ر فه‌ره‌نسا له‌به‌ره‌ی رۆژتاوادا رابگریت و هه‌ندیك له سوپاکه‌ی بنی‌ریت بو یارمه‌تیدانی نه‌مسا-مه‌جهر، به‌لام سوپای رووسی جاریکی تر توانی به‌ره‌رچی ته‌م هی‌رشه‌ بداته‌وه، که هی‌زه‌که‌ی ته‌لمانیا له‌گه‌ل نه‌مسابیه‌کاندا له ۱۶ی حوزه‌یراندا ته‌نجامیان دا، له ته‌نجامی ته‌م شه‌رانه‌شدا رووسه‌کان نزیکه‌ی ۴۲۰ هه‌زار سه‌رباز و ته‌فسه‌ری نه‌مسابییان به‌ دیل گرت، جگه له ده‌ستکه‌وتیکی جه‌نگی زۆر، که ته‌مه‌ گورزیکی گه‌وره بو به‌ر سوپای نه‌مسا-مه‌جهر کهوت و هه‌نگاه‌ه‌کانی به‌ره‌و هه‌له‌شانه‌وه خیراتر کرد له ته‌نجامی ته‌وه‌شدا ئیتالییه‌کان دژه هی‌رشه‌شکیان بو سه‌ر نه‌مسا ته‌نجام دا، ته‌مه‌ش دۆخیکی له‌بارتری بو فه‌ره‌نسی و ئینگلیزه‌کان ره‌خساند بو ته‌وه‌ی هی‌رش بکه‌نه سه‌ر رووباری سوم، که له‌ویدا یه‌کێک له توندوتیژترین شه‌ره‌کانی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان روی دا بی ته‌وه‌ی هیچ لایه‌نیک سه‌رکه‌وتنیکی ته‌وتۆ به‌ده‌ست بهینیت، ته‌نها ته‌وه نه‌بیته که نزیکه‌ی نیو ملیۆن سه‌ربازیان له‌ده‌ست دا، که باشترین سه‌ربازه‌کانی هاوپه‌یمانان بوون، له‌م جه‌نگه‌شدا بو که بو یه‌که‌مجار له میژوودا هاوپه‌یمانان تانکیان به‌کارهینا، که کاریگه‌ری گه‌وره‌ی به‌سه‌ر جه‌نگه‌که‌وه هه‌بوو.

- تی‌خزینی رۆمانیا بو جه‌نگ

ئیمپراتۆریای نه‌مسا-مه‌جهر ده‌میک بوو ده‌ستی به‌سه‌ر ناوچه‌کانی (ترانسلفانیا و بۆکۆشینیا و بانات) دا گرتبوو، که زیاتر له سێ ملیۆن خه‌لکی رۆمانی تیاياندا ده‌ژیا، رۆمانیاش له هه‌لیك ده‌گه‌را بو گێرانه‌وه‌ی ته‌و ناوچانه، هاوکات له تشرینی یه‌که‌می ساڵی ۱۹۱۴دا رووسیا توانیبوو ریککه‌وتنه‌نامه‌یه‌کی نه‌ینی له‌گه‌ل رۆمانیادا به‌سه‌تیت، که تیايدا دانی به‌ مافه‌کانی رۆمانیادا نابوو بو گێرانه‌وه‌ی ته‌م ناوچانه به‌مه‌رجیک پابه‌ندی بیلایه‌نییه‌کی دۆستانه‌ بیته‌ به‌رانه‌به‌ر به‌ رووسیا، له‌گه‌ل ته‌مانه‌شدا ده‌ستپیک جه‌نگ واینه‌کرد که رۆمانیا هه‌ر له سه‌ره‌تاوه له‌پاڵ هاوپه‌یماناندا بجیته جه‌نگه‌وه، به‌لکو چاودێری رووداوه‌کانیان ده‌کرد، دوا‌ی دوو ساڵ له جه‌نگ رۆمانییه‌کان گه‌یشتنه ته‌و باوه‌ره‌ی که سه‌رکه‌وتنی هاوپه‌یمانان گومانیکی تیدا نه‌ماوه، بۆیه له ۱۷ی ئابی ۱۹۱۶ په‌یماننامه‌یه‌کیان له‌گه‌ل هاوپه‌یماناندا به‌ست که تیايدا هاوپه‌یمانه‌کان دانیان به‌ مافه‌کانی رۆمانیادا نا بو گێرانه‌وه‌ی ته‌و سێ ناوچه‌یه، رۆمانیاش له ۲۷ی ئابی ۱۹۱۶دا به‌ فه‌رمی شه‌ری له‌ دژی نه‌مسا-مه‌جهر راگه‌یاند

و زۆر به‌خیزایی توانی بچیتته ناو ترانسلفانیاوه، به‌لام دواتر له ناوچه‌ی دو‌برۆجه به توندی له‌سه‌ر ده‌ستی بولگارییه‌کان تیک شکا، هه‌ر ئەمه‌ش وایکرد ئە‌لمانیا سوپایه‌ک به دوو ئاراسته‌دا بنیڕیتته سه‌ر رۆمانیا، ئاراسته‌یه‌کیان له چیا‌ی که‌رباته‌وه و ئە‌و‌یت‌ریشیان له‌پ‌ری دو‌برۆجه‌وه که توانی به‌شیک‌ی زۆری ناوچه‌کانی رۆمانیا داگیربکات و بگاته بوخاریستی پایته‌خت، لی‌زه‌وه هه‌موو سامانی سروشتی و کشتوکا‌ل و نه‌وتی رۆمانیا که‌وتنه ژێر ده‌ستی ئە‌لمانیاوه.

- هه‌وله‌کانی ناشتی

رووداوه‌کانی جه‌نگ له سالی سی‌یه‌می دابوو، به‌لام ئاماژه ئابووری و سیاسیی و سه‌ربازییه‌کان به‌و‌جۆره نه‌بوون، که هیچ لایه‌نیک له لایه‌نه شه‌رکه‌ره‌کان توانای سه‌رکه‌وتنی یه‌کلاییکه‌ره‌وه‌یان هه‌بی‌ت، چونکه ئە‌وان به تاییه‌تیش ولاتانی می‌حوه‌ر، به‌ره له‌به‌ر‌بران و نه‌مانی سه‌رچاوه بنه‌ره‌تییه‌کان ده‌چوون چ له‌ رووی مرۆییه‌وه چ له‌ رووی ئابوورییه‌وه، له‌ کۆتایی سالی ۱۹۱۶دا نزیکه‌ی ۲۵ ملیۆن سه‌ربازی هاره‌یه‌مانان له به‌ره‌کانی جه‌نگدا بوون، له‌به‌ر‌انه‌ردا ۱۵ ملیۆن سه‌ربازی ولاتانی می‌حوه‌ریش له‌به‌ره‌کانی جه‌نگدا بوون، ئە‌مه له‌کاتی‌کدا بوو، که تا ئە‌وکاته لایه‌نه شه‌رکه‌ره‌کان نزیکه‌ی ۶ ملیۆن کوژراو و زیاتر له ۱۰ ملیۆن برینداریان هه‌بوو، ئە‌مه جگه له‌وه‌ی که به‌ره‌مه‌یانی کشتوکا‌لی تا ده‌هات نزمتر ده‌بوو، به‌جۆریک که پێشتر شتی وه‌های به‌خۆی‌وه نه‌بینیبوو، جگه له‌وه‌ قه‌یرانه که‌م وینه‌یه‌ی سووته‌مه‌نی و ئە‌و ساردییی سالی ۱۹۱۶، که ئە‌مه کاریگه‌ری زۆر خراپی هه‌بوو له‌سه‌ر جو‌له‌ی هاتوچۆ و گواستنه‌وه‌ی به‌روبوومه‌کان، نرخ رۆژبه‌رۆژ له‌به‌رزبووندا بوو، ئە‌مانه‌ش تا ده‌هات ره‌وشی گه‌لانی خراپتر ده‌کرد، هه‌موو ئە‌مانه وایانکرد گه‌لانی شه‌رکه‌ره له‌وه‌ تیبگه‌ن که ئە‌م جه‌نگه له به‌رژه‌وه‌ندی ئە‌واندا نییه، سه‌ره‌نجامیش ئە‌مانه کاردانه‌وه‌یان له‌ نیۆنده سیاسی و سه‌ربازییه‌کان و رای گشتی هه‌ردوو لای شه‌رکه‌ردا ده‌بوو، بۆ نمونه فه‌ره‌نسا له سالی ۱۹۱۶دا رووبه‌رووی قه‌یرانیکی سه‌ربازی گه‌وره بووه‌وه، له بریتانیاش به‌هه‌مان شیوه‌ کیشه له کابینه وه‌زارییه‌کاندا دروست بوو، له نه‌مساش هه‌ر له‌وه‌ سه‌رویه‌نده‌دا بوو که سه‌رۆکی وه‌زیران کوژرا، له ئە‌لمانیاش چه‌ند گۆرانکارییه‌ک له سه‌رکردایه‌تی سه‌ربازیدا رووی دا، جگه له‌وه‌ی له‌ رووسیا ته‌قه‌لا شو‌رشیگێ‌رپییه‌کان له کۆتایی سالی ۱۹۱۶دا تا ده‌هات توندتر ده‌بوون و هه‌نگاوه‌کانی به‌ره‌وسه‌رکه‌وتن خیراتر ده‌بوو. سه‌ره‌نجامی هه‌موو ئە‌مانه‌ی

باس کران، له نیوهنده سیاسییه کانی ولاته شهرکه ره کاندا ناراسته یه که دهرکهوت که بیریان له وهستاندن خیرای جهنگ ده کرده، تهویش له ریگه ی گهیشتن به ریکه وتنیك، که بهرژوهندی و داواکارییه کانی ههردوولا دهسته بهر بکات بی تهوی هیچ لایه کیان سه رکهوتنی یه کلاییه که ره به دهست بهینن. به لام ئه م تیروانینه له لایهن سه ربازه کانی ولاته شهرکه ره کانه وه رووبه رووی ناراسته یه کی پیچه وانه ی به هیژ بۆه که سووربوون له سه ر دریژه پیدانی جهنگ تا سه رکهوتن، که ئه مانه خاوهن هیژ و پیگه ی گه وره تر بوون، بۆ نمونه له ئه لمانیا خودی ئیمپراتۆر و گه وره سه رکرده سه ربازییه کانی ئه لمانیا زۆر پیداکر بوون له سه ر به رده وامی جهنگ، له به رانه ریشدا به شی زۆری سیاسه ته داران له وه دلنیا بوون که ئه لمانیا له پرووی سه ربازییه وه به ره و تیک شکانه، بۆیه داوای وهستانی جهنگیان ده کرد، به لام له به ره تهوی ناراسته ی یه که م به هیژ تر بوو، بۆیه شهر هه ر به رده وام بوو، ئه مه له کاتی کدا بوو که ناوه ندی ده سه لاتنی ولاته شهرکه ره کان وایان نیشان ددها که ئه وان هه ولتی ناشتی ددهن، ئه مه ش له به ره تهوه بوو، چونکه کاریگه ریی ره وتی دژه شهر گه یشتبووه خودی به ره کانی جهنگ، له سالی ۱۹۱۵ه وه ئه لمانیا هه ول یدا تا ک لایه نانه جهنگ له گه ل رووسیا دا رابگریت، به لام هه وله که ی شکستی هیئا، دوا ی ته وه له ۱۲ی کانوونی یه که می سالی ۱۹۱۶دا به ناوی سه رجه م هاوپه یمانه کانیه وه، پیشنیاریکی بۆ ولاتانی هاوپه یمانان کرد بۆ تهوی گف توگزی ناشتی له نیوانیاندا ده سته ی بکات، به لام تهویش هیچ ئه نجامینکی به ده ست نه هیئا.

له کۆتایی سالی ۱۹۱۶دا چند پیشنیاریکی تر بۆ ناشتی له لایهن ولاته بیلایه نه کانه وه پینشکه ش کرا، وه کو ولاته یه کگرتووه کانی ئه مه ریکا و سويسرا و سوید و دانیمارک و نه رویچ، به لام له ۳۰ی کانوونی دووه می ۱۹۱۷دا هاوپه یمانان وه لامی نه رینیان دایه وه، جه ختیان له سه ر ته وه کرده وه که ناگریت ناشتی له گه ل ئه لمانیا دا به ستریّت تا ته و کاته ی به ته واری نه یبه زینن و تۆله ی سه رجه م ته و زیانانه ی خستویه تیبیه وه، لی نه کریته وه. به م جوړه ش هه وله کانی ناشتی شکستیان خوارد و شهر هه ر به رده وام بوو.

- تخیزینی ولاته یه کگرتووہکانی ئەمەریکا بۆ نیو جەنگ

کاتیك جەنگ دەستی پێکرد، ولاته یه کگرتووہکانی ئەمەریکا به فەرمی بیتلایه‌نی خۆی راگەیاندا، هۆکاری ئەم هەلۆیستە‌ی ئەمەریکاش دەگەراییه‌وه بۆ ئەوه‌ی:

أ. ئەمەریکا به‌پێی پرەنسیپه‌کانی مۆنرۆی ساڵی ۱۸۲۳ رایگەیان‌دبوو که ئەمەریکا دەست له‌کاروباری ولاتانی تر وەر‌نە‌دات و هیچ ولاتیکیش دەست له‌کاروباری ئەو وەر‌نە‌دات.

ب. پێک‌هاتە‌ی کۆمە‌لایه‌تی گە‌لی ئەمەریکی پێک‌هاتە‌یه‌کی تێکە‌ل بوو له‌گە‌لانی ئەوروپا، ئەمەش وای له‌ دەسه‌لاتدارانی ئەمەریکا کردبوو که پێیان‌وابێت چوونه‌ناوه‌یان بۆ جەنگ، گە‌لی ئەمەریکا له‌تله‌ت و پەرته‌وازه‌ ده‌کات.

ج. ئەمەریکا ده‌یه‌ویست زیاتر بره‌و به‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌ ئابورییه‌کانی خۆی بدات، چونکه له‌و کاته‌دا پێشه‌سازی ولاتانی ئەوروپا به‌ ته‌واوه‌تی بۆ جەنگ ته‌رخان‌کرا‌بوو، بۆیه به‌ره‌می ئەمەریکی تا ده‌هات بازاری ئەوروپی زیاتر کۆنترۆل ده‌کرد و ئەمەریکییه‌کانیش ده‌یان‌ه‌ویست ئەم دۆخه‌ بپاریزن، جگه له‌وه‌ی ئەمەریکا بووبوه سه‌رچاوه‌ی سه‌ره‌کی به‌خشینی قه‌رز به‌ ولاته شه‌رکه‌ره‌کان و نه‌یده‌ویست له‌کاتی تێوه‌گلانی له‌ پاڵ هەر لایه‌نێک‌دا، قه‌رزه‌که‌ی لای لایه‌نه‌که‌ی تری بغه‌وتیت، ئەمه جگه له‌وه‌ی ئەمەریکا دژ به‌ سه‌رکه‌وتنی یه‌ک‌لایه‌که‌ره‌وه‌ی هەر لایه‌نێک له‌ لایه‌نه‌ شه‌رکه‌ره‌کان بوو، ئەو ئامانجی لاوازبوونی هەردوو‌لایان بوو، چونکه سه‌رکه‌وتنی یه‌ک‌جاره‌کی هەر لایه‌کیان مانای کۆنترۆل‌کردنی ئەوروپا بوو له‌لایه‌ن ئەو لایه‌نه‌وه، که دواجاریش ئەمه‌ ده‌بووه سه‌ره‌تای کۆنترۆل‌کردنی هه‌موو جیهان.

به‌لام له‌پەر ئەم سیاسه‌ته‌ی ئەمەریکا گۆرا و له‌ ساڵی ۱۹۱۷دا چووه جەنگه‌وه، فاکته‌ری سه‌ره‌کیشی لوتبه‌رزی و سه‌ره‌رۆیی ئەلمانیه‌کان بوو، که وایلین‌کردبوون بێباکانه هه‌له‌ی سیاسیی گه‌وره‌ به‌رانبه‌ر به‌ ئەمەریکا ئەنجام بدن، ئەوه بوو له‌ ۲۴ مارتی ۱۹۱۶ یه‌کێک له‌ ژێر ده‌ریایه‌ ئەلمانیه‌کان پاپۆرێکی نه‌فه‌ره‌ه‌لگه‌ری ئەمەریکی نوقمی زه‌ریا کرد، ئەمەش وای له‌ سه‌رۆکی ئەمەریکا کرد یاداشتیکی نا‌ه‌زاییانه‌ ئاراسته‌ی ئەلمانیا بکات و تیایدا هه‌ره‌شه‌ی برینی په‌یوه‌ندییه‌ دیپلۆماسیه‌یه‌کان بکات، به‌لام ئەلمانیا هەر له‌ سه‌رکێشیه‌یه‌کانی به‌رده‌وام بوو، بۆیه له‌ ۳ شوباتی ۱۹۱۷ سه‌رۆکی

ئەمەرىكا پەيۋەندىيە دىپلۇماسىيە كانى لەگەل ئەلمانىيا پىچراند و لە ۲۶ى شوبائىشدا داۋاي لە كۆنگرېسى ئەمەرىكى كىرد بوار بدات كەشتىيە بازىرگانىيە كانى ئەمەرىكا خۇيان چەكدار بىكەن، بۇ ئەۋەى بتوانن بەرگرى لەخۇيان بىكەن، جگە لەۋەى پىداگرى ئەلمانىيەكان لەسەر درىژەپىدان بە شەرى ژىردەريايىيەكانىان راي گشتى ئەمەرىكىيان وروژاند و واى لە دەسەلاتدارانى ئەمەرىكا كىرد، كە بەرپەرچى ئەلمانىيا بدەنەۋە، ئەمە جگە لەۋەى ئەمەرىكا بۇ پاراستنى بەرژەۋەندى و قەرزەكانى، كە بە دەيان مىليار دۆلار دەبوون لاي ھادپەيمانان، چوۋە نىۋو جەنگەۋە، چونكە بەسەر كەۋتنى ئەلمانىيەكان، ئەۋ قەرزانەى دەفەۋتان، ھەرۋەھا بەرووخانى سىستەمى قەيسەرى لە روسىيا و نەمانى دەسەلاتى ئۆتۆكراتى، نىكېبونەۋە لە نىۋان سىستەمى ھوكمى ئەمەرىكى و روسىياش دروست بو، بۇيە ئەمەرىكا زۆر بەخىرايى دانى بە ھوكومەتى كاتى (كىرئىسكى)دا نا، لەپال ھەموو ئەمانەشەۋە لەۋكاتەدا ئەمەرىكىيەكان پلانى نىۋان ئەلمانىيا و مەكسىكىيان بۇ دەر كەۋت كە ۋەزىرى دەرۋەى ئەلمانىيا ياداشتىكى بۇ بالىۋىزى مەكسىك ناردبوو تىيادا ھان يدابوو، كە لەكاتى كەۋتنەۋەى شەرى نىۋان ئەلمانىيا و ئەمەرىكا دا ھىرش بىكەنە سەر ئەمەرىكا، ھەموو ئەمانەى باس كران واى كىرد ۋلاتە يەكگرتوۋەكانى ئەمەرىكا لە ۶ى نىسانى سالى ۱۹۱۷دا شەر لە دژى ئەلمانىيا رابگەيەنپىت، بەمەش دەۋلەمەندترىن و گەۋرەترىن ۋلاتى بەرھەمھىتى جىھانى چوۋە نىۋو جەنگى يەكەمى جىھانەۋە لەپال ھادپەيمانەكانەۋە و بە تەۋاۋى پارسەنگى ھىز بەلاى ھادپەيمانەكاندا كەۋت و كارىگەرى گەۋرەى لەسەر رەۋتى رووداۋەكانى جەنگ ھەبوو.

– رەۋشى ھەردوو بەرەى رۆژھەلاتى و رۆژئاۋايى لە سالى ۱۹۱۷دا

داۋاي ئەۋەى لە سالى ۱۹۱۷دا چەند رووداۋىكى گرنگى ۋەك شۇرشى روسىيا و ھاتنەناۋەۋەى ئەمەرىكا بۇ جەنگ روويان دا، گۆرانكارى گەۋرە بەسەر رەۋتى جەنگەكەدا ھات، لە لايەكەۋە ئەۋ ھىرشەى ھادپەيمانان كە پلانرېژيان بۇ كىردبوو لە سالى ۱۹۱۷دا ئەنجامى بدەن، بۇيان ئەنجام نەدرا، چونكە سوپاي روسىيا نەيتوانى ھىرشەكە ئەنجام بدات لەبەر كەمى چەك و زەخىرە، داۋترىش لەبەر ئەۋەى سوپاكەى لە ئەنجامى شۇرشەكانى روسىيا لەبەريەك ھەلۋەشايەۋە. ئەگەرچى ژەنەرال (نىفل)ى فەرەنسى كە سەر كىردەى گشتى ئەم ھىرشە بو، بارودۇخكەى لەبەرچاۋ نەگرت و برىارى دا ھىرش بىكاتە سەر دوژمنەكانى

بۆ گېرانه‌وه‌ی زه‌وييه داگيرکراوه‌کانی ژيژ ده‌ستی ئەلمانیا، بەلام سەرکردايه‌تی ئەلمانیا له پلانه‌کانی ئینگلیز و فەرهنسا ئاگادار بوو، بۆيه ئەو هيرشه‌ی که هاويه‌يمانان ئەنجاميان دا، سەرکه‌وتوو نه‌بوو، تهنانه‌ت نزيکه‌ی سهد هه‌زار سهربازيشيان به کوزراو و برينداره‌وه له‌ده‌ست دا، که ئەمه‌ش کاردانه‌وه‌ی نه‌ريتی له نيو خودی سوپای فەرهنسيدا لیکه‌وته‌وه و بووه مایه‌ی قه‌يرانیکی گه‌وره له نيو سەرکردايه‌تی فەرهنسادا و سهره‌نجامه‌کيشی گۆرپنی سهرکرده‌ی سهربازیی فەرهنسی بوو، له‌لایه‌کی تره‌وه له روسیا، حکومه‌تی کاتی به‌سه‌رۆکايه‌تی (کيترنسکی) له ۱ی تهمموزی ۱۹۱۷دا هيرشیکي به‌رفراوانی کرده سهر به‌ره‌کانی باشووری رۆژئاوا، له‌م جه‌نگه‌دا ئەگه‌رچی سهره‌تا رووسيه‌کان چه‌ند سهرکه‌وتنیکيان به‌ده‌سته‌يئا و چه‌ند ناوچه‌يه‌کی نه‌مساييه‌کانيان داگيرکرد، به‌لام به‌هۆی به‌هاناوه‌هاتنی زۆر به‌خي‌رايي ئەلمانيه‌کانه‌وه سوپای نه‌مساييه‌کان، توانيان هيرشه‌که به‌ريه‌ست بکه‌ن و رووسه‌کان به‌پاشه‌کشی ناچار بکه‌ن و تهنانه‌ت چه‌ند ناوچه‌يه‌کيش له گاليسيا و بۆکۆفينا له‌ده‌ستيان ده‌ريبن، که ئەمه‌ش ئەوه‌نده‌ی تر بووه مایه‌ی له‌به‌ريه‌که‌ه‌لوه‌شانه‌وه‌ی سوپای رووسی و بووژانه‌وه‌ی گیانی شو‌رشيگيرانه له نيو سوپاکه‌يدا، ئەم دۆخه‌ش له‌ خزمه‌ت ئەلمانيه‌کان بوو و ئەلمانه‌کانيش به‌ قۆستنه‌وه‌ی ئەم دۆخه و ره‌وشی ناله‌باری سوپای ئینگلیز و فەرهنسا، هيرشیکي به‌رفراوانيان له‌گه‌ل سوپای نه‌مساييدا کرده سهر سوپای ئیتالیا و به‌ راده‌يه‌ک ئیتاليه‌کانيان تیک شکاند، که ئەگه‌ر سوپای ئینگلیزی و فەرهنسی به‌هانايانه‌وه نه‌هاتايه، هيرشه‌که به‌رده‌وام له‌ پيش‌ره‌ويدا بوو.

ئەگه‌رچی هاويه‌يمانان له‌به‌ره‌کانی ئەوروپا تا راده‌يه‌ک له‌ دۆخیکي خراپدا بوون، به‌لام سوپای بریتانیا له‌ سالی ۱۹۱۷دا توانی له‌ عیراقددا بارودۆخی خۆی به‌ره‌و باشت‌ره‌يیت، دواي ئەوه‌ی له‌ باشووره‌وه ده‌ستی به‌ پيش‌ره‌ويه‌یه‌کانی کرد و له‌ مانگی مارتدا گه‌يشته‌ ناو به‌غدا و له‌ويشوه‌ به‌دوو ئاراسته‌دا به‌ره‌و ناوچه‌کانی کوردستان که‌وته‌پرئ، جگه‌ له‌وه‌ی هه‌ر له‌و ساله‌دا هيرزه‌کانی بریتانیا له‌ ناوچه‌کانی فه‌له‌ستين چه‌ند سهرکه‌وتنیکي گه‌وره‌يان به‌سه‌ر سوپای عوسمانيدا به‌ده‌سته‌يئا و له‌ تشرینی دووه‌می ۱۹۱۷دا چوونه‌ ناو غه‌ززه‌وه و دواتریش یافا و دواي ئەويش چوونه‌ ناو قودسه‌وه، که ئەمه‌ کاريه‌گه‌رييه‌کی خراپي له‌سه‌ر هه‌بييه‌تی ئەلمانیا و ده‌وله‌تی عوسمانی هه‌بوو له‌ ناوچه‌ ئيسلاميه‌کاندا، له‌ لایه‌کی تره‌وه رۆژه‌پرۆژ کاريه‌گه‌ريی جه‌نگی ژيژده‌رياييه‌کانی ئەلمانیا به‌سه‌ر هيرزی هاويه‌يمانانه‌وه له‌ که‌مبوندا بوو و ئەلمانه‌کان چيتر نه‌يانده‌واتی له‌و ريگه‌به‌وه کيشه‌ی ئابووری بۆ ئینگليزه‌کان دروست بکه‌ن، به‌

پنجه وانهوه، کاریگهرییه که ی به سهر خودی ئەلمانییە کانهوه زیتەر بوو، بەلام له گەڵ ئەوهدا ئەلمانییەکان له جەنگە ژێردەریاییەکانی خۆیان بەردەوام بوون، که زیاتر مەبەستیان ناچارکردنی هاوپه یمانان بوو بۆ مۆرکردنی ناشتینامه، به تاییهت که شۆرشی روسیا ئەوهدندی تر ئەو ئومیددی پێ به خشیبوون.

– کاریگهری شۆرشی ئۆکتۆبهری سالی ۱۹۱۷ی روسیا له سهر جهنگ*

دوای سهرکهوتنی شۆرشی ئۆکتۆبهر به یهك رۆژ، دهسهلاتی نویی به لسه فییه کان له روسیا به یانی ناشتی راکه یاند، که تیایدا بانگه شهی بۆ کۆتاییهتێنان بهو جهنگه ده کرد و جهختی له سهر کشانه وهی روسیا له جهنگ ده کردهوه و بانگه وازی ناراسته ی سهرجه م گه لانی ولاته شه پرکه ره کان کرد، که ههرچی زووتره ده ست به گفتوگۆ بکه ن بۆ به دیه یانی ناشتی سهرتاسه ری بێ ئەوه ی هیچ ولاتیکی ولاتیکی تر داگیربکات، له لایه کی تریشه وه ئەم ده سه لاته نوییه سهرجه م په یمانامه نه ییییه کانێ توان روسیای قه یسه ری و هاوپه یمانانی ناشکرکرد و به پووجه ل بوو له قه له می دان، که ئەمه ش گورزیکی گه وره بوو بهر هه بیهت و راکه یاندنی هاوپه یمانه کان به تاییهت و زه یژه کان به گشتی که وت، چونکه ته وای گه لانی له و سیاسه تی فریودان و له خشته بردنه ی زه یژه کان ئاگادار کردهوه که له ژێر په رده ی شه ریکی عادیلانه دا پیاده یان ده کرد.

دوای ئەوه ی هاوپه یمانان پشینیاره که ی روسیایان قبول نه کرد، روسیا ناچار بوو یه کلایه نانه له گه ل ئەلمانیا دا ریک بکه ویت و له ۱۵ی کانوونی یه که می ۱۹۱۷دا په یمانیکی له گه ل ئەلمانیا دا به ست، که ئەم په یمانه ریخۆشکه ر بوو بۆ ناشتینامه ی (بریست لیۆتۆفسک)ی نیوان ئەلمانیا و روسیا. له کاتی گفتوگۆکانی ئەم ناشتینامه یه شدا روسه کان جاریکی تر داوایان له هاوپه یمانان کرد که هه لۆیستی خۆیان بگۆرن، به لام هاوپه یمانان هیچ وه لامیکی ئەریتیان نه بوو، بۆیه روسه کان ناچار بوون له ۳ی ئازاری ۱۹۱۸دا یه کلانه نانه ناشتینامه که له گه ل ئەلمانیا دا مۆریکه ن، له پیناو پاراستنی ده سته که وته کانێ شۆرش و چاره سه رکردنی کیشه ناوخۆیه کانێ، روسیا به سه رجه م مه رجه کانێ ئەلمانیا رازیبوو بۆ ئەوه ی جاریکی تر ئەلمانیا هیز له به رانبه ر روسیا به کارنه هیئتیه وه، چونکه له و کاته دا حکومه تی روسی توانای به رگریکردنی نه بوو.

---

* سه بارهت به رووداوه کانێ شۆرشه که له بابته ی روسیا له نیوان هه ردوو جه نگدا باس ده کریت.

ئەم كىشانە ۋە يەنى روسىيا لە جەنگ كاريگەرىيە كى راستە ۋە خۆى لە سەر بەرەى ھاۋپە يمانان ھەبوو، بە تايىبە تىش لە بەرەى رۆژ ھە لاتى جەنگدا، كە كەلىنىكى گەرەى تىكەت، ئەمەش لە بەر ھەندى ئەلمانىا بوو و دواجارىش بوو مایەى خۆبە دەستە ۋە دانى رۆمانىا.

- خۆبە دەستە ۋە دانى رۆمانىا

بە كىشانە ۋە يەنى روسىيا لە جەنگ كە و رىككە ۋە تىنى لە گەل ئەلمانىا، رۆمانىا كە ۋە تە ژىر فشارىكى زۆر گەرە و تواناى خۆراگرتن و بەردە ۋە اميدان بە جەنگى نەما، بۆيە لە ۷ مایسى ۱۹۱۸دا پەيماننامە يەكى لە بوخارىست لە گەل ۋە لاتانى مىحوردا بەست و بە پىتى ئەو پەيماننامە يەش، رۆمانىا سەر بە خۆىى نابوورى لە دەستدا، ھەر ھە دەست بەردارى ناۋچەى دوبرۆجە بوو بۆ بولگارىيا و ھەر بە پىتى ئەم پەيماننامە يەش، كۆمپانىا نە ۋە تىبە كانى ئەلمانىا بوون بە خاۋەنى مافى كەنە كەردن و دەر ھىتەنى نەوت لە ناۋچە كانى رۆمانىا بۆ ماۋەى ۹۰ سال.

- رۇوداۋە سەربازىيە كانى بەرەى رۆژئاۋا لە سالى ۱۹۱۸دا

دواى ھاتنە ناۋە ۋە يەنى ئەمەرىكا بۆ جەنگ، ئەلمانىا لە ۋە گە يىشتىبوو، كە پىۋىستە جەنگىكى قورس لە بەرەى رۆژئاۋادا بىكات و بەر لە گە يىشتىنى سوپاى ئەمەرىكا و ھاۋكارىيە كانى، گورزىكى خىرا لە ھىزە كانى ئىنگلىز و فەرەنسا بوە شىنەت، بۆيە لە مانگى مارتە ۋە بۆ مانگى حوزە يىرانى سالى ۱۹۱۸، ئەلمانىيە كان لە ۋە بەرە يەدا چوار ھىرشىيان و لە زۆر شۆينە ۋە پىشەرە ۋە گەرە يان كەرد، تەنەت گە يىشتە سەر رووبارى مارن، كە ۷۰ كىلۆمەتر لە پارىسە ۋە دوورە، ھەر چەندە ئەو سەر كە ۋە تەنە سوپاى ھاۋپە يمانىيان تىك شكاند، بە لآم تەنە كاتى بوون، و زىاتر بوونە مایەى ماندو بوونى ھىزى ئەلمانىا و بە فېر ۋە چوونى كەرەستە يەدە گە كانىيان، لە كاتى كەدا ، كە ئەلمانىيە كان بۆ خۆيان لە قەيرانىكى راستە قىنەى ئابوورىدا بوون و سەر جەم ئەنبارە كانىيان خالى بوون و كارگە كانىيان لە كار كە ۋە تىبوون، سوپاى ھاۋپە يمانىيان لە ۋە كاتەدا لە ۋە ۋە تە كنىك و لە ۋە ۋە سەربازىيە ۋە ۋە ۋە ۋە بەرە ۋە خۆرى كە خىستە ۋە بە ھىز بوون دەچوو، لە ۋە كاتەدا ھاۋپە يمانان سەر كە دايە تىبە كان يە كە خىست و ژەنەرال (فۇشى) فەرەنسىيان كەرد بە سەر كەردەى گىشتى سوپاى ھاۋپە يمانان، بە سوودە رگرتن لە ۋە لاۋازىيەى ئەلمانىاش كە تەنەت لە ناۋە راستى سالى ۱۹۱۸دا تواناى بەرگى كەردنى

دریژخایه نیشیان له دهستدابوو، فەرهنسییه کان هیژشیان کرده سەر ئەلمانییەکان و توانیان ناوچەییەکی فراوان لەو ناوچانەی که ئەلمانیا داگیری کردبوون، بگێرێنەوێ ژێر دەسەلاتی خوێان، لیژەشەو، جەنگی یەکهەمی جیهان پێی نایە قوێناغی یەکلاییبوونەو و بەرەدی ولاتی میحوەر تا دەهات بەرەو هەرەس دەچوو و گرنگترین رەگەزەکانی جەنگ وەک زەخیرە و کەرەستە سەرەکییەکانی جەنگی لەدەست دابوو، بەلام سەرکردایەتی سەربازی ئەلمانیا ئەم راستییە یە حکومتەتەکی و هیژە سیاسییهکانی ولات شارەدبۆو، تا کۆتایی مانگی ئەیلوولیش دانی بەو راستییەدا نەنا، که توانای خۆراگرتن و بەرگریکردنی نەماو.

ئەو باروودۆخە بوو هۆکاری قەیرانیکی سیاسی لە ناوێوەی ئەلمانیا و سەرەنجامیش لە ۲۰ی ئەیلوولی سالی ۱۹۱۸دا حکومتی نوێ دامەزرا، ئەم حکومتە لە ۴ی تشرینی یەکهەمدا یاداشتییکی دایە سەرۆکی ئەوکاتی ئەمەریکا که سەرۆک ولسن بوو، لەو یاداشتەدا داوای کردبوو ئاگرەست رابگەیه نرێت و ئاماژە ی بەو کردبوو که ئەوان ئامادە ی ئاشتین بەپێی چوارده بەندەکی ولسن، بۆ ئەم مەبەستەش ماوێ یەک مانگ گۆرپینەوێ یاداشت لە نیوان ئەلمانیا و ئەمەریکا بەردەوام بوو، ئەمەش بەتەواوێتی هاوپەیمانانی گەیانده ئەو باوێرە ی که سوپای ئەلمانی تەواو هەرەسی هیئاو و هیئنده ی نەماو کیشە و شۆرش لە ناوێوەی ئەلمانیا دەستپێ بکات و بۆیە دەستبەرداری ئەو هیژشە سەربازیانە بوون، که پلانریژیان بۆ کردبوون بۆسەر ئەلمانیا، چونکه دەیانویست سوپای ئەلمانیا لەبەرانبەر ئەو دەولتە نوێیە ی روسیا بێنێتەو، لەو سەرۆحه دەشدا بوو هاوپەیمانانی ئەلمانیا یەک لە داوای یەک هەرەسیان دەهینا و خوێان بەدەستەو دەدا، ئەمەش زیاتر ئەلمانیای لاواز دەکرد و جەنگی یەکهەمی جیهانیی لە کۆتایی نزیك دەکردهو.

– خۆبەدەستەوهدانی بولگاریا و دەولتە عوسمانی

لەو سەرۆبه ندهدا که ئەلمانیا رۆژ لە داوای رۆژ لە بەرەدی رۆژئاوادا پاشەکشە ی دەکرد و هەولتەکانی بۆ مۆرکردنی ئاشتینامە بەردەوام بوو، هاوپەیمانەکانی یەک داوای یەک هەرەسیان دەهینا و لە جەنگ دەچوونە دەرەو، بەر لە هەمووانیش بولگاریا بەهۆی ئەو قەیرانە ئابورییە توندە ی که بەسەریدا هاتبوو، لە توانیدا نەمابوو لەبەرانبەر پێشڕەویکردنەکانی هاوپەیمانان خۆرابگریت، بۆیە ناچار بوو لە ۲۹ی ئەیلوولی سالی ۱۹۱۸دا ریککەوتنیکی مەرجدار لەگەڵ هاوپەیماناندا مۆر بکات.

دواى بولگارياش، دهولتهى عوسمانى كه ههر له سهره تاوه به بى هيڙى هاته ناوجه ننگه وه، دواتریش رۆژ به رۆژ به ره و داته پين ده چوو، به ته واوى له بهرانبهر سوپاي ئينگليزه كان ههرسى هيئا و له ناوجه كانى سووريا و عيراق و فهلهستين تيك شكا، بويه ناچار بوو له ۳۰ى تشرينى يه كه مى ۱۹۱۸دا سه رجهم مهرجه كانى ئينگليز قبول بكات و ريككه وتننامهى مؤدریس مؤربكات و به پيى ئەم ريككه وتننامه يه ش، ته واوى ناوجه كانى دهولتهى عوسمانى كه وتنه ژير كۆنترۆلى سه ربازيانهى هاوپه يمانانه وه.

له بارهى ئيمپراتوريای نه مسا-مه جهریشه وه له و كاته دا ئەو ته وژمه شوپرشگيرانهى كه له لايهن گه له جيا جيا كانى ژير ده سه لاتى نه مسا-مه جهره وه ده ركه وت، به ته واوى شپزهى كرديو و بزوتنه وه نه ته وه يه كانى به شيكى زورى ناوجه كانى ژير ده سه لاتى، جيا بوونه وهى خويان راگه ياندبوو و سه ره خۆ بووبوون و به مه ش ئەو ئيمپراتوريایه به ته واوى ههرسى هيئا بوو، له و كاته شدا ئيتاليا دواين هيڙى خۆى كرده سه ر ئيمپراتوريه كه و ناچارى كرد له ۲ى تشرينى دووه مى سالى ۱۹۱۸دا ناگره ست له گه ل ئيتاليا دا مؤربكات.

له گه ل هه موو ئەمانه شدا، سه ركردايه تى ئەلمانيا تا ئەو كاته ش ده ستبه ردارى سياسه ته سه ركيشيه كهى خۆى نه بووبوو و له ۳۰ى تشرينى يه كه مى ۱۹۱۸دا بپاريان دا هيڙيشيكى ده ربايى گه وره ناراستهى كه شتيگه لى ئينگليز بكن، ئەم بپاره ش واى كرد ده رباوانه ئەلمانيه كان له دژى ئەم بپاره له كيل راپه رينيك ئەنجام بدن، كه دواتر پروشكى ئەم راپه رينه ته واوى ناوجه كانى ئەلمانياى گرته وه و بوو به سه ره تاي شوپرشيكى گشتگير له ئەلمانيا و سيسته مى ئيمپراتوريه هه لوه شايه وه و ئيمپراتۆر (ويليه مى سييه م) ولاتى جيه يشت و سيسته مى كۆمارى شوينى گرته وه و حكومه تيكى كاتى به سه رۆكايه تى (ئيبه رت) كه كه سيكى سوڤيال-ديموكرات بوو، دامه زرا.

يه كه م ئەركى ئەم حكومه ته ش راگه ياندنى ناگره ست له گه ل هاوپه يماناندا بوو، له كۆتاييشدا، له ۱۱ى تشرينى دووه مى سالى ۱۹۱۸دا ژه نه رال (فۆشى) فه ره نسى مهرجه كانى ناگره ستى به سه ر ئەلمانيه كاندا راگه ياند و به پيى ئەم مه رجانه ش، ئەلمانيا رازيبوو له ته واوى ئەو ناوچانه پاشه كشه بكات كه داگيرى كر دوون و له ماوهى ۱۵ رۆژيشدا له فه ره نسا و به لجيكا و لۆكزنبيرك و ناوجه ئەلمانيه كانى لاي چه پى رووبارى راين بكيشته وه، هه روه ها سوپاكانى له هه ريه كه له توركييا و رۆمانيا و ئيمپراتوريای نه مسا-مه جهر و داگيرگه كانى ئەفريقا بكشينيته وه، رازيشبوو كه فرۆكه و توپ و جبه خانه كانى و ژماره به كى زۆر له

شەمەندەفەرمانى و بەشىكى زۆر لە كەشتىگە لەكەى رادەستى ھاوپەيمانان بكات، بەلام سەبارەت بە ناوچەكانى روسيا كە ئەلمانىا داگىرى كردبوو، لەبەرئەوئەى ئەو كاتە حكومەتى روسياى نوئى ھەبوو، ھىزەكانى ئەلمانىا ھەر لەوى مانەوہ. بەم جۆرەش دواى زياتر لە چوار ساڻ لەكاولكارى و مالىويرانى، جەنگى يەكەمى جىھان كۆتايى پىھات.

چوارەم: ئەنجامەكانى جەنگى يەكەمى جىھان

جەنگى يەكەمى جىھان ئەو رووداوە ميژووويە گەورەيە بوو كە كۆمەلەى ئەنجامى كۆمەلەيەتى، سياسىي و ئابوورى گەورەى لى كەوتەوہ و لە ناكامى ئەم جەنگەدا، نەخشەى سياسىي جىھان گۆرانكارىيەكى گەورەى بەسەردا ھات و چەندىن دەولەتى نوئى لەسەر خۆلەمىشى ولاتە گەورەكانى پيشووتر دەرکەوتن و گۆرانىكى گەورەش بەسەر پەيوەندىيە ئىودەولەتییەكاندا ھات بەم جۆرەى لای خوارەوہ:

۱. ھەر يەكە لە ئىمپراتورىيە ئەلمانىا و نەمسا-مەجەر و دەولەتى عوسمانى و روسيا كۆتاييان پىھات، ھاوكات كۆتايى بە دەسلالەتى چەند بنەمالەيەكى پاشايى ھات لەوانە بنەمالەى ھۆنزلىرى ئەلمانى و لە شوتىيدا كۆمارىكى ئەلمانى نوئى دامەزرا، كە بەشى زۆرى ناوچە ئەلمانىيەكانى دەرگرتەوہ، بەلام ناوچەكانى ئەلزاس و لۆرىن گەرانەوہ بۆ فەرەنسا و بەشىك لە خەلكى ئەلمانىاش بەر نەمسا و كۆمارى چىكۆسلۆفاكيا كەوتن، لەلایەكى تریشەوہ كۆتايى بە دەسلالەتى بنەمالەى ھۆسبىرگ لە نەمسا ھات و كۆمارىكى نەمسايى بچووك دامەزرا و چەندىن گەلى وەكو يوگسلافى و چىك و سلۆفاكى و رۆمانى و پۆلەندى لى جىبابۆوہ، ھەرەھا جەنگى يەكەمى جىھان ھۆكارىكى گرنگ بوو بۆ كۆتايىھىتان بە دەسلالەتى بنەمالەى رۆمانۆف لە روسيا، ھاوكات دەسلالەتى خەلىفە عوسمانىيەكانىش كۆتايى پىھات و كۆمارى توركىيە نوئى دامەزرا و سەرجم ولاتە عەرەبىيەكان و چەند ناوچەيەك لە ئەوروپا و دوورگەكانى دەريای ئىجەى لى جىبابۆوہ.

۲. چەند دەولەتییكى نوئى لەسەر نەخشەى سياسىي جىھان دەرکەوتن، لەوانە كۆمارى نەمسا و كۆمارى پۆلەندا و كۆمارى چىكۆسلۆفاكيا و كۆمارى توركيا و شانشىنى يوگسلافيا و شانشىنى مەجەر.

۳. رووبەرووى ھەندىك ولاتى وەك فەرەنسا و سربىيا و رۆمانىا زيادبوونى بەخۆيەوہ بىنى.

۴. دەرکەوتنى چەند ۆلاتىكى نۆي له ناوچە عەرەبىيەكاندا وەك سورييا و لوبنان و فەلەستىن و عىراق و مىسر و سوودان و لىبىيا و تونس، كە ھەر يەككەك لەمانە دەكەوتە ژىر ئىنتىدابی يەككەك لە ۆلاتە ھاوپەيمانەكان، بەتايبەت فەرەنسا و برىتانىيا.
۵. ھەر لە ئەنجامى جەنگى يەكەمى جىھاندا بوو، كە كوردستان بەسەر توركىيا و ئىران و عىراق و سوريادا دابەش بوو، پارچەيەكى بچووكىشى بەر رووسىيا كەوت.
۶. دەرکەوتنى كۆمەلەى گەلان وەك ھەنگاوى يەكەمى دەرکەوتنى رىكخراوہيەكى نۆنەتەوہىي بۆ پاراستنى ناشتى و ئاسايشى جىھان.
۷. دەرکەوتنى سىستەمى ئىنتىداب لەبرى سىستەمى كۆلۆنئالىستى كۆن.
۸. دەرکەوتنى يەككىتى سۆقئت وەك زھىزئىكى نۆيى جىھانى لەسەر بنەماى سۆسىالىستى.
۹. روودانى گۆرانكارىيەكى رىشەيى لە سىستەمى سىياسەتى نۆدەوئەتيدا و گۆرانى پارسەنگى ھىز و دەرکەوتنى ئەمەرىكا وەك زھىزئىكى نۆي و تەنگەھەلچىنى بە ئەوروپا لە سەر جەم بوارە سىياسىي و ئابورىيەكان.
۱۰. قولىبونەوہى وشىيارى نەتەوہىي و ھەستى نىشتىمانى، تايبەت لای ئەو گەلانەى كە ژىردەستە و داگىركراو بوون، ئەمەش بوو ھۆى ئەوہى لە چەند ۆلاتىكدا سەربەخۆيى بەدەست بەيئەن.
۱۱. جەنگى يەكەمى جىھان زىانئىكى زۆر گەورەى مۆزىي و ئابورى لىكەوتەوہ، كە زياتر لە دە ملیۆن كەس كوژران و ھوت ملیۆن كەسش بىكار كەوتنەوہ، بە سەدان ملیار دۆلارىش بەي ھىچ دەستكەوتىك بەفەرۆ چوو.

بهشى دووم

كۆنگرهى ئاشتى و كۆمهلهى گه لان:

يهكهم: كۆنگرهى ئاشتى:

دواى تەواوبوونى جەنگى يەكەمى جېهان، ولاتە براوہكان كەوتنەخۆ بۆ بەستنى كۆنگرهىەكى فراوان بە مەبەستى يەكلاییکردنەوہى كېشەكان و سەپاندنى سزاكان بەسەر ولاتە دۆراوہكاندا، ھەندىكىيان پىيان باش بوو كۆنگرهەكە لە شارى ژنيڧى پايتەختى سويسرا بكرىت، چونكە ولاتىكى بى لايەن بووہ و دوور بووہ لە كارىگەرىيەكانى جەنگ، بەلام ھەندىكى تريان كە زۆرىنە بوون، پىيان وابوو دەبىت ئەم كۆنگرهىە لە شارى پاريسى فەرەنسا بېەستريت، چونكە فەرەنسا رۆلى گەوہى ھەبووہ لە جەنگەكە و ولاتەكەى گۆرەپانى جەنگەكان بووہ، ھەرودھا ئەوكات ئەگەر چى ھەندىك لە ئەمەرىكىيەكان دەيانەويست كۆنگرهەكە لە واشىنگتۆن بېەستريت بەو بيانوہى ئەمەرىكا رۆلى يەكلاییكەرەوہى ھەبووہ لە جەنگدا، بەلام لەگەل ئەوہشدا ئەمەرىكىيەكان رازىبوون بەوہى لە پاريس كۆنگرهەكە بېەستريت، چونكە سوپايەكى ئەمەرىكىشى لىبوو بۆ پاراستنى سەرۆك ولسن، بۆيە لە ۱۸ى كانونى دووہمى سالى ۱۹۱۹، كۆنگرهەكە دەستى پىكرد.

لەم كۆنگرهىەدا ئەگەرچى نوينەرى ۲۹ ولات ئامادە بوون، بەلام راي سەرەكى ھەر بۆ نوينەرانى چوار ولاتە زلھىزەكە بوو، ئىنگلىز و فەرەنسا و ولاتە يەكگرتوہەكانى ئەمەرىكا و ئىتاليا، ژاپونىش ھەرچەندە لە جەنگدا ھاوپەيمانىيان بوو، بەلام تەنھا لەو باسانەدا ئامادەيى ھەبوو كە پەيوەست بوو بە رۆژھەلاتى دوورەوہ. سەبارەت بە نوينەرە سەرەكى و ديارەكانى ناو كۆنگرهە، برىتى بوون لەمانە:

۱. لۆرد ولسن، که سەرۆکی ئەمەریکا بوو لەو کاتەدا و سەرۆکی شاندی ئەمەریکی بوو لە کۆنگرە کەدا، ئەم کەسایەتییه پێشتر سەرۆکی زانکۆی پرستۆن بوو و دواتریش حاکی ویلایەتی نیوجیرسی بوو، بەر لەوێ بێستە سەرۆکی ولاتە یەگرتوو کانیس، مامۆستای زانستە سیاسییەکان بوو. یەکیەک بوو لەو کەسانە ی خاوەنی بیروۆکی دامەزراندنی کۆمەڵە ی کەلان بوو و زۆر لەگەڵ پاراستنی ناشتی نیۆدەولەتیدا بوو، ئەو لە کۆنگرە کەدا زیاتر هەولێ دەدا بۆچوونەکانی خۆی بەسەر شاندەکانی تردا بسەپینیت، بەلام سەرکەوتوو نەبوو.

۲. کلیمەنسۆ، سەرۆک وەزیرانی فەرەنسا بوو و سەرۆکی شاندی فەرەنسیەکانیش بوو، کلیمەنسۆ پارێزەریکی زۆر باش و سیاسییەکی زۆر لێهاتوو بوو، کە بە پلینگ دەناسرا، هاوکات کەسایەتییهکی رۆشنبیر و دیپلۆماتیکی کارامەش بوو، مەبەستی سەرەکی ئەو لە کۆنگرە کەدا بەدەستھێنانی خواستەکانی فەرەنسا و تۆلەستاندەنەو بوو لە ئەلمانیا تا بتوانن ئەلمانیا بەرپادەیک بەریهست بکەن، کە جاریکی تر نەبیتەو مایە ترس بۆ فەرەنسا.

۳. شاندەکی بریتانیاش بەسەرۆکایەتی لوید جۆرج بوو، کە بلفۆری وەزیری دەرەویشی لەگەڵدا بوو، لوید جۆرج پارێزەریکی ریزدار و پەرلەمانتاریکی کارامە و سیاسییەکی نەرمونیان بوو، ئەو سەرۆکی پارتی لیبرالی بریتانیا و سەرۆک وەزیرانی بریتانیاش بوو، مەبەستی بریتانییەکان زیاتر جینگیربوونی ئەوروپا بوو و شاندەکەشیان دەیەویست ئەلمانیا ناچار بکات تیچوونی جەنگە کە بەداتەو و بەلام نەیدەویست زۆر بە توندی مامەڵە لەگەڵ ئەلمانیا دا بکریت بەرپادەیک بێتە هۆی بلاوونەوێ کۆمونیستی لەویدا. بەدریژایی کۆنگرە کە، لوید جۆرج چاودێری دۆخی ناوێ بریتانیا و گۆرانکارییەکانیشی دەکرد و هەولێ دەدا گۆنجانندیکی وەها دروست بکات، کە ناپەزایی بەرانبەر کارەکانی دروست نەبیت.

۴. تۆرلاندۆ، سەرۆکایەتی شاندی ئیتالیای دەکرد، کە پارێزەریکی شارەزا و کەسایەتییهکی خۆشەویستی ولاتە کە ی بوو. ئەم زیاتر هەولێ ئەوێ دەدا بەندەکانی پەیمانامە نەیتینیە کە لەندەنی سالی ۱۹۱۵ ی نیوان ئەوان و هاوپەیمانان جیبەجی بکریت، چونکە هاوپەیمانەکان وەک پێشتر باس کرا، بەلیننی پیدانی ناوچەیک زۆریان پیدابوو، بەلام تۆرلاندۆ لە هەولەکانیدا سەرکەوتوو نەبوو و بۆیە لە کۆنگرە کشایەو و گەرایەو بۆ ولاتە کە ی.

۵. وەفدی ژاپۆنی کە بە سەرۆکایەتی (سیۆن جی) بوو، ئەمان کەمتر لەو کیشانە ی تایبەت بوون ئەوروپاوە بەشداردەبوون، چونکە ئەو نەیدەویست هیچ ولاتیکی تر لە دژی ژاپۆن بووژینیت، بۆیە تەنھا لەو کیشانەدا بەشدارێ دەکرد، کە تایبەتبوون بە رۆژھەلاتی دوورەو.

شاندەكەى ژاپۇن داواى ئەوھىيان دەكرد كە ئەو پەيماننامەيەى لە ۱۶ى شوياتى ۱۹۱۷دا لە نيوان ئەوان و ئىنگلىزدا بەستراپوو، جىبەجى بكرىت، چونكە لەوئىدا ئىنگلىزەكان بەلئىنى ئەوھىيان دابوو كە چەند ناوچەيەك لە دوورگەكانى زەرياي هيمن و چەند ناوچەيەكى تر كە داگىرگەى ئەلمانى بوون، بدن بە ژاپۇن.

۶. يەككىكى تر لە شاندەكانى كۆنگرەكە، ژەنەرال (سميس)ى نوينەرى ئەفرىقاي باشوور بوو، ئەم بوو كە سىستەمى ئىنتىدابى پىشنياركرد و دواجارىش پەسەندكرا. ھەروھە نوينەرى چيىكۆسلۆفاكيا و پاشاي بەلجىكا لەوى بوون، لەگەل نوينەرى چەندىن ولات و گەلى تر.

لە ۱۸ى كانوونى دووھەى ۱۹۱۹دا، كۆنگرەكە كرايەوھە و نوينەرى ۷۰ لايەن لە يەكەم دانىشتندا نامادە بوون، بەلام ولاتە دۆراوھەكان و رووسيا رىيان پىنەدرا نامادەى كۆنگرەكە بن، لەم كۆنگرەيەدا شەش دانىشتنى گشتى بەسترا، كە يەككىكان تايبەت بوو بە كۆمەلەى گەلان، ئەوانى تىرىش بەو چۆرە گرنگ نەبوون، داواى ئەو، ئەندامەكان بەسەر لىژنەكاندا دابەش كران و نوينەرى زھىزە گەورەكانىش كۆنترۆلى ئەو لىژنەيان كەردبوو. يەككىك لە لىژنە سەرەكيبەكان لىژنەيەكى دە ئەندامى بوو، بەو مەرجەى دوو ئەندامى ھەر زھىزىكى تىدا بىت لە پىنج زھىزەكە، كە ئەركى سەرەكى تاوتويكردن و گەتوگۆكردى كىشە گرنگەكان بوو، دواترىش لىژنەيەك دانرا، كە تەنھا لە پىنج سەرۆك شاندە گەورەكە پىك دەھات، بەلام نوينەرى ژاپۇن رۆلى لاوھكى تىدا دەگىپرا، داواى كشانەوھى ئۆرلاندرۆش، لىژنەكە لە سى ئەندام پىكەدەھات.

لە ۲۸ى حوزەيرانى سالى ۱۹۱۹دا، داواى بىنەوبەرە و گەتوگۆ و كىشەو مشتومرپىكى زۆر، پەيمانى فېرساي مۆركرا، دواترىش چەند پەيمانىكى تر لەگەل ولاتە دۆراوھەكاندا مۆركرا، لە ۲۱ى كانوونى دووھەى سالى ۱۹۲۱دا، كۆنگرەكە كۆتايى بەكارەكانى خۆى هيئا، لە راستىدا ئەم كۆنگرەيە بۆ ھاوپەيمانان زۆر دژاور بوو، چونكە دۆخەكە بە رادەيەك ئالۆز بوو، كە ئاسان نەبوو ئەم شاندانە مامەلەى لەگەلدا بكەن، لەبەر ئەوھى ھەر يەككىكان شاندى ولاتىكى كۆلۇنيالىستى گەورەى خاوەن بەرژەوھەندى فراوان بوون، بۆيە زۆر بە ئاسانى لەسەر كىشەكان و يەكلايىكردەوھىيان رىك نەدەكەوتن، كە ھەندىك جار بارودۆخى نيوانيان تا قەيران دەچوو. بەلام لەگەل ئەوھشدا كۆنگرەكە چەند پەيماننامەيەكى لەگەل ولاتە دۆراوھەكاندا مۆركرد، لەوانەش:

- په پیمان نامه کې څیړنې

گرنگترین بنده کانی په پیمان نامه کې څیړنې

۱. بهشی په کله کې په پیمان نامه کې تاییهت بوو به گه لاله نامه کې کومه لای گه لان.
- ب. بهشی کې تری تاییهت بوو به ریکخستنی سنووری ته لمانیا بهم جوره:
۱. گپړانه وهی ناوچه کانی ته لزا س و لوزین بۆ فوره نسا به پیتی ماده دی ۵۱۰.
۲. ناوچه ی سار که ناوچه په کی ده لومنه ند بوو به کانه خه لوزیه کان، بۆ ماوه ی ۱۵ سال خرایه ژیر دهسه لاتی فوره نساوه بهو مه رجی له کوتایی شو ماوه یه دا راپرسییه له ناوچه په ته نجام بدریت بۆ ته وهی خویان چاره نووسی خویان دیاری بکن.
۳. هر سی هریمی (توین و مالنیدی و مؤرسن) دران به به لچیکا.
۴. بریاردرا له بهشی باکووری شلژینگ راپرسییه کې بکریت تا دانیشوانه کې چاره نووسی خویان دیاری بکن.
۵. بریاردرا له سهر سه ربه خوی پوله ندا، به مه رجیک ریږه ویکې ۶۰ میل پانی پیدرا بۆ ته وهی بگاته سهر ده ریای به لتیکی.
۶. سیلیزیای سهر وو له نیوان پوله ندا و چیکوسلواکیا دابهش کرا و زورینهش بهر پوله ندا که وت. ناوچه ی دانتریک خرایه ژیر چاودیری کومه لای گه لان به مه رجیک پوله ندا له بری شو به ریوه ی به ریت.
- ج. بهشی کیشی تاییهت بوو به داگیرگه کانی ته لمانیا، که ته لمانیا دهست له سه رجیم داگیرگه کان و تیمتیازه کانی له ویدا هه لبرگیت، تم ناوچانه به سهر هاوپه پاناندا دابهش بکریت. ههروه ها ته لمانیا ناچار بوو دهست له سه رجیم جیاوگ و بهر ژه وهندییه کانی له دهولته عوسمانی و بولگاریا و تیمپراتوریای نه مسا-مه جهر هه لبرگیت.
- د. له پرووی سه ربازیسه وه بریاردرا:
۱. بهشی روژتاوای رووباری راین بۆ ماوه ی ۱۵ سال له لایهن سوپای فوره نسییه وه به ریوه بریت، بۆ ته وهی بهر به فراواغوازییه کانی ته لمانیا بگریت.

۲. سەرجهم قەلآ و شوپنه سهخته كانی بهشی رۆژه لاتی روبراری راین به رووبه ری ۵۰ کیلۆمتر تیک بدریت و ئەو ناوچە یە کرا به ناوچە ی بۆ چەك، واتا ناییت چەكدار یان سەرباز لەویدا هەبیت.

۳. بریاری هەلۆه شانده وهی سەرۆکایه تی ئەرکانی سوپای ئەلمانیا دەرکرا و ئەلمانیا ناچارکرا که له ۱۰۰ هەزار سەرباز و ۴ هەزار ئەفسەر زیاتری نه بیت. سوپای دهریایی و کهرهسته ی جهنگی دهریایی و کەشتیگە لە کەشی سنووردارکرا.

۴. قەدهغه کرا ئەلمانیا فرۆکه ی جهنگی دروست بکات و سوپای ئاسمانی دا به زینیت.

۵. بریاردرا چاودیرییه کی توند بخریتته سەر دروستکردنی چەك و کەرەسته سەربازییه کان له ئەلمانیا.

۶. قەدهغه کرا ئەلمانیا گازی ژهراوی یان شله ی هاوشیوه ی دروست بکات.

۷. بریاردرا که ئەلمانیا بۆی نه بیت زریپۆش و تانک دروست بکات یان له دهره وه بیانیه ییت.

۸. بریاری هەلۆه شانده وهی خزمه تی سەربازی زۆره ملی له ئەلمانیا درا.

به پێی مادده ی ۲۳۱ی کۆنگره کهش، بهرپرسیاریتی جهنگی یه که می جیهان درایه پال ئەلمانیا و هاوپه یمانه کانی، که مەبه ستیش له مه ناچارکردنی ئەلمانیا بوو بۆ ئەوه ی ئەو زیانانە ی که بهر هاوپه یمانان یان یه کینک له ولاته لایه نگره کانی به هۆی جهنگه وه که وتوه، بگریتته ته ستۆ.

ه. قەرەبووه کان:

له راستیدا کۆده نگییه که له نیتۆ هاوپه یماناندا نه بوو له م باره یه وه، هەر له سهره تاوه ئاراسته یه کیان هه بوو، که پێیابوو ئەلمانیا و هاوپه یمانه کانی ده بیت ناچار بکریت سەرجه م تیچوونه کانی جهنگ بده نه وه، به لآم دوا ی وردبوونه وه، دەرکه وت که جیه جیکردنی ئەمه له توانادا نییه، بۆیه بریان له وه کرده وه، ئەلمانیا ناچار بکریت ته نها ئەو زیانانه بداته وه، که بهر خه لکی بۆ چەك که وتوه، دواتریش مووچه ی خانه نشینی سەربازییه کانیشی خرایه سه ر، به لآم فەرهنسا ده یه ویست ئەلمانیا ناچار بکریت که گه وره ترین قەرەبوو بداته وه، بۆ ئەوه ی به ته واوه تی ئەلمانیا لاواز بکریت و فەرهنساش ببوو ژیتته وه، به لآم سەرۆک و لسن به وه رازینه بوو که ئەلمانیا به و توندییه مامه له ی له گه لدا بکریت، ئەویش له ترسی بلا بوونه وه ی کۆمونیستی له ویدا، بۆیه داوا ی هیچ قەرەبووه کی بۆ ئەمه ریکا نه کرد، دواتریش ئاراسته یه ک

هاته گۆزى، ئەوئىش رەچاوكردنى تواناى ئەلمانىا بوو بۇ دانەوئى قەرەبووئەكان، ھەرچەند بىروبۇچوونەكان لەم بارەيەوھ جىاوازابوون، بەلام لىژنەيەك بە سەرۆكايەتى سەرۆك وھزىرانى ئوستراليا بۇ ئەم مەبەستە دانرا و تواناى ئەلمانىاي بە ۲۴ ھەزار ملىون پاوئند مەزەندە كرد، بەلام دواى گفئوگۆيەكى زۆر، ئەم پرە پەسەند نەكرا و برىاردرا لىژنەيەكى تر بۇ ئەم مەبەستە پىك بىت و ئەم لىژنەيە كارەكانى قەرەبووئەكردنەوھ بگريئە ئەستۆ.

– پەيماننامەى سان جييرمان لەگەل نەمسا

بەپيئى ئەم پەيماننامەيە، كە لە ۱۰ ئەيلوولى ۱۹۱۹دا لە نيوان ھاوپەيمانان و نەمسادا بەسترا، رووبەرى نەمسا بە ۸۴ ھەزار كم ۲ ديارى كرا و نەمساش بوو بە كۆماريىكى بچووك، كە دانىشتووانەكەى شەش ملىون و نيو بوو، سوپاكەشى بە ۳۰ ھەزار سەرباز سنووردار كرا، ھەر لەم پەيماننامەيەشدا يەكگرتنەوئى نەمسا لەگەل ئەلمانىا قەدەغەكرا، ھەرۆھا برىاردرا كە ھەريئى تريستا لە نەمسا جىابكريئەوھ و بدرئتە پال ئىتاليا و ھەردوو ھەريئى بۆھيميا و مؤراقيا بدرئتە چىكۆسلوفاكيا و نەمسا دەستبەردارى گاليسىا بىت بۇ پۆلەندا، ھەرۆھا پىويستە نەمسا بەلئىنى ئەوھ بدات، كە ريز لە مافى كەمە نەتەوئى و ئايىنيەكانى چوارچيوى نەمسا بگريئ.

– پەيماننامەى تريانۆن

ئەم پەيماننامەيە لە ۱۴ى حوزەيرانى سالى ۱۹۲۰دا لە نيوان ھاوپەيمانان و مەجەردا لە كۆشكى تريانۆن مۆركرا، بەپيئى ئەم پەيماننامەيە رووبەرى دەولەتى مەجەرى نوئ بە ۹۲ ھەزار كيلۆمەتر كم ۲ ديارى كرا و ژمارەى دانىشتووانەكەيشى ۸ ملىون كەس بوو و سوپاكەيشى بە ۳۵ ھەزار سەرباز سنووردار كرا، ھەرۆھا قەرەبووى جەنگيشى خرايە سەر. ھەر بەپيئى بەندەكانى ئەم پەيماننامەيە، ھەريئى ترانسىلغانيا لە مەجەر جىاكرايەوھ و خرايە پال رۆمانيا، ھەرۆھا كرواتيا و بەشيك لە ھەريئى بانات دراىە يوگسلافا.

– پەیماننامەى نۆلى لەگەڭ بولگارىيا

ئەم پەیماننامەىھەش لە نۆيان ھاوپەيمانان و بولگارىيا لە ۲۷ى تشرىنى سالى ۱۹۱۹دا مۆرکرا، كە تىايدا سوپاي بولگارىيا بە ۲۰ ھەزار سەرباز سنووردار كرا و بەشىكى گەورەى بەشە رۆژئاواىيەكانى بولگارىيا درا بە يوگسلاڤيا كە زۆرىنەيان بولگارىياش بوون، ھەرودھا بپاردرا كە تراقىاي رۆژئاوا بدرىتە يوڤان، لە كۆتايىشدا قەرەبوويەكى جەنگى بەسەر بولگارىيادا سەپىترا، كە دەبوو بىدات بە ولاتە سەرکەوتووەكان. ھاوكات دەبوو سەرجم خەرجى ئەو ليژنەنى كە بۆ مەبەستى جىبەجىكردى ئەم پەیماننامەىھە دانرابوون، لە ئەستۆ بگريت، بە خەرجى ئەو سوپا نيۆدەولتەتياپانەو كە لە نيۆ خاكەكى دان.

– پەیماننامەى سىڤر

لە ۱۰ى ئابى سالى ۱۹۲۰دا ھاوپەيمانان ئەم پەیماننامەىھەيان لەگەڭ دەولتەتى عوسمانيدا مۆرکرد، كە گرنگترين بەندەكانى برىتى بوون لەوہى تەنگەبەرەكانى دەرەنىل و بوسڤور بگريتە ناوچەىھەكى لە چەكدامالراو و ليژنەىھەكى نيۆدەولتەتى چاودىرى بكات، ھەرودھا بپاردرا چەند ناوچەىھەكى گرنگ و بە ناوچەى ئەزميرىشەو بەدرىت بە يوڤان، دورگەى رۆدس و دۆديكانز بدرىتە ئىتاليا و سەربەخۆى ئەرمينياش لەبەشى رۆژھەلاتى ئەنادۆل لەژىر چاودىرى ولاتە يەكگرتووەكانى ئەمەريكادا رابگەىنرپت. ھەرودھا ئۆتۆنۆمى بدرىتە كوردستان، ھەر بەپىي ئەم پەیماننامەىھە بپار وابو سوپاي توركى و ھىزى جەندرمە و پاسەوانانى سولتانىش سنووردار بگريت، بەلام ئەم پەیماننامەىھە لەلايەن بزوتنەوہى مستەفا كەمال ئەتاتوركەوہ دژايەتى كرا و لە دواجاريشدا توانى پوچەلى بكاتەوہ و بىگۆرپت بە پەیماننامەى لۆزانى سالى ۱۹۲۳، كە بەپىي ئەم پەیماننامەىھە، توركىا دەستبەردارى دورگەى عەرەبى و سوريا و عىراق و فەلەستين و مىسر و سوودان و قوبرس بوو، ھەرودھا تەواوى دەسەلاتى توركىا بۆ ئەستەنبول گەپرايەوہ و دان بە دەسەلات و سىادەى تەواوى دانرا لە ناوچەى ئەنادۆل، ھاوكات سەرجم ئەو قەرەبووانەى كە لە سىڤردا بەسەر توركىادا سەپىنرابوون، پوچەل كرانەوہ و بپارش درا كە بەندەرەكانى توركىا ئازاد بپت بۆ ھەموو كەشتىيەك و قەدەغەش كرا كە توركىا بنكەى سەربازى و قەلا لە سەر رۆخى دورگەكان داىمەزىنپت.

له كۆتاييدا له دوای جهنگ، بهنده كانی ئه و په یماننامه بوون به بناغه و بنه مای ئه و په یوه ندییه نیوده وله تییانه ی، که له دوای جهنگدا جیهانی گرتیه، ئه ویش له چوارچیوه ی ره چا و کردنی بهرژه وهدی ولاته براوه كانی جهنگ له سهر حسابی بهرژه وهدندی ولاتانی تر. له راستیدا ئه م په یماننامه به شیکی زۆر له کیشه كانی پیتشوتریان هیشته وه و ئه مه جگه له وه ی که چه ند کیشه یه کی نویشیان سه رباری کرد، که دوا جار ئه م کاره یان دۆخیکی سیاسی هیئنده ئالۆزیی نایه وه، که سه ره نجامه که ی که وتنه وه ی جهنگی دووه می جیهان بوو.

دووه م: کۆمه له ی گه لان

یه کیک له و کارانه ی که کۆنگره ی ناشتی پاریس کردی، دامه زانندی ده زگایه کی نیوده وله تی بوو بۆ پاراستنی ناشتی جیهانی و چاره سه رکردنیکی ناشتیانه ی کیشه نیوده وله تییه کان، وه ک به شیکی له جبهه جیکردنی کۆنگره ی ناشتی، ئه م کۆمه له یه له ئه نجامی داواکاری هه ندیک له بیریار و ریکخواوه و سیاسه تمه داری ئه وکاته دامه زرا، که بانگه شه یان بۆ دامه زانندی ده زگایه کی نیوده وله تی ده کرد، بۆ ئه وه ی رۆلی سه ره کی له ریکخستنی په یوه ندییه نیوده وله تییه کان به شیوازیکی ناشتیانه و په نانه بردن بۆ چه ک بگپۆت.

هه ر چۆنیک بیت له ۲۵ ی کانوونی دووه می ۱۹۱۹ دا ئه نجوومه نی بالای هاوپه یمانان وه ک به شیکی له بریاره كانی ناشتی له گه ل ئه لمانیا بریاری دا لیژنه یه ک له نوینه ری ۱۴ ولات به سه رۆکایه تی سه رۆک ولسن بۆ دانانی گه لاله نامه ی کۆمه له ی گه لان دامه زریت، ئه وه بوو له ۲۸ نیسانی سالی ۱۹۱۹، بریار له سه ر پرۆزه ی گه لاله نامه که درا و له ۱۰ ی کانوونی دووه می سالی ۱۹۲۰ ییشدا کۆمه له ی گه لان به فه رمی کرایه وه.

سه ره تا ۲۴ ده ولت له م کۆمه له یه دا ئه ندام بوون، به لام دوای سه ره به خۆبوونی چه ند ولاتیک و هاتنه ناوه دیان بۆ کۆمه له ی گه لان بهر له جهنگی دووه می جیهان، ژماره ی ئه ندامانی کۆمه له ی گه لان ۶۳ ده ولت بوو. ئه وه ی جیتی سه رنجه ئه وه یه، که هه رچه نده سه رۆکی لیژنه ی گه لاله نامه ی کۆمه له ی گه لان سه رۆک ولسن بوو، به لام ئه مه ربیکا له کۆمه له ی گه لانداندا ئه ندام نه بوو، چونکه کۆنگرێسی ئه مه ربیکی واژووی له سه ر په یماننامه ی ناشتی به گشتی و کۆمه له ی گه لانیش نه کرد.

سەبارەت بە ئامانجە سەرەككییه كانی كۆمەلەى گەلان بەو پىیەى لە گەلەلە نامە كەدا هاتوو، بریتی بوون لە پاراستنى ناشتی و ئاساییشى نیودەولەتى و توندوتۆلكردنى ھاریكاری لە نیو ولاتاندا و ریزگرتن لە یاسا نیودەولەتى و پەیمانامە نیودەولەتییەكان و دامەزراندنى پەيوەندیی دۆستانە لە نیو ولاتەكاندا لەسەر بنەمای دادوهری و یەكسانی، جگە لەوہی كە لە گەلەلە نامە كەدا بڕگەيەك ھەبوو سەبارەت بە چۆنیتى بەرپۆھەردنى داگیرگە كانی ئەلمانیا و ناوچە كانی ژێر دەسەلاتى دەولەتى عوسمانى، كە بە سیستەمى ئىنتىداب ناسرابوو.

– بېكھاتەكانى كۆمەلەى گەلان

– كۆمەلە: ئەو كۆمەلەيە لە نوینەرى سەرچەم ئەندەمەكانى كۆمەلەى گەلان پىنك دەھات، بە مەرجىك ھىچ ولاتىك لە سى نوینەر زیاترى نەبیت، كە تەنھا یەكینكیان مافی دەنگدانى ھەبیت. ئەم كۆمەلەيە لە مانگی ئەیلوولى ھەموو سالىكدا كۆبوونەوہ ئاسایىيەكانى خۆى ئەنجام دەدا، وپراى ئەوہى دەكرا كۆبوونەوہى نااساییش ئەنجام بەدریت.

– ئەنجومەن: بریتی بوو لە دەزگای جىبەجىكردن لە رىكخراوہ كەدا، كارەكانى لە كۆمەلە فراوانتر بوو، دوو جۆر ئەندامى لە خۆدەگرت، یەكەم، ئەندامە ھەمیشەيیەكان، كە لە كاتى دامەزراندنى رىكخراوہ كەدا ژمارەیان پىنچ ئەندام بوون، ئەوانىش بریتانیا و فەرەنسا و ولاتە یەكگرتووہ كانی ئەمەریكا و ژاپۆن و ئىتالىا، بەلام ولاتە یەكگرتووہ كانی ئەمەریكا وەكو پىشتر باس كرا بەشدار نەبوو، دواترىش ئەلمانیا و یەكیتى سۆقیت بوون بە ئەندامى ھەمیشەيى.

دووەم، ئەو ولاتانە بوون كە لەلایەن كۆمەلەوہ بو كاتىكى دیارىكراو ھەلەدەبژێردران، ئەمانە لە كاتى دامەزراندنى رىكخراوہ كەدا ژمارەیان چوار دەولەت بوو، بەلام لە سالى ۱۹۳۶دا بوون بە یانزە دەولەت. ئەنجومەن دەسەلاتى پارىزگارپكردنى ئاساییشى نیودەولەتى ھەبوو جا چ بەرپۆگەى ناشتى بوايە یان رىگەى سزای ئابوورى و سەربازى بەكۆى دەنگ، بەپىی گەلەلە نامە كەش ئەركەكانى ئەنجومەن بریتىن بوون لە:

۱. پاراستنى ولاتانى ئەندام لە دەستدریژی.
۲. كىشەى چەكدامالین.
۳. ناوبژیوانىكردن لە كاتى روودانى قەیرانە جیھانىیەكاندا.

۴. وهرگرتنی تهو راپورتانهی که له لایهن ولاته ناکۆکه کانه وه دههاتن و تاوتویکردنیان و ناراسته کردنیان بۆ تهنجومهن.

- سكرتاریه‌تی به‌رده‌وام: ئەم سكرتاریه‌ته له سكرتیری گشتی و ژماره‌یه‌کی زۆر له فه‌رمانبهر پێك ده‌هات، كه نزیكهی ۲۰۰ كه‌س ده‌بوون، ئەركی سكرتاریه‌ت بریتی بوو له رێكخستنی كاره‌كان و وه‌رگرتنی راپۆرت و داواكاریه‌كان و پێشكه‌شكردنی به‌ ته‌نجومه‌نی كۆمه‌له‌ و كۆمه‌له‌. هه‌روه‌ها تۆماركردنی په‌یماننامه‌كان و چاودێرێكردنی به‌رپۆه‌چوونی كۆمه‌له‌ی گه‌لان.

به‌شپۆه‌یه‌کی گشتی كۆمه‌له‌ی گه‌لان رۆڵێكی زۆر سنوورداری گێپرا، چونكه كاره‌كانی گوزارشتیان له به‌رژه‌وه‌ندی ولاته سه‌ركه‌وتوو‌ه‌كان ده‌كرد و زیاتر مۆركێكی ته‌وروپیا‌نه به‌ كۆمه‌له‌ كه‌وه دیار بوو، به‌تایبه‌تیش فه‌ره‌نسی و بریتانی، به‌لام سه‌ه‌رای ته‌وه‌ش، ئەم كۆمه‌له‌یه‌ چهند هه‌نگاوێكی نا بۆ رێكخستنی كاروباری نیوده‌وه‌ته‌تی. له‌ میژووی كاركردنیدا، كۆمه‌له‌ی گه‌لان چهندین كێشه‌ی گرنگی ناراسته‌ كرا، له‌وانه‌ كێشه‌ی نیوان سوید و فینلاند له‌سه‌ر دو‌رگه‌كانی ئالاند و راپرسی سیلیزیای سه‌روو و كێشه‌ی عیراق و توركیا له‌سه‌ر ویلایه‌تی موسل و كێشه‌ی مه‌نشوریا و هی‌رشێ ئیتالیا بۆسه‌ر هه‌به‌شه‌ و چهندین كێشه‌ی تر، كه‌ توانی هه‌ندیكیان چاره‌سه‌ر بكات و هه‌ندیكی تریشیا‌نی پێ چاره‌سه‌ر نه‌كرا، كه‌ سه‌ره‌نجام چاره‌سه‌رنه‌كردنی ئەم كێشانه‌ش بوونه‌ هۆكاری لاوازیی كۆمه‌له‌ی گه‌لان و ئەم لاوازییه‌ی كۆمه‌له‌ش، یه‌كێك بوو له‌ هۆكاره‌كانی كه‌وتنه‌وه‌ی جه‌نگی دو‌وه‌می جیهان.

- رێكخراوه‌ی كاری نیوده‌وه‌ته‌تی

له‌ بره‌گی ۲۳ی گه‌لاله‌نامه‌ی كۆمه‌له‌ی گه‌لاندا هات‌بوو، كه‌ پێویسته‌ رێكخراوه‌یه‌ك هه‌بێت بۆ كاری نیوده‌وه‌ته‌تی له‌ پێناو ره‌خساندنی دۆخی مرۆبی گونجاو بۆ كرێكارانی پیاو و ژن له‌ سه‌ره‌جم ولاتاندا، ئەم رێكخراوه‌یه‌ له‌ ساڵی ۱۹۱۹دا وه‌ك ده‌زگایه‌کی سه‌ره‌ه‌خۆ له‌ چوارچێوه‌ی كۆمه‌له‌ی گه‌لاندا، دامه‌زرا. ئەركی سه‌ره‌گی رێكخراوه‌كه‌ش باشت‌كردنی ره‌وشی كار و مه‌رجه‌كانی و رێكخستنی كاتی كار و نه‌هێشتنی بێكاری و ده‌سته‌به‌ر كردنی ئازادی سه‌ندیكایی بوو، له‌و رێكخراوه‌یه‌دا نوێنه‌رانی هه‌ر یه‌كه‌ له‌ حكومه‌ت و كرێكار و خاوه‌نكار به‌شداربوون، گرنگترین ده‌زگا‌كانی رێكخراوه‌كه‌ش بریتی بوون له‌:

- كۆنگرەى گىشتى يان كۆنگرەى كارى نۆپۈدەولتەتى: كە بالاترىن دەزگايە و ھەر دەولتەتتەك بە دوو نوپنەر بەشدارى دەكات، كە يەككىيان نوپنەرى كرىكارانە و شەوترىشيان نوپنەرى خاۋەنكار.

- شەنجومەنى بەرپۆبەردن: شەم شەنجومەنە چاودىرىي كارەكانى سكرتارىەتى دەكرد و خىشتەى كارى كۆنگرەكانى نامادە دەكرد، كە لە ۴۰ شەندام پىك دەھات و بىستىيان نوپنەرى حكومەت و كرىكاران بوون و بىستەكەى ترىشيان نوپنەرى خاۋەن كارەكان.

- سكرتارىەتى بەردەوام: شەم سكرتارىەتە لەلايەن بەرپۆبەرى گىشتى رىكخراۋەكە سەرۆكايەتى دەكرا و بارەگاگەى لە شارى ژنىقى سويسرا بوو.

- دادگای دادى نۆپۈدەولتەتى بەردەوام (۱۹۲۲)

شەم دادگايە لە شەنجامى پىشنىيارى پرۆژەيەكى تايبەتەۋە بۆ دامەزراندنى دادگای دادى نۆپۈدەولتەتى ھاتەكايەۋە و نەركى گوپگرتن بوو لە سكاللا نۆپۈدەولتەتتەيەكان، شەم دادگايە لە ۱۵ دادوەر پىككەھات، كە بۆ ماۋەى ۹ سال ھەلدەبۆردران و بارەگاگەيشى لە شارى لاھى بوو لە ھۆلەندا، بەلام شەم دادگايە رۆلپىكى زۆرى نەگپرا، لەبەر شەۋەى لەژىر كارىگەرى و كۆنترۆلى زھىزەكاندا بوو.

سىيەم: كىشەى ئاشتى و پەيمانە نۆپۈدەولتەتتەيەكان لە نىۋان ھەردوۋ

جەنگدا

ھەر بەمەبەستى پاراستنى ئاشتىي نۆپۈدەولتەتى و زامىنكردنى پىكەۋە ژيان، لە نىۋان ھەردوۋ جەنگدا كۆمەلپىك رىككەوتىننامە لە نىۋو زھىزەكاندا مۆركرا و كۆمەلەى گەلانپىش لەم روۋەۋە ھەۋلپىكى زۆرى دا، يەكپىك لەو رىككەوتىننامانە، پرۆتوكۆلى ژنىقى سالى ۱۹۲۴ بوو، شەم پرۆتوكۆلە ۋەك يەكپىك لە ھەۋلەكانى برىتانىا ھاتەكايەۋە، كە پىشنىيارىان دەكرد رىگەچارەيەك بۆ چارەسەركردنى مەلمانى نۆپۈدەولتەتتەيەكان بەرپىگەى ئاشتىيەۋە دابىرىت و رى بە جارىكى تر روودانەۋەى جەنگ بگىرىت، شەمىش پرۆتوكۆلى ژنىقى لىكەوتەۋە. بەپىي شەم پرۆتوكۆلە، دەبوو ۋلاتان پاند بەن بەۋەى كىشەكانىان بچەنە ژىر دەستى دادگای دادى نۆپۈدەولتەتتەيەۋە، ھەر كاتىكىش ھەر ۋلاتىك نەچۋە ژىر بارى برپارەكانى دادگاۋە، يان رەتى

كرده، ۋهوا به ولاتىكى دەستدرىژىكار له قەلەم دەدرىت. برىتانىا پىيى وابوو بهم جوړه دهتوانرئىت سنوورئىك بو شەر و دوژمنكارى دابنرئىت و دەستدرىژىكار دەستنىشان بكرئىت، ئەم پرۆتوكۆله له لايەن كۆمەلەى گشتى كۆمەلەى گەلانىوه له سالى ۱۹۲۴دا دانى پى دانرا، كه زياتر مەبهستى پاراستنى ۋه رهوشه بوو، كه ۋهوكات له ئارادا بوو.

به كىكى تر له و رىككهوتننامانه، رىككهوتننامەى لۆكارنۆ بوو، كه له سالى ۱۹۲۵دا له شارى لۆكارنۆى سويسرا بهسترا، دواى كۆبوونهوى هەريه كه له ئەلمانىا و فەرەنسا، بهلجىكا، برىتانىا، ئىتالىا، پۆلەندا، چىكۆسلۆفاكيا، ۋه رىككهوتنەش له نيوان ئەلمانىا له لايەك و فەرەنسا و بهلجىكا و چىكۆسلۆفاكيا له لايەكى ترهه مۆركرا، كه زياتر دەربارەى كيشەى سنوورى نيوان فەرەنسا و ئەلمانىا بوو، چونكه فەرەنسا به بەردهوامى له بههيزبوونهوى ئەلمانىا دەرترسا، بهتاييه تيش، دواى ۋهوى كه ئەلمانىا په يماننامەى دۆستانەى له گەل يه كىتى سۆقتىدا بهست له سالى ۱۹۲۲دا، كه به پىيى ئەم په يماننامەيه ئەلمانىا بوو به يه كه م ولاتى ۋهوروبوى رۆژئارا كه دان به دهولەتى سۆقتىدا بنىت و په يهوندى بازارگانى له گەلدا دابمەزىنئىت. ھۆكارى سەرەكى ئەم كۆنگرهيهش ۋهوه بوو، كه ئەلمانىا تواناى دانەوى قەرەزەكانى فەرەنساى نەبوو، بۆيه له سالى ۱۹۲۳دا، فەرەنسا هيرشى كرده سەر شارى رۆهەرى ئەلمانى و داگيرى كرد، بهم جوړەش بارودۆخى ئەلمانىا به تهواوتى تىك چوو، بۆيه له سالى ۱۹۲۴دا سەرۆك وهزيرانى ئەلمانىا، كه ۋهوكات (شترىسمان) بوو، پيشنيارى ۋهوى كرد، كه په يماننامەيهكى گەرەنتى و دلنبايى و دەستدرىژينه كردن له نيوان ولاناندا ببهستريت، ۋهوهبوو له سالى ۱۹۲۵دا، په يماننامەى لۆكارنۆ بهسترا و له برگەى ۱ى په يماننامەكهشدا هاتبوو، كه هەريهك له ئەلمانىا و فەرەنسا و بهلجىكا، له شيوهى تاك و كو، به لئىن بدن ريز له سنوورى نيوان ئەلمانىا بهلجىكا و ئەلمانىا فەرەنسا بگرن و هيرش نەكەنه سەر ناوچهى له چهك دامالزوى راين، هەريه كه له ئەلمانىا و فەرەنسا هانا بو چهك نەبەن، تەنها له كاتى بهرگريكردندا نەبئت. دواى ۋهوش چەند په يماننامەيهكى تر له نيوان ئەلمانىا و هەريهك له فەرەنسا و بهلجىكا و پۆلەندا و چىكۆسلۆفاكيا به جياجيا بهسترا بو چارهسەر كردنى كيشەكانيان به شيوهيهكى ئاشتىانە.

به كىكى تر له وههولانە، گەلەلەنامەى پاريسى سالى ۱۹۲۸ بوو، ئەم گەلەلەنامەيه له وپوه سەرچاوهى گرت، كه وهزيرى دەرەوى فەرەنسا له سالى ۱۹۲۷دا پيشنيارى بو وهزيرى دەرەوى ئەمەريكا كرد، كه چيدى هانا بو چهك نەبرئىت بو چارهسەر كردنى كيشەكان، ئەم

پیشنیازەش بە بۆنەى تىپەپرپوونى دە سال بەسەر بەشداربوونى ئەمەرىكا لە جەنگى يەكەمى جىهانىيەو بوو، كە پەرچەكردارىكى گەورەى لە ناوەندى سياسىي ئەمەرىكى و كۆشكى سپى بوو، بۆيە وەزىرى دەرەوئى ئەمەرىكا پيشنيارى ئەوئى كرد ئەم كارە بانگهشيتىكى نيودهولتهتى بۆ بكرىت ئەك بە شىوئەيەكى دوو قوئى بىت، ئەوئە بوو كۆبوونەوئەيەكى نيودهولتهتى لە پاريس ئەنجام درا و نزيكەى پازدە ولات وازوويان لەسەر گەلالەنامەكە كرد، كە دواتر ژمارەيان زياترئيش بوو، لە سالى ۱۹۲۹شدا، گەلالەنامەكە بەگەرخوا و تيايدا جەنگ قەدەغەكرا، تەنھا لەم كاتانەدا نەبىت:

۱. بەرگرى لەخۆكردن.

۲. لەكاتى سەرىتچىكردنى بەندەكانى پەيماننامە نيودهولتهتییەكان لەلايەن دەولتهتییەكەو.

۳. كاتىك كە برىتانىا دەبەوئىت بەرگرى لە داگىرگەكانى بكات يان كاتى جىبەجىكردنى ئەو ئەركانەى كە بەسەر ولاتاندا سەپىنراو وەك ئەندامىكى كۆمەلەى گەلان. ئەگەرچى سوؤقىت لە سەردەمى بەستنى كۆنگرەكەدا ئىدانەى ئەم گەلالەنامەيەى كرد، بەلام دواتر لە سالى ۱۹۲۹دا گەلالەنامەكەى مۆركرد، دواترئيش ھەريەك لە پۆلەندا و لىتوانيا و لاتىقىا و ئىستونىا و رۆمانىا ھاتنە نيورىككەوتنەكەو.

ھەرچەندە لە نيوان ھەردوو جەنگدا، ھەولە نيودهولتهتییەكان و ھەولەكانى كۆمەلەى گەلان تا دەھات بە مەبەستى چارەسەر كردنى ئاشتىيانەى كىشەكان چرتر دەبوون، بەلام دۆخەكە و بەرژەوئەندىيە جىاجىاكان و قەيرانەكان لەم ھەولانە گەورەتر بوون و رۆژ بە رۆژ قوئتر دەبوون و جىهانىيان بەرەو ناچىگىرى دەبرد.

چوارەم: كيشەى چەكدامالىن

يەكىك لە خواستە سەرەكییەكانى كۆمەلەى نيودهولتهتى كە لە سەردەمى جەنگ و دواى جەنگىش بانگەشەيان بۆ دەكرد، ياسايەك بوو بۆ دامالىنى چەك، كە سەرۆك وئسنىش لە ۱۴ بەندەكەيدا جەختى لەسەر كرددبوو، ھەرەھا بپرگەى ۱۸ گەلالەنامەى كۆمەلەى گەلانئيش، چەكدامالىنى كرددبوو بە مەرچىكى بنەرەتى بەئەندامبوونى ولاتەكان، لە كۆنگرەى فئىرسايشدا چەكدامالىنى ئەلمانىا وەك ھەنگاوى يەكەمى چەكدامالىنى جىهان ھەژماركرا، سەرەپاى ئەمانەش، ھەر بۆ ئەم مەبەستە، لە دواى جەنگى يەكەمى جىهانىيەو چەند كۆنگرەيەكى ترى

نیوده‌ولته‌تی به‌ستران، به‌تایبته‌ له‌ باره‌ی چه‌کی ده‌ریاییه‌وه، چونکه‌ دوا‌ی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان، کیتبه‌رکیته‌کی توند له‌م باره‌یه‌وه له‌ نیو زه‌یتراندان هاته‌نارا، تایبته‌ بریتانیا و ئەمه‌ریکا و ژاپۆن، هەر بۆیه‌ ئەمه‌ریکا له‌ سالی ۱۹۲۱دا هه‌ریه‌که‌ له‌ بریتانیا و فه‌رنسا و ژاپۆن و ئیتالیای بانگه‌یشتی واشینگتۆن کرد و کۆنگره‌یه‌کیان له‌ باره‌ی سنووردارکردنی ئەم دیارده‌یه‌وه‌ گری‌ دا، که‌ دواتر به‌لجیکا و هۆله‌ندا و پرتوگالیش بانگه‌یشتکران.

کۆنگره‌که‌ له‌ شوباتی ۱۹۲۲دا به‌سترا و تیایدا بریار درا تا ماوه‌ی ۱۰ ساڵ که‌شتی ده‌ریایی دروست نه‌کریت و ۴۰٪ی بورجه‌ ده‌ریاییه‌کانی زه‌یتره‌کان که‌مبکریته‌وه، به‌کاره‌ینانی گازی ژه‌هراویش له‌لایه‌ن هەر یه‌کێک له‌ ولاتانی به‌شداربوو قه‌ده‌غه‌ بکریت و دروستکردنی ژێرده‌ریاییش سنووردار بکریت، به‌لام به‌هۆی ناکۆکی هه‌ندیک له‌ به‌شداربووان له‌سه‌ر کیتشه‌ی دروستکردنی ژێرده‌ریایی و که‌مکردنه‌وه‌ی ئامیژه‌ جه‌نگییه‌ ده‌ریاییه‌کان، ئەم کۆنگره‌یه‌ ئاکامیکی وه‌های لینه‌که‌وته‌وه‌ و به‌پێچه‌وانه‌وه‌، دوا‌ی کۆنگره‌که‌ بی‌ متمانه‌یی له‌ نیوانیان زیاتربوو و کیتبه‌رکیته‌که‌ فراوانتر بوو، هەر بۆیه‌ سه‌رۆکی ئەمه‌ریکا دوا‌ی ماوه‌یه‌کی تر داوا‌ی کرد که‌ کۆنگره‌یه‌کی تر له‌ ژنیف به‌ستریته‌، به‌لام ئەم کۆنگره‌یه‌ش به‌هۆی کیتشه‌ و ناکۆکیه‌کانی نیو ولاته‌ زه‌یتره‌کان ئاکامیکی نه‌وتۆی نه‌بوو.

دوا‌ی ئەو کۆنگره‌نه‌ش له‌ سالی ۱۹۳۰یشدا جاریکی تر کۆنگره‌یه‌کی بی‌ ئاکامی تر بو‌ هه‌مان مه‌به‌سته‌ له‌ له‌نده‌ن به‌سترا، به‌لام ئەویش زیاتر قولبوونه‌وه‌ی کیتشه‌کان و زیادبوونی کیتبه‌رکیته‌کانی لینه‌که‌وته‌وه‌، به‌م جو‌ره‌ش ئەم کۆنگره‌نه‌یانتوانی هیچ ئاکامیکی نه‌وتۆ له‌ باره‌ی چه‌کدامالیینی ده‌ریاییه‌وه‌ به‌ده‌ست به‌ینن، ته‌نها ئەوه‌نده‌ نه‌بیته‌ تا راده‌یه‌ک رو‌لپان له‌ که‌مکردنه‌وه‌ی که‌شتییه‌ ده‌ریاییه‌ زۆر گه‌وره‌کان هه‌بوو.

له‌ باره‌ی چه‌که‌ وشکانییه‌کانیشه‌وه‌، به‌پیتی برگی ۸ی کۆمه‌له‌ی گه‌لان، لیژنه‌یه‌کی راویژکاری به‌رده‌وام بو‌ ئەم مه‌به‌سته‌ دامه‌زرا، که‌ له‌ سالی ۱۹۲۱ به‌دواوه‌ ئەم لیژنه‌یه‌ ده‌ستی به‌ لیکۆلینه‌وه‌کانی له‌باره‌ی کیتبه‌رکیته‌ چه‌ک له‌نیو ولاتاندا کرد، دوا‌ی گه‌لاله‌نامه‌ی لۆکارنۆش، ئەنجومنه‌ی کۆمه‌له‌ی گه‌لان له‌ کانوونی ۱۹۲۵دا ده‌زگایه‌کی تایبته‌تی به‌ مه‌به‌ستی ده‌ستنیشانکردنی چه‌ک و جو‌ره‌کانی چه‌ک و ریگاکانی به‌کاره‌ینانی دامه‌زراند، که‌ له‌ نوینه‌ری ۳۲ ولات پیک هاتبوو، ئەم ده‌زگایه‌ له‌ مایسی سالی ۱۹۲۶وه‌ ده‌ستی به‌ کۆبوونه‌وه‌کانی کرد، که‌ بو‌ جاری یه‌که‌م بوو له‌ دوا‌ی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانه‌وه‌، شاندى ئەلمانیش به‌شدار بوو، له‌ویدا ئاماده‌بوونی کۆنگره‌که‌ ئەو

په پیمانہ فی سالیان و بهر هینا یوه که سنووردارکردنی چهك، هم مو و لاته كان ده گریته وه و داوای تهویدان کرد که نابهرابه ری له چه کسازیدا له نیو نهدامانی کومه له ی گهلاندا نه مییت، کونگره که جاریکی تر له سالی ۱۹۳۲دا، به به شداربوونی ۶۰ ولات، که ته مریکا و له مانیا و سؤقیته شی تیدا بوو، له ژنیف به ستراه وه، هر له سهره تایی کؤبوونه وه که وه کیسه و مملانی که وته نیو نهدامانی کونگره که وه و له دوا نه نجامیشدا سه رؤکی ته مریکا پیشنیاری ته وه ی کرد دوو جوړ هیژ هه بیته، به که میان پولیس بو پراستنی ناسایشی ناو خو و دوو همیش سه ربازی بو به رگری دهره کی، به مه رجیک سویای دهره کی به ریژه ی ۱/۳ که م بگریته وه، به لام مشتومر و نا کؤکیه کی له نیو نهدامانی کونگره دا له باره ی رازیبوون و رازینه بوون به م پیشنیاره هاته ناراه، بویه له مانیا هر له ویدا رایگه یاند که جاریکی تر به شدار ی ته م کونگره یه نابیتته وه.

له سالی ۱۹۳۳دا کونگره که جاریکی تر به ستراه وه و له مانیا سهره پرای ته وه ی حوکی هیته ریش دهستی پیکردبوو، هر ویستی به شداربوونی له کونگره که دا هه بوو، به لام به هو ی نا کؤکیه کانه وه کونگره که چند مانگیك دواخرا و بهر له به ستنی کونگره که ش به دوو روژ، له مانیا کشانه وه ی خو ی راگه یاند. له سالی ۱۹۳۴دا جاریکی تر ته و کونگره یه به ستراه وه، به لام ته و جاره ش سه رکه وتنیکی به ده ست نه هینا. به م جوړه ته واری ته و کونگرانه و هه وله کانی دوا ی جهنگ له پینا و چه کداملین و که مکردنه وه ی کیبه رکیی چه کساز ی، شکستیان هینا و ده ستکه وتیکی وایان به ده سته وه نه دا.

بهشی سییهم

زلهیزهکان له نیوان هەردوو جەنگدا

یهکەم: بریتانیا

بریتانیا یه کینک بوو له ولاته سەرکهوتووێهکانی جەنگی یهکەمی جیهان، که زیانه گیانی و ماددییەکانی له چاو ولاته شەرکهوهکانی تردا که متر بوو، بهلام له گەل ئەوهشدا له دواى جەنگهوه کۆمهڵێک کیشەى کۆمهلايهتى و سیاسى بۆ دروست بوو، چونکه له کاتى جەنگدا حکومهتى بریتانیا بهیپی پیداو یستیهکانی جەنگ ولاتی بهرپوه دەبرد، بۆیه دواى جەنگ، دهبوو چەند گۆرانکارییهک ئەنجام بدات، ئەوه بوو هەر له کۆتایی سالی ۱۹۱۸دا حکومهتى بریتانی چەند چاکسازییهکی له بواری پهروهردە و فیژدەن و هەلبژاردنی پههلهمانیدا ئەنجامدا، لهوانه ههولێ دا ئاستی خویندن و خویندهواری و رۆشنیری له ولات بهرز بکاتهوه بهرپهگی هاندانی خویندنهوه، ههروهها مافی ههلبژاردن بۆ ههموو بریتانییهک فراههه بکات، که له تهمهنی ۲۱ سالی بهسهروهه بێت بۆ (نیر) و بۆ (می)ش له ۳۰ سالی بهسهروهه.

له ههلبژاردنی دواى جەنگدا (لوید جۆرج) سەرکهوتنی بهدهست هینا و حکومهتییکی ئینتلافی دامهزرااند، که چەند کهسایهتیهکی دیاری سهردهمی جەنگ له کابینهکهیدا بهشدار بوون، بهلام له بهر ئەوهی ئەم حکومهته راستهوخۆ له دواى جەنگ هاته سهرکار، روههپرووی چەند کیشهیهک بووهوه، یه کینک لهو کیشانهش دهکهوتنهوهی پارتی کریکاری یه کگرتوو بوو بهدهستووریکی نوێوه، ئەو پارتهی که بههزی جەنگهوه له سهردهمی جەنگی یهکەمی جیهاندا دوو لهت بووبوو، بهلام له دواى جەنگهوه نزیکبوونهوه له نیوان پارچهکانیدا دروست بۆوه و پارتییکی یه کگرتوویان دامهزرااند و به بهرنامهیهکی نوێوه هاتنهوه مهیدان و بهههلهستکاری حکومهته نوێیهکهیان دهکرد.

يەككى تر لە كىشەكانى ئەو حكومەتە كاريگەرى شۆرشى ئۆكتۆبەرى روسيا بو، كە بوە ھۆكاری دەرکەوتنى پارتى كۆمونيستى لە برىتانيا و يەككى لە بەرھەلستكارەكانى حكومەتى نوى. كىشەيەكى ترى ئەم حكومەتە زۆربونى بىكارى بو، تايبەت دواى ئەوئى كە بەكۆتايىھاتنى جەنگ، نزيكە ۴ مليۆن كەس لە ئەركى سەربازى دەرکرايون و ۱۰ ھەزار كەس بىكار كەتتەونە بازارەكانەو، سەربازى ئەم كىشانەش، لەلايەكى تىشەوە لابردنى كۆنترۆلى دەولەت بەسەر بازارەو واپىكردبو كە رۆژ بە رۆژ نرخ لەبەرزبونەو دا بىت، ئەمەش بارودۆخى كرىكارانى بەرەو خراپى برد و لىرەشەوە جولەى سەندىكا كرىكارىيەكان زياترى كىردبو و مانگرتنە كرىكارىيەكان لە ھەلەكشاندا بوون. كىشەى بىناكردنەو و خانوبەرەش كىشەيەكى ترى ئەو سەردەمە بو، چونكە بەھۆى جەنگى يەكەمى جىھانەو، بەشىكى زۆر لەخانوبەرە و كارگەكان دارمايون، بۆيە يەككى لە برىارە گىرگەكانى (لويد جۆرج) برىارى بىمەى كۆمەلەيەتى بو، كە لە سالى ۱۹۲۰دا دەرى كىرد، كە نزيكە ۱۲ مليۆن لە بىكار و نەخۆش و پەككەوتە لىى سودمەند بوون، ھەرەھا برىارى خانوبەرە و بىناكردنەو و خزمەتگوزارىيە كۆمەلەيەتىيەكان كە ئەم برىارانە كاريگەرىيەكى گەورەيان ھەبوو بۆ ئەوئى كۆمەلگەى برىتانى بە تەواوتى ھەرەس نەھىتت.

سەبارەت بە سىياسەتى دەرەكىش (لويد جۆرج) زۆر جەختى لەسەر بوژاندنەوئى ئابورى سەرتاسەرى ئەوروپا و چارەسەر كىردنى كىشەى بىكارى دەر كىرد، چونكە پىپوابوو بوژانەوئى ئەوروپا لە قازانجى برىتانىا دەبىت، ھەر لەو سۆنگەيەشەوە زۆر دژايەتىيە فەرەنساي دەر كىرد لەبارەى كىشەى قەرەبووى ئەلمانىا، جگە لەوئى ھەر لە پىنا و بەرژەوئىيە ئابورىيەكاندا، لويد جۆرج دەيەويست لەگەل سۆقتىدا پىنك بىت و پەيوەندى بازارگانى لەگەلدا دروست بكات. كىشەكانى (لويد جۆرج) تا دەھات زياتر دەبوون، يەككى تر لە كىشەكانى، كىشەى ئىرلەندىيەكان بو، چونكە لويد جۆرج بەر لەوئى بچىتە كۆنگرەى جەنەوا لەسالى ۱۹۲۲دا، پەيمانى بە ئىرلەندىيەكان دا بو كە حكومەتتىكى ئۆتۆنۆمى بدات بە ئىرلەندەى باشور و مافى سەرىشكەكردنىش بدات بە ئىرلەندەى باكور كە نايە لەگەل برىتانىا دەمىنەوە يان دەچىتە پال ئىرلەندەى باشور، بەلام كاتىك لە كۆنگرەكەدا بو، جەنگى نىوان ئىرلەندا و برىتانىا دەستى پىكردەو، ئەمەش دۆخىكى خراپى بەسەر (لويد جۆرج) دا ھىنا، لە كۆنگرەكەش شكستى خوارد، كە بە مەبەستى چارەسەر كىردنى كىشەكانى ئەوروپا و گىپرانەوئى پەيوەندىيە ئابورىيەكانى نىوان ئەوروپا بو، كە لەكاتى جەنگدا پىچرا بو.

هەرودها وەكو باس كرا (لوید جۆرج) ویستی خو نزیككردنەوی هەبوو لە سۆقیت، بەلام بەر ئەوی فەرەنسا بەمە رازینەبوو، ئەم هەولەى سەرى نەگرت، تاییەت كە سۆقیتیش لەو كاتەدا بەپیتی پەیمانى رابالۆ لەگەڵ ئەلمانیدا رێككەوتبوو، ئەمانە هەمووی هاوكات بوون لەگەڵ شپرزەبوونی بریتانیا لە ناوچەكانى یۆنان و ژێر دەسلەلتى عوسمانیدا و سەرکەوتنە یەك لە دواى یەكەكانى مستەفا كەمال ئەتاتورك بەسەر یۆنانییەكاندا، سەرەنجامیش ئەو بارودۆخە وایكرد بەشێك لە پارێزگارهكانى بریتانیا (لوید جۆرج) بە ترسیك بزائن بۆسەر یەكریزی پارێزگارهكان و بەشێكى زۆرىشیان بریارى كشانەوه بەدەن لە حكومەتە ئیئتلافییەكەى لوید جۆرج، بۆیە (لوید جۆرج) ناچار بوو دەست لەكاربكێشیتەوه.

دواى ئەوەى (لوید جۆرج) دەستی لەكار كێشایەوه، جارێكى تر هەلبژاردن ئەنجام دراىەوه، كە تیايدا پارێزگارهكان ۳۴۷ كورسیان بەدەستھینا و پارتى كریكارانىش ۱۴۲ كورسى و لیبرالەكانیش ۱۱۷ كورسى، دواى هەلبژاردنەكە، سەرۆكى پارتى پارێزگاران كابينەییەكى دامەزراند، بەلام نالەبارى لەرووى تەندروستییهوه، وایكرد دەست لەكار بکێشیتەوه، لە شوینی ئەودا، (ستانلى بالدوین) ببیت بە سەرۆكى وەزیران. ئەوى لەم هەلبژاردنەدا بەدى دەكری ئەوێه پارتى كریكاران كە لەسەرەتای سەدەى بیستەمەوه دامەزرابوو، توانى شوینی پارتى لیبرالەكان بگریتهوه و ببیت بە دووهم پارتى گەورەى ولات، لیبرالەكانیش بەهۆى پەرتەوازییهوه پاشەكشى بکەن. پارتى كریكاران كە وەك پێشتر باس كرا لەكاتى جەنگدا پەرتەوازه بووبوو، بەلام دواى جەنگ جارێكى تر خوێ كۆكردەوه و پارچە جیاجیاكانى یەكیان گرتەوه و بە بەرنامەییەكى نوێه هاتنە گۆرئ و بەتاییەتیش دواى ئەوى رایان گەپاند، كە ئەوان دەیانەوێت سۆسیالیزم بەپیتی دیموکراتى و پەرلەمانەوه جیبەجی بکەن، لەلایەن چینی ناوەراستەوه پشتگیرییهكى زۆرى لیکرا، بۆیە لە هەلبژاردنەكەى كۆتایی سالى ۱۹۲۳دا، پارتى پارێزگاران پاشەكشیەكى زۆرى كرد و ۲۸۵ كورسى بەدەست هینا و لیبرالەكانیش ۱۵۸ كورسى، بەلام پارتى كریكاران ۱۹۱ كورسى بەدەست هینا، هەرچەندە پارێزگارهكان زۆرىنەبوون، بەلام بواریان بە پارتى كریكاران دا حكومەت داخەزینن، ئەوه بوو لە سەرەتای سالى ۱۹۲۴دا، كابينەى كریكاران بە سەرۆكایەتى (رەمزى مەكدۆنالد) دامەزرا.

– سەردەمى پارتى كرېكاران

مەكدۆنالد كە ھاتە سەر حوكم، لەبەر ئەوەى دۆخە كە لەبار نەبوو، سىياسەتى سۆسىاليستى جىيەجى نەكرد، بەلكو ھەندىك چاكسازى سەرھەتايى ئەنجام دا، لەوانە دروستكردنى بىناى نىشتەجىبون و رىفۆرم لە سىستەمى پەروەردە و خويندن و بەرپۆرەبەردنى حوكمەت لەسەر رىيازى بازىرگانه نازادەكان.

لەرپوروى سىياسەتى دەرەوھش، مەكدۆنالد باوەرپىكى زۆرى بە كۆمەلەى گەلان ھەبوو بۆ چارەسەرى كىشە نۆدەولەتییەكان، ھەرەھا ھەولى دەدا پەيوەندى نيوان ئەلمانىا و فەرەنسا بەپىيى وىستى برىتانىا بىت و قەرز و قەرەبووھەكانى سەر ئەلمانىا كەم بىت، يەككى تر لە ھەنگاوەكانى مەكدۆنالد ئەوھ بوو، كە لەژىر كارىگەرى چەند ئەندامىكى ناو پارتى كرېكان دانى بە يەككىتى سۆقېت دانا و پەيوەندىيە دىپلۆماسى و بازىرگانىيەكانى لەگەلدا كەردەو، كە ئەمەش پارىزگارەكانى تەواو پەست و نىگەران كەرد و قەيرانىكى سىياسىي لە ناوھەوى و لاىت خستەو، بەرادەيەك واى لە مەكدۆنالد كەرد داواى ھەلبژاردنى پىشەوخت بكات، ئەوھ بوو كە ھەلبژاردنىش كرا، پارىزگارەكان توانيان زۆرىنە بەدەست بەيىن، لىبرالەكانىش لەم ھەلبژاردنەدا بە تەواوى رۆلئان نەما و تەنھا ۴۲ كورسىان بەدەستھيىنا، لە ۴ى تشرىنى دووھمى سالى ۱۹۲۴يشدا، مەكدۆنالد دەستى لەكار كىشايەوھ و جارىكى تر كابينەى پارىزگارەكان دامەزرايەوھ.

– سەردەمى پارىزگارەكان

(ستانلى بالدۆوين) جارىكى تر كابينەيەكى نوئى پارىزگارانى دامەزراندەوھ و يەكەم كارى ئەم كابينەيەش برىتى بوو لە پووجەكەردنەوھى ئەو پەيمانمانەى كە كابينەى پارتى كرېكاران لەگەل سۆقېتدا ئەنجاميان دابوو و پچراندنى پەيوەندىيە دىپلۆماسىيەكانيان. ھەرەھا لە سەردەمى ئەم كابينەيەدا بوو، كە گەلەنامەلای لۆكارنۆ بەسترا، ھەر لەو سەردەمەشدا ئەلمانىا لە كۆمەلەى گەلاندا قبول كرا، كە ئەمانە ھەنگاوى گرىنگ بوون بەرەو ناشتى ئەوروپا. لەرپوروى ناوخوايىشەوھ، ئەم كابينەيە كۆمەلەىك چاكسازى نابوروى و كۆمەلەيەتى ئەنجام دا، لەوانە ياساكانى پەككەوتە و ھەتسو و بىوژن و گۆرىنى مافى دەنگدانى

ژنان، به لّام هرچنده ئەم ههنگاوانه‌ی چەند سەرکەوتنیکیان بە دەست هێنا، کەچی ئەم کابینه‌یه‌ به‌هۆی کێشه‌کانی ناو پارتەکه‌وه، تا ده‌هات به‌ره‌و لاوازی ده‌چوو، بۆیه له هه‌لبژاردنی ۳۰ی مایسی سالی ۱۹۲۹د، پاشه‌کشه‌یان کرد و پارتی کرێکاران به‌ زۆرینه‌یه‌کی زۆر کەم، توانیان سەرکەوتن به‌ دەست به‌یئن و جاریکی تر به‌ یارمه‌تی لیبراله‌کان، حکومه‌تیکی به‌ سه‌رۆکایه‌تی مه‌کدۆنالد پینک به‌یئنه‌وه.

– دامه‌زراندنه‌وه‌ی حکومه‌ت له‌لایه‌ن پارتی کرێکارانه‌وه

دامه‌زراندنی ئەم کابینه‌یه‌ له‌کاتی‌کدا بوو، کە قه‌یرانی ئابووری له‌ جیهاندا له‌ په‌ره‌سەندندا بوو و دوای ماوه‌یه‌کی که‌میش، کاریگه‌رییه‌کانی ئەم قه‌یرانه‌ بریتانیاشی گرت‌ه‌وه و ریژۆه‌ی بێکاری له‌ بریتانیا رۆژ به‌ رۆژ روو له‌ زیادبوون بوو و تا وایله‌تهات له‌ یه‌ک ملیۆن و نیوه‌وه‌ بگاته‌ سی ملیۆن بێکار، ئەمه‌ش وا له‌ حکومه‌ت بکات، ناچار بێت پاره‌یه‌کی زۆر بۆ داموده‌زگا بيمه‌یه‌کان ته‌رخان بکات، هه‌ر له‌و کاته‌شدا بوو که‌ زی‌ری ولات ورده‌ ورده‌ ده‌روه‌ ده‌چوو و داها‌تی باجیش تا ده‌هات کەم ده‌بۆه، که‌ ئەمانه‌ به‌ ته‌واوی حکومه‌تیان شه‌که‌ت کردبوو و مه‌کدۆنالدیان ناچارکرد ئامۆژگارییه‌کانی لیژنه‌ی پسیپۆری دارایی له‌گۆی بگری‌ت و پلانی پیا‌ده‌کردنی سیاسه‌تیکی ئابووریانه‌ی توندوتیژ بگری‌ته‌به‌ر و بيمه‌ بێکارییه‌کان کەم بکاته‌وه، ئەمه‌ش کاریگه‌ری زۆری بوو له‌ ها‌تنه‌خواره‌وه‌ی پارتی کرێکاران له‌ناو کۆمه‌لدا. هاوکات هه‌ندیکی له‌ وه‌زیره‌کانی سه‌ر به‌ پارتی کرێکارانیش به‌مه‌ ناپارازیبوون، ئەمانه‌ش بوونه‌ مایه‌ی کێشه‌یه‌کی گه‌وره‌ بۆ حکومه‌ته‌که‌ی مه‌کدۆنالد و رووبه‌پرووی قه‌یرانی وه‌زاری بووه‌وه، بۆیه ناچار بوو کابینه‌یه‌کی نیشتمانی نوێ دا‌به‌زرینی‌ت به‌ناوی (یه‌کی‌تی نیشتمانی)، ئەوه‌بوو له‌ هه‌لبژاردنی سالی ۱۹۳۱د، ئەم نیشتمانی سەرکەوتنیکی گه‌وره‌ی به‌ده‌ست هێنا و جاریکی تر مه‌کدۆنالد کابینه‌ی نوێی یه‌کی‌تی نیشتمانی دامه‌زراند‌ه‌وه.

– سه‌رده‌می کابینه‌ی یه‌کی‌تی نیشتمانی

ئه‌رکی سه‌ره‌کیی ئەم کابینه‌یه‌ یه‌که‌خستنه‌وه‌ی هیژه‌ نیشتمانییه‌کان و یه‌کی‌تی ریزه‌کان بوو له‌پێناو رووبه‌پرووبونه‌وه‌ی کێشه‌ ئابوورییه‌کاندا، یه‌کی‌ک له‌و رێگایانه‌ی که‌ ئەم حکومه‌ته‌ ویستی له‌ رێگه‌یه‌وه‌ رووبه‌پرووی کێشه‌ ئابوورییه‌کان بپه‌ته‌وه، که‌مه‌کردنه‌وه‌ی خه‌رجیه‌یه‌کانی

حکومت و کهمکردنه‌وی جون‌ی ئیسته‌رلینی و سنووردارکردنی ئازادییه بازارگانییه‌کان بوو. هه‌روه‌ها دهرکردنی سیسته‌می ئه‌وله‌ویه‌تی ئیمپراتۆرییه‌ت که ئه‌وله‌ویه‌ت درا به به‌ره‌مه‌ پیشه‌سازییه‌کانی بریتانیا، له (دۆمۆنیۆنه‌کان)^{*} ی بریتانیا ئه‌وله‌ویه‌ت درا به به‌ره‌مه‌ پیشه‌سازییه‌کانی بریتانیا. له ناو بریتانیاش ئه‌وله‌ویه‌ت درا به به‌ره‌مه‌ کشتوکالییه‌کانی دۆمۆنیۆنه‌کان، هه‌رچهنده ئهم سیاسه‌ته نابوورییه‌ی که ئهم حکومه‌ته پیاده‌ی کرد، هه‌ندیک له بارقورسی قه‌یرانی ئابووری کهم کرده‌وه، به‌لام نه‌یتوانی کۆتایی به کیشه‌کان به‌پنیت و بیکاری بنه‌پر بکات.

له سالی ۱۹۳۵دا، کۆتایی به حکومه‌ته‌که‌ی (مه‌کدۆنالد) هات و (ستانلی بالدۆوین) شوینی گرتوه، له سه‌رده‌می ئهدا، ئه‌و کیشه‌ده‌ستوورییه له بریتانیا رووی دا، که له‌سه‌ر ژن و ژنخوای پاشای ولآت بوو، ئه‌وه بوو (ئیدواردی هه‌شته‌م) که له‌دوای مردنی باوکی بوو به پاشای ولآت، که‌وتبووه داوای خۆشه‌ویستی بیوه‌ژنیکی ئه‌مه‌ریکییه‌وه و ده‌یه‌ویست هاوسه‌رگیری له‌گه‌لدا بکات، به‌لام له به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌مه به‌پیتی ده‌ستووری ولآت رییته‌دراو بوو، بۆیه کیشه‌یه‌کی سیاسی خسته‌وه، چونکه بالدۆوین به‌م هاوسه‌رگیرییه رازینه‌بوو، بۆیه (ئیدواردی هه‌شته‌م) ناچاربوو ته‌ختی پاشایه‌تی بۆ (جۆرجی شه‌شه‌م)ی برای جیبه‌نیلت، ئه‌مه‌ش کاریگه‌ری باشی بوو له‌سه‌ر پینگه و هه‌یه‌تی بالدۆوین، به‌لام له سه‌رده‌تای سالی ۱۹۳۷ه‌وه (بالدۆوین) ده‌ستی له سه‌رۆکایه‌تی وه‌زیران و ژیا‌نی سیاسی به‌گشتی هه‌لگرت و له شوینی ئه‌ودا، (نیفل چه‌مبه‌رلن) بوو به سه‌رۆکی وه‌زیران و سه‌رۆکی پارتی پارێزگاران، که تا که‌وته‌وه‌ی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان، سه‌رۆکی وه‌زیرانی بریتانیا بوو و رۆلی هه‌بوو له په‌یه‌ندییه نیوده‌وله‌تییه‌کان.

له پال هه‌موو ئه‌و کیشه نیوخۆییانه‌ی که باس کران، بریتانیا کۆمه‌لیک کیشه‌ی تری هه‌بوو، که کیشه‌ی ناوچه‌ داگیرکراوه‌کانی ژیر ده‌سه‌لاتی بوو، چونکه بریتانیا ئیمپراتۆریه‌تیک بوو چه‌ندین دۆمۆنیۆن و ناوچه‌ی ئینتیداب و داگیرگه‌ی هه‌بوو، که له دوای جه‌نگی یه‌که‌می جیهانییه‌وه له‌م ناوچه‌دا چه‌ندین کیشه رووبه‌رووی بریتانیا بوونه‌وه، له‌وانه کیشه‌کانی میسر و عیراق و فه‌له‌ستین له نیوان سالی ۱۹۲۰-۱۹۲۲، هه‌روه‌ها له هندستانیش دهرکه‌وتنی

---

* گه‌لانی ناوچه‌کانی چوارچیوه‌ی ئیمپراتۆریای بریتانیا که له‌رووی سه‌ربه‌خۆییه‌وه له ولاتانی ژیر ئینتیداب پیشکشه‌وتووتر بوون.

کیشەى گاندیزم، ئەمە جگە لەوەى لە دۆمۆنیۆنەکانیش کە لەرووی سیاسییەوه دۆخیان لە ناوچە ئینتیدابییەکان باشتەر بوو، لەدوای جەنگەوه هەستی نەتەواپەتییان بووژایەوه و هەولەکانیان بۆ بەدەستەینانی سەرپەخۆیی تەواو بەردەوام بوو، یەکیکی تر لە گەرفتەکانی بریتانیا، کیشەى ناوچەى ئیرلەندا بوو، کە ئیرلەندییەکان لە بزووتنەوه و جولەى بەردەوام دا بوون لە پیناوسەرپەخۆییدا، هەموو ئەم کیشانەى باس کران وایان کردبوو کە لە نیوان هەردوو جەنگدا، دۆخی ئابووری و کۆمەلایەتى و سیاسى لە بریتانیا تا رادەپەکی زۆر لە ناجینگیریدا پێت و تەنەت سیستەمى دیموکراسییش بکەوێتە قەرانبەر.

دوهم: فەرەنسا

فەرەنسا یەکیک بوو لەو ولاتانەى کە سەرکەوتوانە لە جەنگى یەکەمى جیهان هاتەدەرەوه و هەردوو ناوچەى دەولەمەندى ئەلزاس و لۆرینی بەدەست هێنایەوه، بەلام یەکیک بوو لەو ولاتانەى کە زۆرتەزین زەرەر و زیانى ماددى و مرۆبى لە جەنگەکەدا بەرکەوت و جگە لەوەى لەدوای جەنگیشدا، سەرەرای ئەو هەموو بێهێزکردن و لاوازکردنەى ئەلمانیا، فەرەنسییەکان هەر ترسیان لە ئەلمانیا مابوو، هاوکات کیشەپەکی تری فەرەنسا لەدوای جەنگ، دژاپەتیکردنى بەلشەفییەکان بوو، لەبەر ئەوەى بەلشەفییەکان، کە هاتنە سەر حوکم، تەواوى هاوپەیمانیتییەکانیان لەگەڵ ولاتە ئەوروپییەکاندا پووچەل کردبوو، لەلایەکی تریشەوه فەرەنسا لە دژەکردنى کۆمونیزم بۆ ناو فەرەنسا دەترسا، جگە لەوەى کە حکومەتى سۆڤیەت سەرچەم ئەو قەرزەى پووچەل کردبوو کە لەسەر روسیا بوو، کە بەشى زۆریان قەرزى فەرەنسییەکان بوون، ئەمانەش وایکردبوو کە دژاپەتیکردنى روسیای کۆمونیستى، یەکیک پێت لە خالە بنەرەتییەکانى سیاسەتى فەرەنساى دواى جەنگ.

لەدوای سالى ۱۹۱۶ هەو و لە سەرەتای بیستەکانیشدا، حکومەتەکانى فەرەنسا زیاتر لە ئیئتلافى پارتە راستەر و پارێزگارەکان پێک دەهات، ئەو پارتانەى کە لەلایەن بازرگان و هەندیک توێزى کشتوکالییەوه پشتگیری دەکرا، ئەم پارتانە زیاتر مەیلیان لە جیگیری بارى ئابووری و هیۆرکردنەوهى دۆخی ناوڤ و پشتگیری سوپا بوو، ئەم ئیئتلافە لە سالى ۱۹۱۹ هەو بەناوى حکومەتى کوتلەى نیشتمانییەوه سەرکەوت، کە لە نیوان ۱۹۱۹-۱۹۲۴ حوکمی کرد، لە ماوهى حوکمیدا ئەم ئیئتلافە پشتیوانییەکی زۆرى کۆنگرەى قیڕسای دەکرد و

داوای ددکرد سزای توند بهسەر ئەلمانیدا بسەپینریت، هاوکات لەرووی سیاسەتی دەرەکیشەو، سیاسەتیکی دژە سۆسیالیستانەیی پەپەرە دەکرد و پەپەرەندییە دیپلۆماسییەکانیشی لەگەڵ قاتیکاندا باشتەر کرد، هەر لە سەرەدەمی ئەم کابینەییەشدا بوو، کە لە ساڵی ۱۹۲۳دا فەرەنسا شاری رۆهەری ئەلمانیا داگیر کرد.

لە هەلبژاردنەکانی ساڵی ۱۹۲۴دا، سۆسیالیستە رادیکالەکان توانیان سەرکەوتن بە دەست بەپینن و بە پشتیوانی پارتنی سۆسیالیستی فەرەنسا حکومەتیەک بە سەرۆکایەتی (هیریۆ) دامەزرینن، کە ئەم حکومەتە لە ساڵی ۱۹۲۴وە تا ساڵی ۱۹۲۶ درێژەیی کیشا، ئەم پارتنە ئەگەرچی ناوی سۆسیالیستی بوو، بەلام یەکیەک بوو لەو پارتنەیی کە سەرەختانە بەرگریی لە کەرتی تاییەتی ئابووری و مولکایەتی تاییەت و ئازادیی تاک دەکرد و زۆر دژی دەسەلاتی کلێسا بوو، بەپێی پەرەنسییەکانی ئەو پارتنە، دەیتوانی ئیئتلاف لەگەڵ راست و چەپ و سۆسیالیست و ئەوانی تریشدا بکات، لە سەرەدەمی ئەم کابینەییەدا، لە فەرەنسا سیاسەتیکی عەلمانیانەیی دژە کلێسا پەپەرە کرا. لەرووی سیاسەتی دەرەو چەند هەنگاوێک نرا، لەوانە کیشانەوێ سوپای فەرەنسا لە رۆهەر و بەستنی پەیماننامەیی لۆکارنۆی ساڵی ۱۹۲۵ بۆ دیاریکردنی سنووری نیوان ئەلمانیا و فەرەنسا و لەچەکدامالیننی ناوچەیی راین. یەکیەک لە کیشە گرنگەکانی ئەو کاتی فەرەنسا، کیشەیی بیناکردنەو و چاککردنەو و لاوتی ویرانی دوای جەنگ بوو، بۆیە حکومەتی فەرەنسی لەو کاتەدا دەستی کردبوو بە پڕۆسەییەکی بیناکاری فراوان بۆ چاککردنەو و پاشاوەکانی دوای جەنگ، بەتاییەتیش لە ناوچەکانی باکوور و رۆژھەلاتی فەرەنسا، جیبەجیبکردنی ئەم پڕۆژانەش، زیاتر لەسەر ئەو قەرەبووانە بوو کە لە ولاتە دۆراوەکان وەرەگیرا، بۆیە لە کاتی ئەدەنەو و دواکەوتنی قەرەبووەکان، کیشەیی بۆ ئابووریی فەرەنسا دروست دەبوو، لە کاتیئێکدا کە فەرەنسا بۆخۆی لەرووی ئابوورییەو بە دەست چەند کیشەییەکەو دەی نالاند، لەوانە خەرچییەکانی حکومەت و کۆنی سیستەمی باج و هتد، کە ئەم کیشە ئابوورییانەش بوون بە قەیرانیێک و لە ساڵی ۱۹۲۶دا گەیشتە لوتکە، لەو سالەشدا حکومەتی سۆسیالیستەکان کۆتایی پینھات و کابینەیی یەکییتی نیشتمانی بە سەرۆکایەتی (ریمۆن بۆنکارای) راسترەو میانرەو دامەزرا.

لە سەرەدەمی کابینەیی یەکییتی نیشتمانییدا چەند چاکسازییەک لە سیستەمی باج و چۆنیتی کۆکردنەو و سەپاندنی چەند باجیکی نوێ ئەنجام درا و کۆمەلێک پڕۆژەیی ئابووری خزانەگەر، بۆیە لە نیوان سالانی ۱۹۲۶-۱۹۲۹ ئابووری فەرەنسا گەشەسەندنیکی باشی بەخۆیەو بینی

و پیشه‌سازی پیشکوت و ورده ورده کارگه نوییه‌کان شوینی کارگه تیکشکاوه‌کانی سهرده‌می جه‌نگیان ده‌گرت‌هوه و ناوه‌نده‌کانی بهره‌مه‌پنانی پیشه‌سازی بهره‌زبوه‌وه، به‌لام له‌گه‌ل له‌وه‌شدا ئەم حکومت‌ه بی کیش‌ه نه‌بوو، چونکه هه‌موو ئەمانه سوودیکی ئەوت‌ویان بو کریکاران نه‌بوو و هه‌ر له‌دوای جه‌نگه‌وه یه‌کیک له کیش‌ه‌کانی حکومت‌ه‌کانی فره‌نسا، مانگرتنه یه‌ک له‌دوای یه‌که‌کانی کریکاران بوو، هه‌رچه‌نده ئەو مانگرتنه‌ه نه‌نجامیکی ئەوت‌ویان نه‌ده‌بوو، چونکه کریکارانی فره‌نسا ئەوکات بوو بوون به دوو به‌شه‌وه، به‌شیکیان لایه‌نگری کۆمونیستی سوڤیتی بوون و به‌شیک‌کی تریان ئەوانه بوون، که سهر به کۆمونیستی سوڤیتی نه‌بوون، ئەه‌گرچی بو چاره‌سه‌رکردنی کیش‌ه‌ی کریکاران له سالی ۱۹۳۰یشدا بریاری بیمه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان ده‌رچوو، به‌لام له‌گه‌ل له‌وه‌شدا کیش‌ه کریکاریه‌کانی سارد نه‌کرده‌وه، به‌تاییه‌تی، چونکه له سالی ۱۹۲۹ به‌دواوه، قه‌یرانی ئابووری دونیای گرتبووه‌وه و ورده ورده کاریگه‌رییه‌کانی فره‌نسا‌شی ده‌گرت‌ه‌وه، کاریگه‌رییه‌کانی ئەم قه‌یرانه له‌چاو ولاته پیشه‌سازییه‌کانی تر، تا راده‌یه‌که دره‌نگ‌تر فره‌نسا‌ی گرت‌ه‌وه، که پیده‌چیت له‌بهر ئەوه بوویت که له فره‌نسادا به‌راده‌یه‌کی زۆر هاوسه‌نگی له نیوان بهره‌وپیش‌چوونی پیشه‌سازی و کشتوکالدا هه‌بوویت، به‌لام له‌گه‌ل له‌وه‌شدا له سالی ۱۹۳۰ به‌دواوه کاریگه‌رییه‌کانی قه‌یرانی دارایی ورده ورده به‌روونی له فره‌نسا ده‌رکه‌وت، به‌لام له‌چاو ئەمه‌ریکا و ئەلمانیا تاراده‌یه‌که هیوتر بوو، ئەوه بوو له‌وی به‌دواوه بازرگانی بهره‌و داته‌پین چوو و بیکاری تاده‌هات زیادی ده‌کرد، بهره‌می پیشه‌سازیش رۆژ به رۆژ له هه‌ره‌سدا بوو. ئەم بارودۆخه ئابوورییه بیگومان ره‌نگدان‌ه‌وه‌ی دیاری به‌سه‌ر حکومت و کابینه وه‌زارییه‌کاندا هه‌بوو و کابینه‌کان ناجیگیر و ته‌مه‌ن کورت بوون، بو نمونه له سالی ۱۹۳۵دا شه‌ش کابینه‌گۆران و له‌ماوه‌ی دوو سالدا له نیوان هه‌ردوو جه‌نگ، نزیکه‌ی ۴۰ کابینه‌ی وه‌زاری دامه‌زران، که ئەمه بو‌خۆی مانای ئەوه بوو که سیسته‌می دیموکراسی به‌هۆی کیش‌ه‌کانی دوی جه‌نگه‌وه له زله‌یزه‌کانی ئەوروپا که‌وتبووه قه‌یرانه‌وه.

جگه له قه‌یرانه‌ه‌ش، هاوکات له‌و دۆخه ئابوورییه قورسه‌دا، ئاراسته‌یه‌کی تر له فره‌نسا ده‌رکه‌وت، ئەوانیش فاشیسته‌کان بوون، که هاوشیوه‌ی فاشیسته‌کانی ئیتالیا بوون، له‌و ماوه‌یدا چه‌ندین کۆمه‌له‌ی فاشیستی ده‌رکه‌وتن، که دیارترینیان کۆمه‌له‌ی خاچی ئاگرین بوو و له‌لایهن (کۆلۆنیل دیلا‌رۆک) هوه دامه‌زرابوو و کۆمه‌لێک له ده‌وله‌مه‌ند و پیشه‌سازییه که‌وره‌کان پشتیوانیان لیده‌کرد، ئەم کۆمه‌له فاشیستانه کیش‌ه‌یه‌کی زۆریان بو حکومت‌ه‌کانی

فهره نسا نایه وه، که له سالی ۱۹۳۴دا گهیشته لوتکه، و خۆپیشاندانه کان بهرادهیه کی زۆر فراوان بوو و هه ره شه یان له په ره له مان کرد و هه ره شیان کرده سه ره پۆلیس و چه ندين کوژراو و برینداری لیکه وته وه، ئەم بارودۆخه ترسیکی گه وره ی خستبووه دلێ لیراله کان و دیمۆکراته کان و سه ندی کابیه کان و پارتی سۆسیالیستیش، کۆمونیسته کانیش له و کاته دا له کاتی کدا که له گه ل حکومه تدا نیوانیان خراب بوو، له هه مان کاتدا دژی فاشییه کانیش بوون، هاوکات له ژێر کاریگه ری ئاراسته کانی کۆمونیستی سۆفیتی که هه ستیان به ترسی سه ره که وتنی فاشیسته کان کردبوو له فهره نسا، بۆیه ناچار بوون هاوپه یمان بن له گه ل ته واری ره گه زه دژه کانی تری فاشیسته کان، دوا ی ماوه یه که له و پشوییه ی فهره نسا، سۆسیالیسته رادیکاله کان و سۆسیالیسته کان و کۆمونیسته کان ئیئتلافیکی سیاسیان به ناوی (به ره ی گه ل) وه دامه زراندا، ئەم به ره یه رای گه یاندا، که ئەم رۆلێ به ره گرێکردن له سیسته می کۆماری له به رانه ره فاشیسته کاندای ده گێریت و هه ره ها کۆمه لێک ریککاری سه ره که وتوانه له دژی قه ییرانی ئابووری ولات ده گرتیه به ره و چه ند چاکسازییه کی کرێکارییه نه نجام ده دات، بۆیه له هه لبژاردنی به هاری سالی ۱۹۳۶دا، سه ره که وتنیکی گه وره یان به ده دست هینا و کابینه یه کی نوێیان به سه ره کابیه تی (لیۆن بلۆم) ی سه ره کۆی سۆسیالیسته کان دامه زراندا.

(لیۆن بلۆم) که سایه تییه کی جوله که بوو، له سه ره تا کانی ژیا نیدا وه کو ره خنه گریک ده ستی پینکرد و دواتریش بۆ ماوه یه کی درێژ نه ندایم ئه نجومه نی ده ولت بوو، هه ره ها ئەزمونیکی باشیشی له بواری دارایی و به رپه و به رندا هه بوو، هاتنه سه ره کاری (بلۆم) له کاتی ئەو بارودۆخه ئابووری و کۆمه لایه تییه ئالۆزه دا ئومیدیکی باش بوو بۆ چینه کانی خواره وه و پێیان وابوو لێره وه سه ره ده میکی نوێ له چاکسازی ئابووری ده ست بیده کات و دۆخی ئابووری و کۆمه لایه تییه به ره و باشتر ده روات، به لآم هه ره له و کاته شدا کرێکاران زنجیره یه که مانگرتنیان له کارگه کانی پارێس و دواتریش هه ریمه کانی تر ده ست پینکرد.

کاری یه که می ئەم کابینه نوێیه گێرانه وه ی جیگه ری بوو بۆ کارگه فهره نسویه کان و هه ولدان بوو بۆ هاندانی گێرانه وه ی کرێکاران بۆ کار و له م ریشه وه چالا ککرده وه ی جوله ی ئابووری ولات، له م بواره شدا کۆمه لێک چاکسازیان نه نجام دا، هه ره ها کۆمه لێک یاسایان له به رژه وه ندی کرێکاراندا ده کرد، له لایه کی تریشه وه چه ند یاسایه کیان بۆ باشکردنی بارودۆخی کشتوکالی دانانی نرخه نوێ و کۆنترۆلکردنی نه نباره کان و بازاره کانی گه م له ناوه وه و ده ره وه ی فهره نسا ده رکرد، که ئەمانه هه مووی کۆمه لێک چاکسازی بوون به مه به ستی

بوژاندنه‌وهی ژبانی تابووری که (بلۆم) پیی ده‌گوتن نیودلی فهره‌نسی، به‌لام له‌گه‌ل شه‌وه‌شدا شه‌م هه‌نگاوانه‌ی بلۆم نه‌یان‌توانی کیشه‌ی دارایی ولات به‌ته‌واوی چاره‌سه‌ر بکه‌ن و شه‌مه‌ جگه‌ له‌وه‌ی که هه‌نگاوه‌کانی بلۆم بوونه‌ هۆکاری شه‌وه‌ی پارێزگاره‌کانی فهره‌نسا له‌ به‌رانبه‌ر شه‌م کابینه‌یه‌دا نیگه‌ران و په‌ست بن و داوای گۆزینی بکه‌ن به‌و بیانووه‌ی که ناکریت فهره‌نسا به‌ده‌ست جوله‌که‌یه‌کی سۆسیالیستییه‌وه‌ بیت، بۆیه‌ چاوه‌رپی هه‌لیکیان ده‌کرد بۆ له‌ناو‌بردنی، له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ شه‌م چاک‌سازیانه‌ی بلۆم وه‌ک یارمه‌تیدانی کرێکاران و که‌مه‌کردنه‌وه‌ی کاتی کار، نا‌ره‌زاییه‌کی نیوده‌وله‌تی خسته‌بووه‌وه‌، بۆیه‌ جگه‌ له‌وه‌ی هه‌ر یه‌که‌ له‌ هیتله‌ر و مۆسۆلینی سه‌ره‌زکایه‌تی جوله‌که‌یه‌کی سۆسیالیستیان به‌ سوکایه‌تی بۆ که‌سایه‌تی خۆیان ده‌زانی، هاوکات پارێزگاره‌کانی بریتانیا‌ش دوژمنایه‌تی بلۆمیان ده‌کرد به‌و بیانووه‌ی که دوژمنی شه‌رستۆکراته‌کان و خاوه‌ن ئیمتیازه‌کانه‌، سه‌ره‌نجام له‌ شه‌نجامی زیادبوونی نا‌ره‌زاییه‌ ده‌ره‌کی و نا‌وه‌کییه‌کان، لیۆن بلۆم له‌ حوزه‌یرانی سالی ۱۹۳۷دا ناچار بوو ده‌ست له‌کار بکشیتنه‌وه‌، شه‌گه‌رچی تا مارتی سالی ۱۹۳۸ وه‌کو جیگری سه‌ره‌زک مابووه‌وه‌، به‌لام له‌ سالی ۱۹۳۸دا کۆتایی به‌ کابینه‌که‌ هات و (ئیدوارد دیلادیا) کابینه‌یه‌کی نویی دامه‌زراند و لی‌ره‌وه‌ بوو به‌ یه‌کیه‌ له‌و که‌سایه‌تیانه‌ی که رۆلێکی به‌رچاوی له‌ سیاسه‌ته‌ نیوده‌وله‌تییه‌کانی به‌ر له‌ که‌وتنه‌وه‌ی جه‌نگی دووه‌می جیهاندا گیرا.

سینیه‌م: شه‌مه‌ریکا

شه‌مه‌ریکا شه‌و ولاته‌ سه‌رکه‌وتووه‌ی جه‌نگ بوو، که‌ زیانی زۆر له‌ ولاتی تری به‌شداربووی جه‌نگ که‌مه‌تر بوو، له‌رووی ماددیشه‌وه‌، شه‌مه‌ریکا یه‌کیه‌ بوو له‌و ولاتانه‌ی قازانجیکی زۆری کرد، چونکه‌ به‌هۆی جه‌نگه‌وه‌، شه‌مه‌ریکا بوو به‌ بازاری که‌ره‌سته‌ جه‌نگییه‌کانی هاو‌په‌یمانان و شوینی پیشه‌سازی قورسی زۆر پیشکه‌وتوو، به‌ جوړیک شاری نیویۆرک توانی شوینی له‌نده‌ن بگریته‌وه‌ وه‌ک نا‌وه‌ندی دارایی جیهان، دۆلاری شه‌مه‌ریکیش شوینی به‌ جونه‌یه‌ی شه‌سته‌رلینی له‌ق کرد، به‌لام له‌گه‌ل شه‌وه‌شدا له‌ دوا‌ی جه‌نگ و تاییه‌ت له‌ دوا‌ی سالی ۱۹۱۹وه‌ ئاراسته‌یه‌که‌ له‌ شه‌مه‌ریکا ده‌رکه‌وت که‌ به‌ توندی دژی جه‌نگ و تیوه‌گلان بوو له‌ کیشه‌کانی شه‌وروپاوه‌.

له‌ دوا‌ی جه‌نگ و له‌ بیسته‌کانی سه‌ده‌ی رابردودا زۆربه‌ی ساله‌کانی حوکمی شه‌مه‌ریکا به‌ده‌ست کۆمارییه‌کانه‌وه‌ بوو، له‌ هه‌لبژاردنی سالی ۱۹۲۰دا کۆمارییه‌کان توانیان به‌سه‌ر

ديموکراته كاندا سهرکه وتن به دهست بهینن، دواى ئەو دى که ديموکراته کان له سالى ۱۹۱۳ هه وە
حوکمی ولاتیان ده کرد، به لام دواتر کۆماریه کان توانیان بۆ ماو دى سى خولى هه لێژاردن
حوکمی ولات بگرته دهست، ئەوانیش هاردینگ (۱۹۲۱-۱۹۲۳)، کالفن کۆلیدج (۱۹۲۳-
۱۹۲۹) هیتربەرت هۆفەر (۱۹۲۹-۱۹۳۳).

له راستیدا ئەو تهوژمه به هیتزە دى که ئاره زوى له گۆشه گیرى و کشانه وه له کیشه سیاسیه
نیوده وه لته تیه کان بوو، له دواى جەنگدا رەنگدانە وه یه کى گه و رە دى به سەر سیاسه تی ئەمه ریکا وه
هه بوو، له وانەش هەر له سه ره تا وه ئەنجومەنى پیرانى ئەمه ریکا به پمانى فیترسای کۆمه له دى
گه لانی ره تکرده وه، هه رجه نده ئاراسته یه کى تر هه بوو که پى و ابوو ئەمه ریکا رۆلى گه و رە دى
بووه له سه رکه وتنى به رە دى هاو په پمانان به سەر ئەلمانیا دا، بۆیه پى و یست به گۆشه گیرى ناکات.

ئەم سیاسه تی گۆشه گیریه لایه نى ئابو و ریشى گرتە وه، چونکه ئەمه ریکا له و کاته دا ترسى
له کى به پرکى ولاتانى بى گانه و مامه له کردن له گه ل بازاره دهره کیه کاندا هه بوو، بۆیه ده ولت
له و ماو ديه دا په نای بۆ سیاسه تی سه پاندى گومرگى زۆر برد، بۆ ئەو دى بتوانیت به ربه ستیک
بۆ هاورده و هه نارده دابنیت، ئەوه بوو هەر له دواى هاتنه سه رکارى کۆماریه کان له سالى
۱۹۲۲ دا به جۆرنیک گومرگیان به رز کرده وه که پى شتر شتى وه های به خۆیه وه نه بى نى بوو، دواى
ئەوه ش چەند جاریکى تر ئەم به رز کرده وه یه پان ئەنجام دا، تا له سالى ۱۹۳۰ دا گومرگ
گه یشته به رزترین ئاستى خۆى له مپژووى ئەمه ریکا دا، ئەم سیاسه ته ی به کاریان هینا، تهنه
نه بووه مایه ی داخرانى بازاره کانى ئەمه ریکا به رووى به ره مى ئەو روپیدا، به لکو بازاره کانى
ئەو روپیشى به رووى ئەمه ریکا دا داخست، به لام شتى کى ئاساییه که له سیسته مى
سه رمایه داریدا ئەم سیاسه تی گۆشه گیریه ئابو و ریه توانای پیاده کردنى ته واوى نییه، بۆیه له
توانای ئەمه ریکا دا نه بوو له سه ر ئەم سیاسه تی گۆشه گیریه پر بکات، ئەوه بوو له سالى
۱۹۲۸ دا ئەمه ریکا ورده ورده خۆى خزانده وه نیو کیشه نیوده وه لته تیه کانه وه، له وانە وه زیرى
ده ره وه دى ئەمه ریکا (فرانک کیلۆک) به هاو به شى له گه ل (ئهرستید بریان) ی وه زیرى ده ره وه دى
فه ره نسا دا، پرۆژه یه کى سه باره ت ته حریم کردنى جهنگ پى شکه ش کرد و دواتریش به ناوى
گه لاله نامە ی پارىسى (کیلۆک-بریان) وه ناسرا، که له لایه ن ۲۳ ولاته وه مۆرکرا، ئەمه ش
ئەو دى ده گه یاند که ئاشتی نیوده وه لته تی کاریگه ره له سیاسه تی ئەمه ریکا و
به رژه وه ندى به کانى، بۆیه ناتوانیت له م رووه وه خۆى دووره په ریز بگریت و به گۆشه گیرى
بپنیه ته وه، ئەمه و پرای ئەو دى که له رووى ئابو و ریه وه سه رمایه ی ئەمه ریکى و بزسمانه کانى

ئەمەرىكا و بەرھەمى ئەمەرىكا لە بەشى ھەرە زۆرى جیھاندا بوونیان ھەبوو، ئەمە وایکردبوو كە ئەمەرىكا لە زۆریەى كىشەكانى ولاتاندا تىبەگلىت، بۆ نمونە ھەر لە سالى ۱۹۲۲ ھە ئەمەرىكا رۆلى بەرچاوى لە كىشەكانى رۆژھەلاتى دوردا بىنى، لەو پەیمانامە نۆدەولتەتیبەدا بەشدار بوو، كە لەبارەى سیادە و یەكىتتى چىنەوہ ئەنجام درا، بەم جورە دەبىنن كە زھىزىكى وەكو ئەمەرىكا سەرەراى پىادەكردنى سىاسەتى گۆشەگىرانەش، نەیدەتوانى بە تەواوتى خۆى لە كىشەكان دورەپەریز بگریت.

لە سالى ۱۹۲۳ ھە سەردەمى حوكمى (كۆلیدج) دەست پىدەكات، كە لە سەردەمى ئەودا بووژانەوہیەكى ئابوورى باش ولاتى گرتبووہوہ، بەلام ئەو بووژانەوہیە بەشىوہیەكى یەكسان و ھاوتەرىب نەبوو لە نۆو كەرتە جىاجىاكانى ئابوورى ئەمەرىكادا، بۆ نمونە لایەنى كشتوكالى بەدریژاى بىستەكان لە قەيراندا بوو، چونكە جوتيارانى ئەمەرىكا ھەر بەو نیازەى كاتى جەنگەوہ بەرھەمیان دەھىتا، كە رۆژ بە رۆژ نرخ روو لە بەرزبون بوو، بۆیە ئەوانىش تا دەھات بەرھەمیان زیاد دەكرد، بەلام لەبەر ئەوہى جەنگ كۆتایى پىھاتبوو، بازارە دەرەكییەكان داواكارىیەكەى پىشوویمان نەمابوو، بازارى نۆوخۆبىش لە ئاست ئەو ھەموو بەرھەمەدا نەبوو، بۆیە نرخى بەرھەمە كشتوكالىیەكان رۆژ بە رۆژ لە دابەزىندا بوو و قەيرانى بۆ ژيانىان دروست دەكرد، كەچى بە پىچەوانەوہ پىشەسازىیە قورسەكان لە سەردەمى (كۆلیدج)دا بەرادەىەكى زۆر پىشكەوت، بەلام لە سالى ۱۹۲۹دا، ئەم بووژانەوہیە وەستانىكى كتوپرى بەخۆیەوہ بىنى، ئەوہ بوو لە پایىزى ئەو سالەدا بازارى ئەمەرىكا بە شىوہیەكى زۆر خراب ھاتە خوارەوہ و بووہ ھۆى مایەپووجبوونى بەشى زۆرى بانك و كۆمپانىا و وەبەرھىنەرەكان، كە ئەمەش قەيرانىكى داراىی گەورەى لە ئەمەرىكا خستەوہ، كە بە قەيرانى داراىی ۱۹۲۹-۱۹۳۳ ناسرا.

قەيرانى داراىی

ئەم قەيرانە داراىیە بە رادەىەك بوو لە ئەمەرىكا، كە لە سالى ۱۹۳۳دا ژمارەى بىنكارانى خۆى لە ۲۱ ملیۆن كەس دەدا، لە سەرەتادا بەشىك لە سىاسەتدار و بزىسمانەكانى ئەمەرىكا ئەمەیان بە گرزبوونەوہ و قەيرانىكى ئابوورى كاتى لە قەلەم دەدا، بەلام دواتر دەرەكەوت كە ئەم قەيرانە لە قەيرانەكانى پىشوووتر جىاوازە و نزیكەى چوار سالى خایاند، ئەم قەيرانە بە پىچەوانەى قەيرانەكانى پىشوووتر لە ئەنجامى زۆرى بەرھەمەوہ بوو، نەك بەھۆى كەمى

بهره‌مه‌وه بیټ، که ئەمەش بەلگه‌یه‌ك بوو بۆ رزیوی و بیکه‌لکی سیستەمی دابه‌شکردنی سامان له‌و ولاته‌دا، قورسی ئەم قه‌یرانه‌ به‌ جوړیک بوو که ته‌واوی بزئسمان و سیاسه‌تمه‌دارانی ئەو ولاته‌ی ناچارکرد، به‌ دل‌سۆزیه‌یه‌کی گه‌وره‌وه‌ کار بۆ چاره‌سه‌رکردنی بکه‌ن، بۆیه‌ کاتی‌ک که (هۆقه‌ر) هاته‌ سه‌ر سوک، کاتی قه‌یرانه‌ داراییه‌که‌ بوو، ناچار بوو داوا له‌ کۆنگریس بکات بوجه‌ی تاییه‌ت بۆ جیبه‌جیکردنی پرۆژه‌کان و وه‌گه‌ر‌خستنه‌وه‌ی بازار دابنێن، (هۆقه‌ر) به‌ هه‌موو جوړیک هه‌ولێ ده‌دا به‌سه‌ر قه‌یرانه‌که‌دا زال بیټ، به‌لام ته‌واوی هه‌ولێه‌کانی بێ ئاکام بوون، هه‌ر بۆیه‌ له‌ هه‌ل‌بژاردنی سالی ۱۹۳۲دا دوا‌ی ماوه‌یه‌کی درێژ له‌ سوکمی کۆماریه‌کان، جاریکی تر دیموکرا ته‌کان توانیان سه‌رکه‌وتن به‌ده‌ست به‌یئنه‌وه‌ و له‌ سالی ۱۹۳۳شدا (فرانکلین دیلانۆر رۆزفیلد) وه‌ک سه‌ر‌ۆکیکی دیموکرا ته‌کان ده‌ستی به‌کار کرده‌وه‌.

له‌ کاتی‌کدا بوو که ولات له‌ هه‌رته‌ی قه‌یرانه‌که‌دا بوو، بۆیه‌ (رۆزفیلد) به‌بایه‌خیک زۆره‌وه‌ هه‌ولێ دا ئەم قه‌یرانه‌ چاره‌سه‌ر بکات، ئەم پێناوه‌شدا سیاسه‌تیک داریشت، که به‌ سیاسه‌تی نیودل (ریبازی نوی) ناسراوه‌. ئەم سیاسه‌ته‌ش بریتی بوو له‌ پشتبەستن به‌ مامۆستایانی زانکۆ، (رۆزفیلد) له‌ چوارچۆیه‌ی ئەم سیاسه‌ته‌دا، کۆمه‌لێک مامۆستای زانکۆی له‌ خۆی کۆکرده‌وه‌ که گرنگتربینیان (ریمۆند مۆلی) و (تۆکوئیل بوون)، ئەم مامۆستایانه‌ رۆزفیلدیان بۆ کۆمه‌لێک چاکسازی له‌ سه‌رجه‌م بواره‌کاندا رینویینی کرد، ئەوه‌ بوو (رۆزفیلد) کۆمه‌لێک چاکسازی له‌ کار و پرۆژه‌کاندا ئەنجام دا، به‌شیکێ ئەم پرۆژه‌یه‌ مه‌به‌ستی له‌ بووژانه‌وه‌ و یارمه‌تیدان بوو، به‌شه‌که‌ی تریشی وه‌ک ریفۆرم وابوو، له‌ بواری یارمه‌تیدانه‌کاندا، یارمه‌تییه‌کی زۆری ئەو که‌سانه‌ی دا که له‌ ته‌نگانه‌دا بوون، هه‌روه‌ها قه‌رزیک زۆریشی بۆ بواری بیناسازی و رینگه‌وبان به‌خشی و به‌مه‌ش هه‌لی کاری ره‌خساند، هه‌روه‌ها سیستەمیکی وردی بۆ یارمه‌تیدانی بیکاره‌کان دانا، له‌ بواری چاکسازییدا، ئەم پرۆژه‌یه‌ به‌ری به‌ سیاسه‌تی کیبه‌رکیکی زیانبه‌خش گرت، هاوکات باجی سه‌ر داها تی چینه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کان و کۆمپانیا گه‌وره‌کانی زیاد کرد، ئەمه‌ جگه‌ له‌وه‌ی که له‌ بواری کشتوکالییدا چهند هه‌نگاوێکی گرنگی نا، له‌وانه‌ش هه‌ولێکی زۆری دا بۆ به‌رزکردنه‌وه‌ی نرخ‌ی به‌روبوومه‌ کشتوکالییه‌کان تا بگه‌رپێته‌وه‌ بۆ ناستی پێش جه‌نگ، هه‌روه‌ها هه‌ولێکی زۆریشی خسته‌گه‌ر بۆ هیشتنه‌وه‌ی زه‌وییه‌کان به‌پیتی، هاوکات ئاسانکاری بۆ جوتیاره‌کان کرد له‌ به‌ده‌سته‌ینانی پاره‌، کاریشی بۆ کردنه‌وه‌ی بازاری نوی له‌ ده‌ره‌وه‌ و ناوه‌وه‌ بۆ به‌روبوومه‌کانیان کرد. له‌ بواری کاریشدا یه‌ک زنجیره‌ی له‌ یاسا ده‌رکرد، له‌وانه‌ش یاسای بووژانه‌وه‌ی نیشتمانی له‌ سالی ۱۹۳۳دا، که تیایدا

هەولێ دا کاتژمێری کار کە مەبکاتەو و کری بەرز بکاتەو و هەلی کار پڕەخسینیت، لە سالی ۱۹۳۷یشدا، کۆنگرێس زنجیرەیک یاسای بۆ بیمە کۆمەلایەتی دەرکرد، لەوانە مووچە بەسالاچووان و بیمە بێکاری و یارمەتی پەککەوتوان و ژنانی بێکار و مندالانی کە مەندام. هەرچەندە ناوەناو ناپەزایەتی و گەتوگۆی توند لەبارە ئێم سیاسەتە (رۆزفیلد) هەو دەکرا، هەندیک بەهویان دەزانی کە دەستوردا ئە مافە شەرعییەکانیان، کۆماریەکانیش بەرھەڵستکاری بوون بەو بیانووی کە سەرپێچی دەستوری ئەمەریکایە، بەلام ئەم سیاسەتە رۆژیکێ گەورە هەبوو لە زالبوونی (رۆزفیلد) بەسەر کێشە ئابووریەکان و قەیرانە داراییەکاندا، بۆیە لەو بەدواوە بوو بە کەسایەتیەکی خۆشەویستی نیو گەلی ئەمەریکی و لە هەرسێ هەلبژاردنی ۱۹۳۶، ۱۹۴۰، ۱۹۴۴دا سەرکەوتنی بەدەستھێنا و لە دەستپێکی جەنگی دووھەمی جیھانیشدا هەر ئەو سەرۆکی ئەمەریکا بوو.

چوارەم: یەکیتی سۆڤیەت

هەرچەندە روسیای قەیسەری هەر لە سەدە حەق دەو یەکیک بوو لە زھێزەکانی ئەوروپا و ئیمپراتۆریایەکی گەورە و فراوان بوو و سەنگ و قورسای بەرچاوی هەبوو لە پەییوەندییە نیو دەولەتیەکاندا و یەکیکیش بوو لەو ولاتانە کە لە کەوتنەوێ جەنگی یەکەمی جیھاندا رۆژی بەرچاوی گێرا، بەلام سەرەرای ئەوەش ئەو سیستەمە ترادیسییۆنییە کۆنە حوکمی قەیسەر و مانووی دەسەڵاتداریتیە کە بەدواکەوتووی، ھۆکاریک بوون بۆ قۆلبوونەوێ ناکۆکی نیوان کۆمەلگە گەشەسەندووی روسیا و دەسەڵاتە کۆنەکە، کە نەیتوانیبوو لەگەڵ ئەو گەشەسەندنانەدا بڕ بکات، بەرادیەیک کە ئەم دەسەڵاتە لە سەرەتای سەدە بیستەمدا بۆ خۆپاراستن تا دەھات ستەمکار و توندوتیژتر دەبوو، هەر بۆیە لە سەرەتای سەدە بیستەمەو بەزاقیکێ شۆرشگێرانە توند لە روسیا دەستی پێکرد، کە سەرەتا لە چوارچێوێ مانگرنتی کریکارانە و راپەرین و یاخیبوونی گەلانی ناپووسەو دەرکەوت و لە سالی ۱۹۰۵-۱۹۱۰دا تەوژمی شۆرشیکێ گەورە روسیای گرتەو و ترسیکی گەورەیشی لەسەر خودی دەسەڵاتی قەیسەر دانا، بەلام دەسەڵاتە کە قەیسەر لەو قۆناغەدا توانی بەرپێگە زەبر و زەنگ و سەرکوتکردنەو کۆتایی بەو شۆرشە بەینیت. لەگەڵ دەستپێکردنی جەنگی یەکەمی جیھاندا و کاریگەرییە نەرتینیەکانی بەسەر ژبانی ئابووری و کۆمەلایەتی روسیاو، بارووخ لە روسیا

ئالۆزتر بوو، دەسەلاتى قەيسەريش تادەھات لاوازتر دەبوو، زەمىنەى دەركەوتنى شۆرشيكى سەرتاسەريش رۆژ بەرۆژ لە بارتەر دەبوو، كە سەرەنجام شۆرپ لە روسيا بە دوو قۇناغ توانى كۆتايى بە دەسەلاتى قەيسەرى بەيئيت و حكومەتتيكى روسى نوئى دابمەزريئيت، كە دواتر لە ماوہيەكى كەمدا بوو بە يەكئەك لە ھيژە سەرەكسيەكانى جىھان.

– شۆرپشەكانى سالى ۱۹۱۷

يەكەم: شۆرپشى مارتى ۱۹۱۷

ھەر وەكو پيشتەر ئاماژەى پيكر، بەدەستپيكردى جەنگ، قەيرانەكانى روسيا زياتر قول بوونەو، چونكە روسيا لە ھيچ روويەكەوہ نامادەى ئەم جۆرە جەنگە نەبوو، ھەر بۆيە تيچوون و ئەركەكانى جەنگ زۆر بەخيپايى بوون بە بارپيكي قورس بەسەر شانى حكومەت و كۆمەلگەى روسيەو، لەبەر ئەوہى روسيا لەلايەكەوہ ھەر بۆخۆى كەموكورپيەكى زۆرى ھەبوو لەرووى كارگە چەكسازى و ئاميرە نوپيەكانى گواستەوہ و پيئكھاتە و سەركردابەتى نوپى سوپاوہ، لەلايەكى تريشەوہ ئەو سوپا زۆرەى كە بۆ جەنگ كۆى كردەو، كە لە سى سالى يەكەمى جەنگدا نزيكەى ۱۵ ميليون دەبوون، لەسەررووى تواناى روسياوہ بوو و نەيدەتوانى پيداويستيبە جەنگيەكان رەوانەى بەرەكانى جەنگ بكات لە خۆراك و چەك و پيداويستيبەكانى تر، ئەم دۆخەش رۆژ بە رۆژ سەربازەكانى لەو حكومەتە بيزار دەكرد، جگە لەوہى ئەو ميليونەھا سەربازە بەشى زۆريان لە جوتيارەكان بوون و لە زەوى و زار و كار دوورخرايونەو، ئەمەش بە روويەكى تردا دەبوو ماپەى كەمبونەوہى بەروبوومە كشتوكاليەكان و كاريگەر دەبوو لەسەر بژيوى ژيانى كۆمەلگەى كشتوكالى ئەوكاتەى روسيا، ھاوكات لە پاڵ ھەموو ئەمانەدا شكستە يەك لەدواى يەكەكانى روسيا لە جەنگ، ھيئەدى تر دۆخى روسياى قەيراناويتەر دەكرد و زەمىنەى شۆرپى لە بارتەر دەكرد، ئەمە جگە لەوہى ھەر لەو سەروبنەشدا بوو چەندين گرۇپ و كۆمەلەى نارازى لە كۆمەلگەى روسيدا دەركەوتن كە بەردەوام و بەشيتوہيەكى چالاكانە خۇيان بۆ شۆرپ و راپەرين نامادە دەكرد، لەوانە ديموكراتەكان، دەستوربيەكان، سۆسيال-ديموكراتەكان و سۆسياليسستەكان.

بەم جۆرە لە سەرەتاي سالى ۱۹۱۷دا روسيا بە تەواوى لە قەيرانتيكى سياسي-ئابووريدا دەژيا و سەرەنجامى ئەم قەيرانەش، شۆرشيكى گەورە بوو، كە لە سەرەتاي مانگى مارتدا دژ

به دهسه لاتی قهیسەری دەرکەوت، له ۸ی مارتی ۱۹۱۷دا له شاری پەترۆگراتەوه خۆپیشاندانەکان بە دروشمی دژ بە قهیسەری، دەستیان پێکەرد، دواى سێ رۆژیش یاخیبۆن له ریزەکانی سوپادا دەرکەوت، چونکە ئەوان رازینەبۆن تەقە بەرووی خۆپیشاندەرەکاندا بکەن و بە پێچەوانەوه چوونە پال خۆپیشاندەرەکان، دواى ئەوەش توانیان بە تەواوی پایتەخت کۆنترۆڵ بکەن، دواى ئەوەی پایتەخت کۆنترۆڵ کرا، دوو لیژنەى شۆرشگێڕانە دامەزرا، یەکیان ئەنجومەنى نوێنەرایەتى (دۆما) بوو، کە میانرەوهکان بوون، ئەویتریشیان ئەنجومەنى سۆفیتاتى کرێکارەکان بوو (رادیکالەکان)، ئەم دوو لیژنەیه هەر له سەرەتاوه مەملەتیکانیان لەسەر دەسه لاتی دەستی پێکەرد، دواى ئەوەی پایتەختیان کۆنترۆڵ کرد، شۆرش تەواوی شارە گەورەکانی گرتەوه و سوپاش یاخیبۆنى خۆی دەربری و ئەمەش (نیکۆلاى دووهم) ی قهیسەری ناچار کرد دەست له تەختی پاشایەتى بۆ برازاکی هەلگریت، کە دواى ماوهیهکی زۆر کورت ئەویش دەستبەردارى تەخت بوو، بەمەش دەسه لاتی بنەمالەى رۆمانۆف له روسیا بە تەواوەتى کۆتایی پێهات.

بە ئەمانی بنەمالەى رۆمانۆف، مەملەتی نیوان دوو ناراستەکه قوڵتر و توندتر بوو، کە له سەرەجامدا ناراستەى بۆرجوازهکان یان میانرەوهکان، بە سەرکردایەتى (لیفۆف)، توانیان حکومەتێکی کاتی داڕمەزین، بەلام دواى ماوهیهکی کورت (کیرنسکی) شوینی (لیفۆف) ی گرتەوه.

شۆرشى ئۆکتۆبەرى ۱۹۱۷

رەوتەکهى تر کە رادیکالەکان بوون و بە سەرۆکایەتى (لینین) بوو، هەر له سەرەتای دامەزراندنى دەسه لاتی حکومەتى کاتییهوه، کەوتنە بەر بەرەکانى له گەڵ ئەو حکومەتەدا، بەتایبەت کە حکومەتى کاتی نەیتوانى چاکسازییەکی ئەوتۆ له بواری ئابوورى و سیاسییەوه بکات و هیچ هەنگاوێکی راستەقینەشى بۆ دانانى دەستورێکی نوێ بۆ ولات و کشانەوه له جەنگى یەکهەمی جیهان نەدەنا، له بەرانبەریشدا بەلشەفییەکان داواکاری گۆرانکاری ریشەى بوون له بواری کۆمەلایەتى و سیاسییەوه و پێداگیریشیان لەسەر کشانەوه له جەنگ دەکرد، ئەم مەملەتییه رۆژ بە رۆژ توندتر دەبوو، تا له ناوەراستی سالی ۱۹۱۷دا بە تاییەتى دواى شکستى روسیا له بەرەکانى جەنگدا لەبەرانبەر هیژەکانى ئەلمانیا له مانگی حوزەبیراندا قەیرانیکی سیاسى نوێی له ولاتدا کەوتەوه، کە له ئەجامدا له پەترۆگراد و مۆسکۆ و چەند

شاریکى تری رووسیا خۆپیشاندانی گهوره دهستی پیکرد، که ئەم دۆخه زیاتر بەلشهفییەکانی بەهێزتر و فراوانتر دەرکرد، سەرەنجام لە تشرینی دووهمی سالی ۱۹۱۷دا سەربازەکانی پایتەخت ئەوەیان راگەیاندا که چوونەتە پاڵ بەلشهفییەکان، لیڤهوه حکومەتی کاتی زۆر بە توندی ویستی رووبەرپرووی بەلشهفییەکان بێستەوه و بە هەموو شێوەیەک هەولێ سەرکوتکردنەوهی دان، هەر لە داخستنی رۆژنامهکانیان و راوهوونانی ئەندام و سەرکردهکانیان و بەکارهێنانی سوپا لەبەرانبەریان، بەلام هیچ یه کینک لەمانه ئەنجامیکی ئەوتۆی نەدا بەدەستەوه، بۆیه (کیرنسیکی) بە ناچاری ولاتی بەجێهێشت و روویکرده ئەمەریکا.

بەم جۆرەش لەبەرەبەانی ۷ی تشرینی دووهمی سالی ۱۹۱۷دا (لینین) سەرکەوتنی شۆرشی سۆسیالیستی لە ولاتدا راگەیاندا و حکومەتی نوێی ولاتی بە سەرۆکایەتی خۆی راگەیاندا.

– کارەکانی دەسه‌لاتی نوێ سۆفیتی لە دواى شۆرش

دواى سەرکەوتنی شۆرش، حکومەتی نوێی بەلشهفییەکان بۆ پاراستنی شۆرش و جێگیرکردنی دەسه‌لاتەکەى، ناچار بوو ئەو بەلینانەى داپووی، جێبەجێ بکات. ئەوەبوو لەدواى سەرکەوتنیان راستەوخۆ دوو بەیاننامەى سەرەکییان راگەیاندا، یه کێکیان بە (بەیاننامەى ناشتی) ناسراوه، که تیایدا داواى دەستپیکردنی گفتوگو و وهستانی جەنگی یه کەمی جیهانیان دەرکرد و ئەویتیشیان بە (بەیاننامەى زەوی) ناسراوه، که تیایدا سەرجه‌م زەوییه‌کانی ولات لەژێر دەسه‌لات و کۆنترۆلی دەرەبەگ و مولکدارەکاندا هینرایه دەر و هەر وه‌ها کۆنترۆلی دەولەت بەسەر ته‌واوی دەرگا پيشه‌سازييه‌کانی ولاتدا سه‌پینرا، سه‌بارەت بە هه‌لۆیستی بەلشهفییەکان لە شەری یه کەمی جیهانی، ئەوا وه‌ک پيشتر باسکراوه، رووسه‌کان دواى ئەوهی لە رازیکردنی ولاتە شەرکەرەکان بۆ وه‌ستاندن جەنگ سەرکەوتوو نەبوون، ئەوه بوو یه‌کلایه‌نانه ناشتیان لەگەڵ ئەلمانیا دا راگەیاندا، بەتایه‌ت دواى ئەوهی هینزه‌کانی ئەلمانیا بە رووبەرپیکى زۆر هاتبووه ناو خاکی رووسیاوه، بۆیه لە ۳ی مارتى ۱۹۱۸دا، روسیای نوێ بەپێی پەیماننامەى (بریست لیوتوفسک) لەگەڵ ئەلمانیا دا ریککەوت، که تیایدا دەستبەردارى بەشیکى زۆر لەناوچه‌کانی و بەرژوه‌ندییه‌کانی بوو.

بەم جۆرە رووسىيە سۆڧىتى لە جەنگى يەكەمى جىهان ھاتەدەرەو، ھەرچەندە زۆر لەسەرى كەوت، بەلام ناشتى لە ولاندا بەرقەرار كرد و ليرەو دەستى بە ريكخستنى كاروبارى ناوخۆى ولات كرد، بۆيە ھەر دواى بەستنى ناشتىنامەكە، ھەنگاوى دووھمى دەست پيئەكرد، كە دانانى دەستورپيئەكى نوئ بوو بۆ ولات، ئەو ھەبوو لە ۱۰ى تەموزى سالى ۱۹۱۸دا لە كۆنگرەى پيئەجەمى سۆڧىداتەكانى رووسىادا، يەكەم دەستورى كۆمارى رووسىيە يەكيتى سۆڧىتى لەسەر بنەماى سۆسيالىستى راگەيەنرا. لە دەستورەكەدا مولكايەتى تايبەتى ھۆيەكانى بەرھەمھيئەن ھەلۆھەشپنرايەو، سەرچەم بانك و بازرگانىيە دەرەكايەكان و بەشپيئەكى زۆرى جومگە ئابورپيئەكانى تر خزانە ژيئ دەسەلاتى دەولەتەو، لەرووى سىياسىيەشەو بەپيئە بەندەكانى دەستور، دەسەلاتى سىياسىيە ولات خرايە ژيئ دەستى چيني كريكاران بە ھاويەميانپيئە لەگەل جوتياران و رۆشنپيرە شۆرشكپيرەكان، ھەرەھا مافى ھەلبژاردن درا بە ھەموو ھاوولاتيئەكى رووسى كە تەمەنى لە ۱۸ سال بەسەرەو بەيئ جياوازي رەگەز و نەتەو. ھەرەھا لە دەستوردا بپيار لەسەر يەكسانى رەھاى ھاوولاتيئان لە مافەكانيان درا بەيئ رەچاوكردنى نەتەوايەتپيان.

— جەنگى نيوخۆيى لە سۆڧىت

دەسەلاتى سۆڧىتى ئەگەرچى زۆر بە خپرايى ئەم دەستورەى راگەياندا، بەلام لەجيبەجپەكردنى بەندەكانى دەستورەكە و پيادەكردنى بەرنامە چاكسازىيەكان، نەيتوانى بەو خپرايە ھەنگاوى بنپت كە خۆى دەيەويست، چونكە لەو كاتەدا چەندىن گرفت و بەرەستى جۆراوجۆر لەلايەن دوژمنە دەرەكى و ناوخۆيەكانى شۆرشەو خزانە بەردەم ئەو ھەنگاوانە و لەو ماويەشدا شەريئەكى نيوخۆيى گەرە و دەستپوەردانىئەكى دەرەكى لە يەك كاتدا روويان دا، چونكە زۆر ناسايى بوو كە دوژمنانى شۆرشى ئۆكتۆبەر لە ناوھە و دەرەو ھەرلئى بەرەستكردنى ھەنگاوەكانى ئەم شۆرشە بدن، بۆيە تەنھا دواى چەند رۆژيئەكى كەم (كپرنسكى) و بەشپەك لە سەرکردە سەربازىيەكانى ھەوليان دا دەسەلاتى سۆڧىتى لە پەترۆگراڊ بەر لەوھى جيئگير پيئە، لەناوبەرن و توانيان خەلكپيئەكى زۆر لە دژى شۆرش لە دەورى خۆياندا كۆپكەنەو، دەسەلاتى سۆڧىتى لەو كاتەدا لە توانيدا بوو زۆر بەخپرايى دوژمنە ناوخۆيەكانى لەناو بەرپت، بەلام پشتيوانىيە دەرەكايە زۆرەكان و ايانكرد دەسەلاتى سۆڧىتى

نەتوانیٲ ئەم ھەنگاوە زۆر بەخێرای ئەنجام بنی، ئەوە بوو لە ساڵی ۱۹۱۸دا سوپای بریتانی و ئەمەریکی و فەرەنسی و ژاپۆنی لە ناوچەکانی کافکاسەو ھێرشیان کردە سەر رووسیا، جگە لەمانە، چەندین دەولەتی تری وەك تورکیا و رۆمانیاو پۆلەندا و تەنانەت ئەلمانیا ی خاوەن پەیماننامەش ھێرشیان کردە سەر رووسیا، بە جۆریك نزیكە ی ۱۴ سوپا بەشدار بوون لە شەپری دژە رووسیا، كە ئەم سوپایە بە سوپای سپی ناسرابوو و چوار یەکی رووبەری رووسیایان داگیرکرد، ئەم شەپە لە راستیدا بارودۆخێکی زۆر خراپی بەسەر رووسیدا ھینا بە تاییەت لەرووی ئابورییەو، جگە لەوێ لەرووی سیاسییەو بارودۆخی ولاتی شپرزە کرد و دەسەلاتی سۆقیتی تەواوی تواناكانی بۆ بردنەوێ ئەم شەپە تەرخانکرد، سەرەنجام لە دوا ی سێ ساڵ لە شەپە، لە ساڵی ۱۹۲۱دا سوپای سووری سۆقیتی توانی بەسەر سوپای سپیدا سەریكەوێت و كۆتایی بە جەنگە نیوخۆیی و دەرەکییەکانی بەینیت.

– سیاسەتی نوێی ئابووری

ھەردوو جەنگی جیھانی و جەنگی ناوخۆیی کاریگەرییەکی نەڕینی زۆر گەورەیان بەسەر ئابووری رووسیاو بەجێھێشت، بۆیە یەكێك لە ئەركە گرنگەکانی حكومەتی نوێ ئەوە بوو لەرپتی سیاسەتیکی ئابووری نوێی گشتگیرەو چارەسەری كێشە ئابورییەکانی ولات بکات، ھەر بۆیە لینین خۆی چاودێری دارشتنی ئەو سیاسەتە ئابورییە نوێیە کرد كە لە كۆنگرە ی ۱۰ ی ئازاری ۱۹۲۱دا پارتی كۆمونیستی سۆقیتی رایگەیاندا، لەم سیاسەتە ئابورییە نوێیەدا تەواوی لایەنە ئابورییەکان خرانە ژێر دەسەلاتی دەولەتەو، بەلام ھەندیک لە چالاکییە تاکەكەسییەکان بە شیوہیەکی کاتی مانەو، بەتاییەتی لە بواری پیشەسازی و بازرگانی ناوخۆیی سنووردار، ھەرەھا ئەم سیاسەتە نوێیە ھەولێ دا سوود لە ئەزمونی ولاتە سەرمايەدارییەکان وەرگیریت، كە ئەمە توندەرەوہەکانی لە دژی لینین وروژاند، بەلام لینین بەو بیانوەی كە ئەمە تاکە رێگای زگارکردنی ولاتە، بەرگری لە بۆچونەکانی خۆی کرد.

سیاسەتی ئابووری نوێ زیاتر پشتی بە پلانێکی سۆسیالیستی و پلانی پینچ ساڵە بەست، كە ئەمانە بەشیوہیەکی یەك لەدوا ی یەك و بە سەرکەوتنیکی بەرچاو بەرپۆدەدەچوو، ئەوە بوو لە بواری كشتوكاڵیدا سەرکەوتنیکی گەورە بەدەستھینا، لە بواری پیشەسازییدا، سیاسەتی نوێی ئابووری جەختی لەسەر پینسخستنی پیشەسازی قورس دەکردەو، ھەرەھا بایەخیکی

زۆرىشى بە بەرھەمھېننى وزە، بەتايىبەتېش كارەبا دەدا، جېئەجېئەكردىنى سىياسەتى نۇي ئە راستىدا فشار و توندوتېزىيەكى زۆرى لەلەين دەسەلاتى سۆقتىيەو وىست، بەتايىبەتېش لە سەردەمى ستالىندا، كە بە ھەزاران كەسى كۆرۈنۈپ پىادەكردىنى سىياسەتە ئابورىيەكان، بەلام لەگەل ئەوئەشدا دەستكەوتىكى گەورەى بۇ يەككىتى سۆقتى لىكەوتەو، كە وائلىكرد بە ماودىەكى كەم پەلە يەكەمى ئەورۇپا بگرىت لە بواری بەرھەمھېنئاندا، لە جىھانىشدا بىتت بە پەلەى دووہم، بۇ ئمۇنە قەبارەى بەرھەمھېننى پىشەسازى سۆقتى لە ۱۹۳۲دا سى بەرانبەرى سالى ۱۹۱۳ بوو، كە ھاوشان لەگەل ئەو گەشەسەندنە ئابورىيانەشدا، گەشەسەندىكى رۆشنىبىرى و كۆمەلەيەتى گەورەش ولاتى گرتەو، بە رادەيەك لە سىيەكانى سەدەى رابوردودا ژمارەى خويىندكارانى پەمانگا تەكنىكىيەكان و زانكۆكان و پەمانگا بالاكەن بەرادەى سى بەرانبەر زىادى كۆرۈپ، ژمارەى پەمانگا و زانكۆكانىش پىنج بەرانبەر زىادى كۆرۈپ.

– راگەيانندى يەككىتى سۆقتى

دوابەدراى سەركەوتنى سوپاى سوور و وەدەرنانى سوپاى بېگانە لە خاكى رووسىادا، ھەنگاۋەكانى جېئەكردىنى ولات لەناوخۆۋە دەستى پىكرد، ئەوئەبو لە سالى ۱۹۲۲دا كۆمارەكانى رووسىاى يەكگرتو، ئۇكرانىا و بىلارووسىا و يەككىتى كۆمارەكانى پىشەوئەى كافكاس كە لە ئازربايجان و ئەرمىنىيا و جۇرجيا پىكھاتبو، دەولەتتىكى نوئىيان دامەزاند كە بە يەككىتى كۆمارە سۆسىالىستە سۆقتىيەكان ناسرابو و نزيكەى ۱۵ كۆمار و چەند يەكەيەكى سىياسىى تر لەخۆدەگرت، لە سالى ۱۹۲۳شدا دەستورويكى تايىبەت بۇ ئەم يەككىتىيە دانرا.

– كېشە ناوخۆيەكانى سۆقتى

يەككىك لە گرتە سەركەيەكانى يەككىتى سۆقتى، ولاتە سەرمایەدارىيەكان بوون و ترسى سۆقتى بوو لە دەستىۋەردانى ئەو ولاتانە لە ناوئەى سۆقتى، بۇيە لە سۆقتىدا بەردەوام بەرھەلستكارەكان بە دەستكردى ولاتانى دەرەو و سەرمایەدارەكان لەقەلەم دەدران و زۆر بىبەزىيانە سەركەوت دەكران، خاۋەن مولكە فراوانەكان و ئەو كېشانەى كە لە لادىكاندا لە سەرەتاي خۇمالىكردنى زەويىيەكاندا دەستىيان پىكرد يەككىك بوون لە كېشە ناوخۆيەكانى

سۆڤىت، لەدوای ئەوێى كە حكومەت سەرچەم زەوېيەكانى لە خاوەن مۆلكە گەورەكان وەرگرتهوه، چەندىن ياخيبيون و جولانەوێى چەكدارىيانە لە دژى دەسەلات دەرکەوت، كېشەيهكى تری دەسەلاتى سۆڤىت لە ناوخۆدا كېشەى ئەو مەملەتى تونده بوو كە لە دوای مردنى لىنينەوه لە ساڵى ۱۹۲۴ لە نيوان رەوتە جياجياكاندا لەسەر دەسەلات دەرکەوت، بەتايبەتى كېشەى نيوان (ترۆتسكى) و (ستالين)، كە سەرەنجامەكەى سەرکەوتنى (ستالين) و دامەزراندنى دەسەلاتىكى تاكرەوانەى ستالينى بوو.

لە دوو بواری تردا، سىستەمى سۆڤىتى رووبەرۆوى بەرهەلستكارى بووهوه، بواریكيان بواری ئايىنى بوو، چونكە شۆرش لەرووى ئايىنيەوه كۆلسای ئەرتۆدۆكسى لە تەواوى دەسەلات و مۆلكەكانى دامالى و هيچ رۆلێكى سياسىيى بۆ نەهيشتهوه، لەلايهكى تريشهوه لەرووى فەلسەفيەوه دەولەتى سۆڤىتى لەسەر بنەماى سۆسياليزم دەرۆڤيشت، كە بە هەموو هيژيەوه داواى دوورخستنهوهى كۆلسای دەرکەوت لە دەسەلات و بە تەواوى دژايەتیی بانگەشه و سروتە ئايىنيەكانى دەرکەوت و تەواوى دەرگا و ناوەندە فيركارىيەكانى كۆلسای داخست و سەرچەم بۆنە و سروتە ئايىنيەكانيشى قەدەغە كەردبوو، كە ئەمە بۆخۆى كېشەيهكى قورسى كۆمەلايهتى بۆ يەكيتى سۆڤىت نابۆوه و نارهزايەتییەكى زۆر بەرانبەر بەم سياسەتەى حكومەت لەناو كۆمەلگادا هەبوو، بۆيه وردە وردە لەدوای ساڵى ۱۹۳۶ هەو بواری بۆ لاينه ئايىنيەكان دەرەخساندهوه، لاينهكەى تريش لاينهى نەتەوهيى بوو، چونكە هەر زۆر خيرا ئاراستەيهكى نەتەوهيى لە ناوچەكانى ئەوروپا بە تايبەت لە ولاتانى بەلتيك و ئۆكرانيا لەدژى دەولەتى سۆڤىتى دەرکەوت، ئەمە جگە لەوێى كە لە ناوچە ئاسياييەكاندا هاوېه پمانيتيەكى توند لە نيوان جولە ئايىنى و جولە نەتەوهيەكان لە دژى دەسەلاتى سۆڤىتى دەرکەوتن و بەرهەلستكارىيەكى گەورەى ئەو دەسەلاتەيان دەرکەوت، ئەمەش وايكرد سۆڤىت هەر لە ساڵى ۱۹۳۸ هەو چەند بريارىكى بۆ رەچاوكردنى مافە ئايىنى و نەتەوهيەكانى ئەو ولاتانە دەرکەوت، لەلايهكى تريشهوه يەكێك لە كېشەكانى دەولەتى سۆڤىتى بریتى بوو لە دەسەلاتى شولى تاك پارتيانە، هەر وهه سياسەتى ستمكارى و بەكارهينانى توندوتیژى و ئەشكەنجە و كوشتن لەبەرانبەر هاوولاتیان و پيشيلكردنى مافە مەدەنيەكانى هاوولاتیيەكان بەتايبەت لە سەرەمى ستالیندا.

– سیاستی دەرەکی سۆڤیت

به حوكمى ئەو گۆشه گيرىيەى كه له دواى شۆرشى ئۆكتۆبەرەوه سۆڤىتى گرتیۆوه، سۆڤىت له پوروى سياسەتى دەرەكییەوه بەردەوام هەولئى دەدا سياسەتییكى میانپەوانە بە کاربەھيئت تا بتوانیئت لەو گۆشه گيریيە رزگارى بیئت، ئەوهى یارمەتى سۆڤىتى دا بۆ دەرچوون لەو گۆشه گيریيە، ئەو مەلمانئى نیۆدەولەتیيە بوو كه له دواى جەنگەوه له نیۆ ولاتانى جیهان هەبوو، تايبەت براوه و دۆراوه كانى جەنگ، بۆیە هەر له سەرەتای بیستەکانەوه یەكیئتى سۆڤىت توانى پەيوەندییە ئابوریى و دیپلۆماسییە كانى له گەل چەند دەولەتیيى ئەوروپى و رۆژھەلاتى ناوہراستدا بەستییت، لە ئەوروپا توانى لە سالى ۱۹۲۶هەو پەيوەندى له گەل ئەلمانیا بەستییتەوه، لە رۆژھەلاتى ناوہراستیش توانى پەيوەندى له گەل تورکيا و ئیران و ئەفغانستاندا بەستییت، دواتریش پەيوەندى له گەل فنلاندا و ولاتانى بەلتیکدا بەست، بەرادیەك بەر لە کۆتايیھاتنى دەپەى بیستەمى سەدەى رابوردوو، یەكیئتى سۆڤىت پەيوەندییە بازرگانى و دیپلۆماسییە كانى له گەل چەند ولاتییكى تریشدا بەست لەوانە بریتانیا و فەرەنسا، ئەگەرچى ئەم پەيوەندییانە جیگەر نەبوون، بەلام له گەل ئەوھشدا یەكیئتى سۆڤىت لە سییەکاندا لە چەند کۆبوونەوه و کۆنگرەپەكى نیۆدەولەتییدا بەشداربوو، لە سالى ۱۹۳۳شدا توانى سەرکەوتنیيى ديار لە سياسەتى دەرەكیدا بەدەست بەھيئت بەوهى كه لەو سالەدا ولاتە یەكگرتووەكانى ئەمەریكا دانى بە یەكیئتى سۆڤىت دانا، هەر لەو سالەشدا توانى پەيوەندى دیپلۆماسى له گەل ئیسپانیا و تۇراگواى و چەند ولاتییكى تریشدا بەستییت.

بە شیۆهپەكى گشتى لە سییەكانى سەدەى رابوردودا یەكیئتى سۆڤىت لە سەرچەم رووہكانى ئابورى و سياسەتى ناوخۆیى و سياسەتى دەرەكیدا رۆژ بە رۆژ زیاتر دەچووه پیش و بە رادەپەك بەر لە دەستپێکردنى جەنگى دووہمى جیهان، لە سياسەتى نیۆدەولەتییدا سەنگى یەكیئتى سۆڤىت بەشیۆهپەكى زۆر ديار زیادى كرد.

پېنجه م: ژاپون

ژاپون يه كېڅك بوو له وولاته ناسيايبانې، كه له نيوي دووهمې سده دې نژدده وه ههنگاوه ټابوورييه كاني ورده ورده بهرو گه شه سهندن دهستيان پيكردبوو و بهرهمې پيشه سازي و بازرگاني له ناوه وي ژاپوندا برهويان ده سهند و هپله ټاسنينه كاني فراوانتر ده بوون، به لام ههنگاوي راسته قينه ي ژاپون زياتر له دواي جهنگي سالي ۱۹۰۴ ي روسي-ژاپونييه وه خيرا بوو، كه ليړه به دواوه رولي بازرگاني و پيشه سازي ژاپون تا دهات له بره وسه نندا بوو، بويه له كاتي جهنگي يه كه مي جيهاندا، ژاپون وځ يه كېڅك له زهپزه كاني ناوچه كه ي خوي دهر كه وتبوو و چاوي بريبووه داگير كړني ناوچه كاني ده وروبري، كه ټه مش زياتر له سهر حسابي داگير كه ټه لمانيه كان بوو، كه دواچار هر له بهر ټه مش له نابي سالي ۱۹۱۴ هه ژاپون له پال هاوپه يمانه وه چوه ناو جهنگي يه كه مي جيهانه وه تا بتوانيت دهست به سهر داگير كه ټه لمانيه كاني زهرياي هيمن و ناوچه كاني چيندا بگريت و له لايه كي تر يشه وه بهر به فراواغوازييه كاني ټه ميريكا بگريت له وژژه لاتي دور.

له راستيدا جهنگي يه كه مي جيهان كاريگه ري ټه ريڼي به سهر ژاپونه وه هه بوو، چونكه له روي ټابوورييه وه به هوي په ككه وتني كارگه كاني ټه وروپاوه، كارگه كاني ژاپون قازانجي گه وريان كرد و بهرهمه پينان له ژاپون تا دهات زيادي ده كرد و كؤمپانياكان فراوانتر ده بوون، له سالي ۱۹۱۷ شه وه دواي رووخاني سيسته مي قهيسه ري له روسيا، بواري زياتر بو ژاپونييه كان ره خسا كه له ناوچه كاني سيبريا فراواغوازي بكن، هه رچه نده ټه م فراواغوازييه ملمانتي و ناكوكي له نيو حكومهت و سوياي ژاپوندا دروست كرد و دواتر بووه مايه ي له بهريه كه ه ټو ه شانده وي حكومه ته كه ي (تيراوشې) كه دواين ده سلا تي تراديسيوني بوو له ژاپون، ليړه شه وه بويه كه محار حكومه تيڅك له ژاپون به سه رو كايه تي (هاراي) سه رو كي پارتې (سايوكاي) دامه زرا، كه له سهر بنه ماي سيسته مي پارتايه تي بيت، چونكه (هاراي) سهر به هيچ بنه ماله يه كي ټه ريستوكراتي و بنه ماله يه كي ده سلا تداري تراديسيوني نه بوو، ليړه شه وه سهره تا كاني ليبراليزم له ژاپون سهر يان هه لدا.

له‌دوای جه‌نگه‌وه بووژانه‌وه‌یه‌کی گه‌وره به‌سه‌ر ئابووری ژاپۆندا هات و ژاپۆن له‌پرووی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌وه به‌ته‌واوتی به‌پرووی ناوچه‌کانی تردا کرایه‌وه به‌تاییه‌تیش ئه‌وروپا، که راسته‌وخۆ ئه‌م کرانه‌وه‌یه کاریگه‌ربوو له‌کولتور و ئه‌ده‌ب و ته‌نانه‌ت شیوازی ژاپونیش له‌ژاپۆن، له‌ویوه ئیتر پیشه‌سازی به‌پرا‌ده‌یه‌کی زۆر پیتشکه‌وت و شاره‌گه‌وره‌کان ده‌رکه‌وتن و روژنی چینی بوژروازی و بازرگان و پیشه‌سازی تاده‌هات زیاتر ده‌بوو و هاوکات جیاوازییه‌ چینه‌یه‌تییه‌کان قولتر ده‌بوون و ژماره‌ی کرێکاران و فه‌رمانبه‌ران و خویندکاران زیاتر ده‌بوون، به‌مه‌ش کیشمه‌کیش و ململانی کۆمه‌لایه‌تییه‌کان زیاتر و همه‌لایه‌نتر ده‌بوون، ئیدی له‌م کۆمه‌لگه‌ نوێیه‌دا داواکاری بۆ مافه‌ سیاسیه‌کان و مافی خۆرێکخستن و سه‌ندیکییه‌کان زۆرتر ده‌بوون، هه‌موو ئه‌مانه‌ش له‌کاتی‌کدا بوون که ئه‌و حکومه‌ته‌ی هارا (۱۹۱۸-۱۹۲۱) هه‌رچه‌نده له‌سه‌ر بنه‌مای پارتایه‌تی و سه‌ره‌تای لیبرالیزم بوو، به‌لام هه‌یچ هه‌نگاوێکی بۆ گۆرانکاری له‌ده‌سه‌لاتدا نه‌نابوو، تا له‌گه‌ڵ گه‌شه‌سهندن و پیتشه‌اته‌ نوێیه‌کاندا بگو‌نجیت، بۆیه له‌و ماوه‌یه‌دا له‌ ژاپۆن کیشه‌ی ده‌ستکاریکردنی حکومه‌ت و شیوازی به‌پێوه‌چوونی ده‌سه‌لات تا ده‌هات قورستر ده‌بوو و داواکارییه‌کانی گۆرینی سیسته‌م بۆ سیسته‌می هه‌لبژاردن و مافه‌کانی به‌شداریکردن له‌هه‌لبژاردن زیاتر بره‌ویان ده‌سهند. به‌شیوه‌یه‌کی گشتی ئه‌م ماوه‌یه له‌ میژووی ژاپۆن ماوه‌ی کیشمه‌کیشه‌ لیبرالیه‌کان و کرانه‌وه‌ی ده‌ستووری و هه‌لبژاردن و فه‌یه‌ی و فراوانبوونی پارته‌کان بوو، که هاوته‌ریب بوو له‌گه‌ڵ گه‌شه‌سهندنه‌کانی ژاپۆندا.

به‌لام له‌سه‌ره‌تای سییه‌کاندا چه‌ند گۆرانکارییه‌کی گه‌وره‌ی نی‌وخۆیی و ده‌ره‌کی روویان دا که کاریگه‌ریی گه‌وره‌یان هه‌بوو له‌سه‌ر سیاسه‌تی ناوه‌وه و ده‌ره‌وی ژاپۆن، که یه‌کیکیان قه‌یرانی ئابووری جیهانی سالی ۱۹۲۹ بوو، دوای ماوه‌یه‌که له‌ ده‌رکه‌وتنی، ئه‌م قه‌یرانه ژاپونیشی گرتوه و زۆر به‌خیرایی ژماره‌ی بی‌کاران زیادیکرد و به‌پرا‌ده‌یه‌که ریژه‌که‌ی گه‌یشته سی‌ ملیۆن که‌س و داها‌تی نه‌ختینه‌یی به‌پرا‌ده‌یه‌کی به‌رچاو دابه‌زی، هه‌رچه‌نده حکومه‌ت له‌ سالی ۱۹۳۱ هه‌ر ده‌رده‌ و ده‌رده‌ توانی ئه‌م کیشه‌یه‌ چاره‌سه‌ر بکات، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا پشیتوی و شله‌ژانیکی گه‌وره‌ی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیی له‌ ژاپۆندا خسته‌وه، یه‌کیکی تر له‌ کیشه‌کان که به‌ره‌و رووی ژاپۆن بۆه له‌و ماوه‌یه‌دا بریتی بوو له‌ بووژانه‌وه‌ی هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی دژ به‌ ژاپۆن له‌ مهنشوریا، کیشه‌ی مهنشوریا یه‌کیک بوو له‌و کیشانه‌ی که دۆخیکی قورسی به‌سه‌ر ژاپۆندا هه‌ینا، ئه‌وه بوو له‌ سه‌ره‌تای سییه‌کانه‌وه له‌ مهنشوریا جوولانه‌وه‌کان دژ به‌ ژاپۆن ده‌رکه‌وتن، که هاوکات بوون له‌گه‌ڵ ئه‌و قه‌یرانه‌ داراییه‌ی ژاپۆنی خسته‌بووه شله‌ژانیکی ئابووری قورسه‌وه،

ھەر بۆيە سەربازىيەكان بۇ دامرکاندنەۋەي ئەۋ جۇلانى ۋە چارەسەركردنى كېشە ئابورىيەكانى
 ژاپۇن، پىداگريان لەسەر ئەۋە دەکرد ژاپۇن ناچەكانى مەنشورىيا داگېركات، ئەمەش بوۋە
 ھۆكارى ناكۆكى نيوان سوپا ۋە سىياسىيەكان لە ژاپۇن، چونكە سوپا لە مېژوۋى ژاپۇندا
 سەربەخۆيى تەۋاۋى خۆى ھەبوۋ ۋە راستەۋخۇ پەيوەست بوۋ بە ئىمپراتۆرەۋە، ژەنەرالەكان
 كارىگەرىي راستەۋخۇيان بەسەر سىياسەتى ژاپۇنەۋە ھەبوۋ، بەلام بە دەرکەۋتنى پارتە
 سىياسىيەكان ۋە زىادبوۋنى رۇلىيان، رۇلى سوپا وردە وردە بەرتەسك بۆۋە تا كاتى دەرکەۋتنى
 كېشەي مەنشورىيا، لەبەر ئەۋەي سەربازىيەكان ناچەي مەنشورىيان بە ناچەي دەسلەتتى
 خۇيان دەزانى، بۆيە كاتىك بەرژەۋەندىيەكانيان لەۋيدا كەۋتە ژېر ھەپەشەي ھەستى
 نەتەۋايەتتى چىنىيەۋە، جارىكى تر سەربازەكان خۇيان لە سىياسەتى ژاپۇنى ھەلقورتانەۋە ۋە
 سەركېشانە ھېرشىيان كرده سەر ناچەكە ۋە ناچەي (مەگدن)يان داگېركرد ۋە دەۋلەتتى
 (مەنشۆكۆ)يان لەۋى دامەزراند، ئەمەش بوۋە ھۆكارى كېشەيەكى نىۋەدەۋلەتتى گەۋرە ھاتە
 ژاپۇن، چونكە لە بەرانبەر ئەم كردهى ژاپۇندا، ناپەزايەتتەيەكى نىۋەدەۋلەتتى گەۋرە ھاتە
 ناراۋە ۋە سەرهنجامى كېشەكەش كشانەۋەي ژاپۇنى لە كۆمەلەي گەلان لىكەۋتەۋە لە سالى
 ۱۹۳۳، لە ناۋ ژاپۇنىش بوۋە ھۆكارى مەملەتتەيەكى توندى نيوان سەرباز ۋە سىياسىيەكان، ئەۋە
 بوۋ ھەر لە ئەنجامى ئەۋ مەملەتتەيەدا، لە كۆتايى سالى ۱۹۳۱دا ھۆكۈمەتى (داكاتسكى)
 ھەلۋەشايەۋە ۋە ھۆكۈمەتتىكى تر بە سەرزكايەتتى (ئەنۆكاي) دامەزرا.

ھۆكۈمەتەكەي (ئەنۆكاي) ھەۋلى دا لەگەل چىندا بگەۋىتتە گەتوگۆ، بەلام سەربازىيەكان
 بەم گەتوگۆيە رازىنەبوۋن ۋە سەرهنجامىش لە سالى ۱۹۳۲دا (ئەنۆكاي) تېرۆركرا، بە
 تېرۆركردنى (ئەنۆكاي) ئىدى وردە وردە رۇلى سىياسىيەكان كەم دەبوۋەۋە ۋە لە بەرانبەرىشدا
 رىگە بۇ سەربازىيەكان ۋاللا بوۋ، كە جارىكى تر دەست لە دەسلەتتى سىياسىيە ۋەرىدەنەۋە ۋە
 رۇلىيان لە سىياسەتى ناۋەۋە ۋە دەرەۋەي ژاپۇندا زىاد بكات، بەمەش زياتر ژاپۇنيان بەرەۋ
 سەركېشەيەكان برد، كە ئەم مەملەتتى سەربازى ۋە سىياسىيە تا نىكەي سالى ۱۹۳۷ ھەروا بە
 توندى مايەۋە.

يەككىكى تر لە روۋداۋەكانى سىيەكان كە كارىگەر بوۋ بەسەر سىياسەتى ژاپۇنەۋە،
 ھاتنەسەركارى مۆسۆلىنى لە ئىتالىيا ۋە ھىتلەر لە ئەلمانىيا بوۋ، دۋاي ئەۋەي كە ژاپۇن لە
 كۆمەلەي گەلان كىشايەۋە، دوۋچارى گۆشەگېرىيەكى سىياسىيە بوۋ لە پەيوەندىيە
 نىۋەدەۋلەتتەيەكاندا، بۆيە بەدۋاي ھاۋپەيمانىكدا دەگەرا كە لەۋ گۆشەگېرىيە رزگارى بىت، ئەۋە

بوو لهو کاته دا ههريه که له مؤسوليني و هيتلهر هاتبوونه سهر حوكم و له سياسه ته کانياندا به پراډه يه کي زور له سياسه تي ټهو کاتي ژاپونه وه نزيك بوون، به تايبه تي له دژايه تيبکردني يه کيتي سوځيت و بهنده کاني په يماننامه ي ناشتي ۱۹۱۹، بويه ورده ورده ژاپون له گهل ټه لمانيدا نزيك بوه، ټه وه بوو له سالي ۱۹۳۶ دا په يماننامه ي دژه ټه تنه رناسيو ناليستي له گهل ټه لمانيدا به ست، هه رچهنده له سالي ۱۹۳۹ هه ولي دا په يماننامه يه کي تر له گهل ټه لمانيه کاندا به ستيت، به لام سهر ي نه گرت، ټه وه بوو ټه لمانيا له گهل سوځيتدا په يماننامه يه کي گري دا، به لام گوران کاريه کاني ټه وه ماويه وايکرد که نزيک بوونه وه له نيوان ټه لمانيا و ژاپون دروست بيته وه، دواتریش ههر يه که له ټه لمانيا و ژاپون و ئيتاليا به ته واوه تي له يه کتري نزيك بوونه وه و له ۲۷ ي ټه لولو ي ۱۹۴۰ دا په يماننامه يه کي گوره به ناوي (رؤما- بهرلين- توکيو) به ستن.

شه شه م: ئيتاليا

ئيتاليا يه کيک بوو لهو ولاتانه ي که له جهنگي جبهانيدا له پال هاوپه يمانان به شدار بوو و به سه رکه وتوويي له جهنگ هاتبووه دهره وه، به لام رولي وه کو فهرنسا و بریتانيا نه بوو، کيشه ي ئيتاليا ټه وه بوو، که پيويابوو ټه وه رولي گه وره ي له جهنگه که دا گيپراوه و به هو ي ټه وه هاوپه يمانان سه رکه وتوون، بويه ده بيت پشکي شير له ټه نجامه کان وه ربيگريت، چونکه ټه وه خوي ههر بهو مه به سته چووبوه شه ره وه، که هاوپه يمانان به پي په يماننامه ي نه ينيي لهنده له سالي ۱۹۱۵ به لنيان پيدابوو، به لام ههر وه ک پيشتر باس کرا شاندي ئيتالي نه يتواني له کونگره ي فترساي ټه وه ده سته کوتانه به ده ست به ينييت، که بوي چووبوو، بويه هه رچهنده چهند ناوچه يه کي به رکه وت، به لام به لاي ټه وان وه ټه مه به قهد ټه وه زيان و روله نه بوو، که ټه وان له جهنگه که دا بينبوويان، بويه ههر له دواي گه رانه وه ي (ټورلانډو ي سه روکي شاندي و سه روکي ټه وکاتي وه زيوان، کوتابي به کابينه که ي هات و کابينه يه کي نوي به سه روکايه تي (فرانسيسکو بينيتي)، سه روکي سو سياليسته کان دامه زرا، به لام به هو ي بارود خي خراپي ئيتاليا وه له وکاته، کابينه که ي ټه ویش له سالي کدا سي جار هه لوه شاهيه وه و دا يمه زانده وه.

ئىتالىيا ھەروەكو ولاتانى تىرى ئوروپا لە بارودۆخىكى دژواردا دەژيا، لەلايەكەو ھەلەكى ئىتالىيا بە تەواى لەبەندەكانى قىرساى نارازىبوون و لەلايەكى تىرىشەو ھەلەكى بە تايبەت دواى چوونەو ھەلەكى دوو مىليۇن سەرباز، رۆژ بەرۆژ زىادى دەكرد، ھاوكات بەھەلەكى دراويش لە نزمبوونەو ھەلەكى بەردەوامدا بوو، پىشەسازى ئىتالىياش لە دۆخىكى خراپدا بوو و مانگرتنى كرېكاران لە ھەموو شوپىنىكى ئىتالىيادا بەردەوامى ھەبوو، ئەمە جگە لەو ھەلەكى جوتياران لە خاوەن زەوى و كىلگە گەورەكان ياخيىبوون و لەزۆر جىگە دەستيان بەسەر زەويەكانياندا گرتبوو و لە ھەندىك شوپىنىش كرېكاران ئەدەدانى، ئەو ھەلەكى ھەموو شتىك دژوارتر بوو بۆ ئىتالىيا، ئەو ھەلەكى كاتەدا ھەلەكى ھەموو رۆلېكى ئەوتۆى نەبوو لە ھەلەكى ھەموو ھەلەكى دۆخەكە و سىياسەتېكى روونى نەبوو بەرانبەر بەم رەوشە، ئەمە جگە لەو ھەلەكى ھەلەكى ئىتالىيا بۆ خۆى مېژوويەكى قولى لە دېمۆكراسىدا نەبوو، بۆيە ئەمە كىشەيەكى گەورە بۆ سىستەمى دېمۆكراتى و ھەلەكى ئىتالىيا لە ماو ھەلەكى دروست كرد و لە ماو ھەلەكى قەيرانىكى گەورە لە كابينە ھەلەكى ھەلەكى ھەلەكى دا و كابينەيەكى جىگەر نەدەھاتە سەر كار.

لەلايەكى تىرىشەو ھەلەكى ماو ھەلەكى بە تايبەت لە نيوان سالانى ۱۹۱۹-۱۹۲۰ كۆمونيىزم بە شىو ھەلەكى بەرچاوە ئىتالىيا بلاو بوو بۆو، بەتايبەتېش لە ناوچە كىشەكالىيەكاندا، كە بوو بوونە ماىە ياخيىبوونى جوتياران و نەو ھەلەكى كىشە بۆ كەرتى كىشەكالىيە لە ولات، ھاوكات لەكايە پىشەسازىشدا لەو كاتەدا بەدەيان مانگرتن و ھەلەكى كار لەشارە گەورەكاندا ھەبوو، كە لە سالى ۱۹۲۰دا نىكەى نىو مىليۇن كرېكار مانى گرتبوو، ئەم بارودۆخە بەرپادەيەك دۆخى ئىتالىياى شىپزە كەردبوو، كە لە ماو ھەلەكى نيوان ۱۹۱۹-۱۹۲۲ نىكەى چوار كابينە لە ئىتالىيا گۆرا، بۆيە بەناچارى لە تىرىنى يەكەمى ۱۹۲۲دا پاشا ناچار بوو (بەنىتۆ مۆسۆلىنى) بۆ پىكھىنانى كابينەيەكى نوى بانگھىشت بكات.

– بەنىتۆ مۆسۆلىنى

مۆسۆلىنى لە سالى ۱۸۸۳ لە گوندى (فۆرلى) لە وىلايەتى (رۆمانا)ى باكورى ئىتالىيا لەدايكبوو، باوكى مۆسۆلىنى ئاسنگەر بوو و داىكىشى مامۆستاي سەرەتايى بوو، مۆسۆلىنىش بۆ خۆى لە تەمەنى ۱۸ ساليدا بوو تە مامۆستا و دواى ئەو ھەلەكى چووتە سويسرا و لە زانكۆكانى لۆزان و ژنىف خويندوويەتى، لە وېش پەيوەندى بە سەندىكا كرېكارىيەكانەو ھەلەكى

کردووه و رۆلئىكى باشى له هاندانى كرئكاران بۆ مانگرتن گيڤراوه، بۆيه حكومهتى سويسرا له ولاته كەى دەريكردوه. كاتىك گهراوتهوه بۆ ئىتالياش، مۆسۆلىنى بهشدارى بهرچاوى بووه لهو مانگرتنانەى كه له ناوچه گوندنشىنه كاندا ئەنجام دراون، بۆيه له سالى ۱۹۰۸دا دەستگير كراوه، دواى نازادبوونيشى، چۆته فهرنسا و دواتريش نەمسا، هەر لهبەر ئەو هەلۆيستانەى لهو ولاتانەش نەماوتهوه و له سالى ۱۹۰۹دا گهراوتهوه بۆ ئىتاليا و لهوه بهدواوه ههفتهنامهيهكى دەرکردوه بهناوى مملانيى چىنايهتى.

مۆسۆلىنى يه كىك بوو لهو كهسانەى كه رەخنەى لهو هيرشه گرت، كه ئىتاليا له سالى ۱۹۱۱دا كرديه سەر لىبىيا، بۆيه له ئەنجامى ئەو هەلۆيستانەيدا ماوهى پينج مانگ زيندانى كرا. دواى نازادكردنى، له كۆتايى سالى ۱۹۱۱دا كرا به سەرنوسەرى رۆژنامەى (ناقتاتين)ى زماخالئى پارتى سۆسياليسىتى ئىتاليا، له سالى ۱۹۱۳يشدا مۆسۆلىنى خۆى كانديدكرد بۆ ئەندامىتى پەرلهمان، بهلام سەرکهوتوو نەبوو.

لهگهلا دەستپيكردنى جهنگى يه كه مى جيهاندا، مۆسۆلىنى لهگهلا ئەوهدا بوو ئىتاليا بيلايهنى بياريزيت، بهلام به كوتوپرى له تشرىنى يه كه مى ۱۹۱۴دا ئەم بۆچونەى گۆرى و داواى ئەوهى دەرکرد كه ئىتاليا لهگهلا هاوپهيماناندا بچيته جهنگهوه، ئەم هەلۆيستانەى لهگهلا هەلۆيستانى پارتى سۆسياليسىتى ئىتاليدا دژ يەك بوو، بۆيه هەم له پارت دەرکرا و هەم له سەرنوسەرى رۆژنامەكەش لابرا و بهوش تاوانبارکرا كه پارەى له حكومهتى فهرنسا وەرگرتوو، دواى ئەمه مۆسۆلىنى روويكرده شارى ميلان و لهوى رۆژنامەيهكى نوپى دەرکرد به ناوى رۆژنامەى (گهلا)وه، كه تيايدا بانگهشەى بۆ بهشداريكردنى ئىتاليا له جهنگ دەرکرد، هەر لهو ماوهيهشدا بوو كه شانە سەرەتاييهكى فاشيزم له ئىتاليا وردە وردە پەرەيان دەسەند، ئەوه بوو مۆسۆلىنى بوو به بهرپرسى ريكرخواهوى فاشيزم له ميلان. له سالى ۱۹۱۵دا مۆسۆلىنى داواى لهسەرجهم ريكرخواه فاشييهكانى ئىتاليا كرد بۆ بهستنى كۆنگرهيهكى گشتى، كه نزىكهى ۹ هەزار ئەندام لهو كۆنگرهيهدا بهشدار بوون و سەرەنجامى كۆنگرهكەش داواكردنى بهشدار بوون بوو له جهنگ. هەر له سالى ۱۹۱۵دا بوو كه مۆسۆلىنى خۆبهخشانه چووه ناو سوپاوه و لهبەر ليهاوتووى زۆر بهخيڤرايى پلهكانى برى و بوو به عەريف، له سالى ۱۹۱۷دا مۆسۆلىنى له جهنگدا بريندار كرا، له دواى چاكبوونهوى برينهكهى، جاريكى تر دەستى كردهوه به دەرکردنهوى رۆژنامەى (گهلا)، له مارتى ۱۹۱۹دا مۆسۆلىنى بانگهيشتى سەرجهم كۆنه جهنگاوه و ئەفسەرەكانى ئىتاليایى كرد بۆ ئەوهى كۆبينهوه و كيشهكانى ئىتاليا

تاوتوی بکن، له و کاته شدا فاشییه کان ورده ورده له بره و سه نندا بوون، که به شی هه ره زوریان له گه نجه کان پیکنده هات، بویه هه ره له و ساله دا مؤسولینی جاریکی تر خوی بو په ره له مان کانید کرده و له بانگه شه کانیدا، بانگه شه ی شهوی ده کرد که حکومت زور لاوازه و هیچ توانایه کی نییه نه له پرووی ناو خوییه وه نه له پرووی دهره وه، به لام جاریکی تر سه رکه وتوو نه بوو له وهی بگاته په ره له مان.

له سه ره تادا که کومونیسته کان ده ستردیژیان ده کرده سه ر کینلگه کشتو کالییه کان، مؤسولینی بیلایه نی خوی نیشان دا، به لام کاتی زانی که سه رکه وتوو نابن و تهنه اناژاوه ده نیته وه، که وته دژایه تیکردنیان و شان ه فاشیستیه کان ی له ناوه راست و باکووری ئیتالیا دامه زرانده وه و به پالپشتی شه فسه ره کونه کان و خاوهن زهوی و کارگه کان، دهستی کرد به رووبه پروبوونه وهی کومونیسته کان، له گوتاره کانیدا مؤسولینی خه لکی و به تابییه تیش کراس ره شه فاشیسته کان ی له دژی کومونیسته کان هان ده دا، له م کاره ی مؤسولینیشدا، حکومت له بهر شهوی هیچ توانایه کی رووبه پروبوونه وهی کومونیسته کان ی نه بوو، به هه موو جوریک یارمه تی مؤسولینی ده دا، وه ک پیدانی چه ک و رینگه پیدانیان بو به کاره ی تانی ئامیره کان ی گواستنه وه به خورایی، به م هه نگاوه ش پیگه ی فاشییه کان ورده ورده له نیو کومه لگه دا زیادی ده کرد، هه ره بویه له هه لپژارده کاند ۳۵ کورسی په ره له مانیان به ده ست هیئا، له بهر شهوی فاشییه کان له رپی دروشه کان یانه وه توانی بوویان له نیو به شیکی زوری کومه لدا بلاوبنه وه، له لایه ک خاوهن کارگه کان پییانوابو له رپیگه ی شه بزاقه وه یاخیبوونی کریکاران نامینیت و کریکاره کان ده گه رپینه وه سه ر کار، خاوهن زهوییه کانیش وایان ده زانی فاشیزم له هیرش و ده ستردیژی جوتیاره کان ده یانباریژیت، چینی بورژوازیش پییوابو له رپی شه مانه وه ئاساییش و جیگری بو ولات ده گه رپینه وه، که شه وهش له بهر شه وندی شه واندا بوو. له ولاشه وه نیشتمانپه رره ره کان له و باوه رده ا بوون که فاشیزم پیداگره له سه ر نه ته وایه تی و گه پانه وهی سه روه ریپی رومانی کون و به هیزبوونه وهی ولات، بویه ته وای شه چینانه پشتگی ریبیان له فاشیزم ده کرد و لاوه کان یان ده چونه نیو کراس ره شه کانه وه و به مه ش مؤسولینی وه ک سمبولی ناشتی و ئاساییش و سه روه ری ولات ده رکه وت. به کورتی لاوازی حکومت و شکستی کومونیسته کان له کونترۆلکردنی ولات و بوژانه وهی چینی بورژوازی و بلاوبونه وهی گیانی نیشتمانپه رره ری و رفته ستووری به رانه بهر به کونگره ی ناشتی پاریس، هاوکات ویستی

كۆمەلگە بۇ بەدەستەينانى حكومه تىكى بەھىز سەرجه ميان ريخوشكەر و زەمىنە ساز بوون بۇ سەر كە وتنى فاشيسته كان.

له سالى ۱۹۲۱دا بزوتتە وەدى فاشيزم وەرچەرخانىكى گە وەدى بە سەردا هات، ئەو بوو لهو سالەدا پارتى فاشيسته ئىتاليا راگە يەنرا و لەرپى بانگە شە و دروشە كانىيە وە، كە تەواو سووديان لهو دۇخە وەرگرتبوو، توانى خەلكىكى زۇر لەخۇى كۆبكاتە وە، گرنگرتين دروشمى فاشيسته كان ئەو بوو كە كۆمونىسته كان هۇكارى شكستى ولاتن و حكومه تيش زۇر لاوازه له چارە سەر كەردنى كيشە كان، ئەمەش و رده و رده پىنگە يانى فراوانتر كەرد بە رادە يەك هەر لهو سالەدا مۆسۆلىنى داواى له (فاكتا) سەرۆك وەزير كەرد دەست لەكار بكيشيتتە وە كابينە يەكى نوى دا مەرزىنيت، كە پىنج وەزيرى فاشيسته تىداييت، بەلام (فاكتا) ئەمەى رەتكە رده وە، هەر بۇيە له تشرىنى يەكە مى ۱۹۲۲ له ناپۆلى كۆبونە وەدى گشتى فاشيسته كان ئەنجام درا و سەرەنجاميش مۆسۆلىنى جارىكى تر هەرە شەى له حكومه ت كەردە وە كە يان دەست لەكار بكيشيتتە وە يان ئەوان هيرش دەكەنە سەر رۇما و داگيرى دەكەن، داواى ئەمەش فاشيسته كان پايتەختيان نابلوقە دا و ئەگەرى كەوتتە وەدى جەنگى ناوخۇبى هاتە پيش، بۇيە پاشا بەناچارى داواى له (فاكتا) كەرد دەست له حكومه ت بكيشيتتە وە و مۆسۆلىنىشى بۇ دامەزراندنى حكومه تىكى نوى بانگه پيشت كەرد.

— مۆسۆلىنى لەسەر دەسەلات

كابينە كەى مۆسۆلىنى له سەرەتادا كابينە يەكى ئىتتلافى بوو، بەلام زۆربەى وەزيرە كانى له فاشييه كان بوو. داواى ماو دە يەك مۆسۆلىنى و رده هەنگا وە كانى بەرە و حوكمى تاكە وەدى دەست پىكەرد، لەوانە داواى له پەرلە مان كەرد تا كۆتايى سالى ۱۹۲۳ دەسەلاتى تاكە وەوانەى پىبە خشييت، داواى ئەو دەش پەرلە مانى ناچار كەرد كە ياسايەك دەربكات و بەپىي ئەو ياسايە ئەو دەسەلاتە بە حكومه ت بە خشييت، ئەو فەرمان بەرە رانە لەسەر كار لاپەر ييت كە باوە رپيان بە بىر و بۇچونە كانى مۆسۆلىنى نىيە، هەر لهو سەر و بە نە شدا بوو كە مۆسۆلىنى گە لالە نامە يەكى دا بە پەرلە مان بە مە بە ستى ريخك خستتە وەدى مەرجه كانى هەلبۇاردن كە بە جۇر ياك بوو زۇرينە بۇ فاشيسته كان مسۆكەر بكات، ئەو بوو له هەلبۇاردنە كەى سالى ۱۹۲۴دا فاشيسته كان له ۶۰٪ كورسييه كانيان بەدەستەيننا، بەم جۆرەش بەسەر پەرلە ماندا زال بوون، داواى ئەو وەدى

بەسەر پەرلەماندا زال بوون، ئىدى ياسادانان كەوتە دەستى فاشىستەكان و بەپىيى ويستى خۇيان ياساكانيان دادەپرشت.

يەككە لەو ھەنگاۋە ترسناكانەى كە فاشىستەكان نايان ئەو ە بوو كە لە سالى ۱۹۲۵ - ۱۹۲۶ بەھىچ جۇرئەك ھەلبۇاردنى شارەوانى و ھەرىمىيەكان لە ۋلاتدا نەمان، بەمەش دەسەلاتى مىللەت بەسەر بەرپۆبەردنە خۇجىيەكاندا نەما، داۋى ئەو ەش مۇسۇلىنى بوو بەو دىكتاتورەى كە تەنھا بەرانبەر بە پاشا بەرپرسىيار بوو نەك بەرانبەر بە پەرلەمان، ھەرۋەھا دەسەلاتى تەواۋىشى بەسەر ھىزى دەريايى و وشكانى و ئاسمانى ۋلاتدا سەپاند، ئەو لەرپى چەند فەرمانىكەۋە ھوكمى دەكرد كە ەك ياسا ۋابوون، نەدەبوو ھىچ پىشنىارىك بخرىتە بەردەستى پەرلەمان بى رەزامەندى ئەو، دواترىش ئەو نازناۋى سەرۋكى ھوكومەتى لىنرا نەك سەرۋكى ۋەزىران، ھەرچەندە مۇسۇلىنى لەم ھەنگاۋانەيدا روۋبەرۋى ناپەرزاىەتى و بەرھەلىستكارى زۆر بوۋە، بەلام زۆر بە توندى و بە ھەموو رىگەيەكى گرتەبەر بۆ سەرکوتكردنەۋەيان. جگە لەمانە مۇسۇلىنى سانسۇرىكى توندى خستە سەر رۆژنامەگەرى و سەرچەم رۆژنامە و راگەياندەنەكانى داخست و تەنھا رۆژنامەگەرى فاشىستىيەكانى ھىشتەۋە، ھەرۋەھا تەۋاۋى پارتەكانى ترى داخست و تەنھا پارتى فاشىزم ماىەۋە، ھەرۋەھا سەرچەم بەرپۆبەرى خويندنگا و سەرۋكى زانكو و راگرى پەيمانگاكان كران بە ئەندامانى فاشىستى، بەھىچ جۇرئەك مەرجى توانا و توانستى زانستى بۆ ئەم مەبەستە رۆلى نەما، بەلكو تاكە مەرج فاشىستى بوون بوو، ھەرۋەھا مامۇستايان ناچار كران سويندىنى (ۋەلا) بۆ فاشىزم بۆن، ئەوانەى پىچەۋانەى ئەم برپارەش بوون لە ئەركەكەيان دەركران، سەرەپراى ئەمانەش مۇسۇلىنى پۇلىسىكى نەپىنى زۆر تۆكەمەى بۆ سەرکوتكردنى نەيارانى دامەزrand، كە زۆرچار لەرپىگەى تىرۆر و تۇقاندن و رفاندنەۋە كارەكانيان ئەنجام دەدا. بەلاى مۇسۇلىنىيەۋە دىموكراسىيەت بەسەرچوو بوو، ھەرۋەھا لىبرالى و نازادى بازارگانى و سەرمايەدارى و ماركسىزمىش بەسەرچوو بوون، ئەو لەبرى ئەمانە، داۋاى يەكىتتى نەتەۋەيى و دامەزrandنى ۋلاتىكى يەكگرتوۋى دەكرد لە ژىر ساىەى سەرکردەيەكى نازا و زانادا.

– ده‌وله‌تی سه‌ندیکی له ئیتالیا

فاشیسته‌کان جه‌ختیکی زۆریان له‌سه‌ر دامه‌زاندنی ده‌وله‌تی سه‌ندیکی به‌پێی کۆمه‌له‌ به‌ره‌مه‌پێنهره سه‌ره‌کییه‌کان ده‌کرده‌وه، واتا ده‌سته‌جهمعی ژماره‌یه‌ک به‌رژه‌وه‌ندی یان کۆمپانیای تایبەت و کۆنترۆڵکردنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌ گه‌وره‌کان له‌لایهن حکومه‌ته‌وه، هه‌روه‌ها کۆنترۆڵکردنی کرێکاران له‌لایهن ده‌وله‌ته‌وه و ده‌وله‌تیش ئابوریی نیشتمانی رێک‌بخت، که مه‌به‌ستیان له‌م هه‌نگاوه ئه‌وه بوو ئیتالیا پشت به‌ ولاتانی تر نه‌به‌ستیت. له‌سایه‌ی سیسته‌می فاشیزمدا ته‌واوی سه‌ندیکا کۆنه‌کان هه‌له‌وشپێرانه‌وه و ریک‌خراوه کرێکارییه فاشیستییه‌کان شوێنیان گرتنه‌وه، سه‌ندیکا‌کان له سیسته‌می فاشیزمدا خاوه‌نکاره‌کانیشی له‌خۆده‌گرت، بۆ سه‌ندیکا‌کان ئه‌و که‌سانه هه‌له‌ده‌بێژدران که حکومه‌ت خۆی دایناوون و هه‌موو قسه‌کردنیکیش له‌باره‌ی خۆپیشاندان و مانگرتنه‌وه قه‌ده‌غه‌ بوو، ئه‌م سیسته‌می سه‌ندیکییه له ئیتالیا به قوناغیکی ئالۆزدا تێپه‌ری و له سالی ۱۹۳۰دا شیوه‌ی کۆتایی خۆی وه‌رگرت که سه‌رجه‌م لایه‌نه‌کانی ژبانی ئابوری به‌سه‌ر ۲۲ به‌شدا دابه‌ش کرا، هه‌ر به‌شیکیش له‌مانه سه‌ندیکییه‌کی تایبەتی بۆ دانرا، که نوێنه‌رانی کرێکاران و خاوه‌نکار و حکومه‌ت واتا (پارت‌ی) تێدا کۆده‌بووه‌ بۆ تاوتوێ‌کردنی کێشه‌کانی کار و کرێ و نرخ، هه‌روه‌ها نوێنه‌ری سه‌رجه‌م سه‌ندیکا‌کان له ئه‌نجومه‌نی نیشتمانی کۆده‌بوونه‌وه بۆ دارشتنی ئه‌و پلانا‌ه‌ی که له توانایاندا به‌ خۆبژیوی ئیتالیا ده‌سته‌به‌ر بکه‌ن، به‌لام له هه‌موو کایه‌کاندا حکومه‌ت خۆی یه‌کلاکه‌ره‌وه بوو، له هه‌نگاوی کۆتاییشدا ئه‌م سه‌ندیکیانه به ته‌واوی ئاوێته‌ی حکومه‌ت بوون، لێره‌شه‌وه فاشیسته‌کان سه‌رجه‌می کار و پرۆسه‌ی به‌ره‌مه‌پێنانی ولاتیان کۆنترۆڵ کرد، که له دوا‌جاریشدا له سالی ۱۹۳۸دا ئه‌نجومه‌نی ریک‌خراوه سه‌ندیکییه‌کان به ته‌واوه‌تی شوێنی په‌رله‌مانی گرته‌وه.

– قه‌یرانی دارایی له ئیتالیا

له‌کاتی قه‌یرانه ئابورییه‌که‌دا ده‌سه‌لاتی ئابوری ئیتالیا له توانایدا نه‌بوو رووبه‌رووی ئه‌و قه‌یرانه ببێته‌وه، مۆسۆلینیش بۆ چاره‌سه‌رکردنی قه‌یرانه‌که و خۆپه‌راندنه‌وه له کێشه‌کان، ته‌واوی کێشه ئابورییه‌کانی ده‌خسته ئه‌ستۆی ئه‌و قه‌یرانه جیهانییه‌وه. مۆسۆلینی ده‌یه‌ویست به‌رنامه‌یه‌کی چالاک بۆ خزمه‌تکردنی گشتی و زیادکردنی خۆبژیوی ئابوری داب‌پێژیت، که سه‌ره‌تای هه‌نگاوه‌کانی به (جه‌نگی گه‌م) ده‌ستی پێکرد، که بریتی بوو له

هەولدان بۆ بەرزکردنەوێ بەرھەمە خۆراکییەکان، لەم پێناوەشدا هەولێ دا زەویبەکان بەپیتتر بکات و زۆلگاوەکان پڕ بکاتەو وەك زەوی کشتوکالی بەکاریان بەھینیت، ھەر وەھا لایەنیکی تری ھەولەکانی باشتکردنی بەرھەمھێنانی کاربەا بوو، وەك جیگرەوہیەك بۆ خەلۆز و بۆ ئەوێ ئەمانە ھاندەرێك بن بۆ بەرھەوپیئشچوونی پیشەسازی و دامەزراندنی پیشەسازی گەورە، لە سالی ۱۹۳۳یشدا قەرزێکی درێژخایەنی بەخشییە بواری پیشەسازییەکان، تاییبەت ئەو بواری پیشەسازییەکانی کە لە قەیراندا بوون، لەگەڵ ھەموو ئەو ھەنگاوانەشدا، قەیرانەكە کاریگەری خۆی ھەر ھەبوو، بەرپادەھێك لە سالی ۱۹۳۳دا یەك ملیۆن بێكار لە ئیتالیا ھەبوو، بۆیە یەكێك لە ھەنگاوەکانی تری مۆسۆلینی کردنەوێ چەند پڕۆژەھێك بوو بۆ كەمکردنەوێ بێکاری و ھەر وەھا کاتی کاری بۆ ھەشت سەعات لە رۆژێكدا چل سەعات لە ھەفتەھێكدا دیاریكرد و كرتی کاریشی بەرزكردەو، ھەرچەندە ئەم ھەنگاوانە مۆسۆلینی تا رادەھێك کاریگەرییان لە كەمکردنەوێ كێشە داراییەکان ھەبوو، بەلام كێشە ھەبەشە لە سالی ۱۹۳۵ و دەستیوێردانی ئیتالیا لە جەنگی نێوخۆیی ئیسپانیا ۱۹۳۶-۱۹۳۹ جاریکی تر کاریگەری خراپیان لەسەر ئابووری ئیتالیا دانا، بە رادەھێك كە سەرپرای ئەو ھەموو ھەولە فاشیستەکان لە بواری ئابووریدا، نەیانتوانی گرهنتی ئابووری بۆ تاكەکانی ئیتالیا داھین بکەن.

– مۆسۆلینی و پاپا

سەبارەت بە پەيوەندی مۆسۆلینیش لەگەڵ پاپادا، ئەوا مۆسۆلینی توانی كۆتایی بەو كێشە بەھینیت كە لە سالی ۱۸۷۰ھە لە نیوان پاپا و حكومەتی ئیتالیدا ھەبوو، ئەویش بە بەستنی رێككەوتننامە (لاتیران) شوباتی سالی ۱۹۲۹ لەگەڵ پاپادا، كە بەپیتی ئەو رێككەوتننامە، دەسەلاتی دونیایی پاپا تەنھا بەسەر ناوچەھێکی دیاریكراوی قاتیكاندا مایەو، كە رووبەرەكە ۱۰۸ دۆم بوو، لەویدا دەولەتی سەرەخۆ بۆ پاپا دامەزرا و ئایینزای كاتۆلیكیش بوو بە ئایینزای فەرمی ولاتەكە، لە بەرانبەریشدا حكومەتی ئیتالیا لەبری ئەو زەوی و زارەکی ھەببوو قەرەبوویەکی زۆری دا بە پاپا، بەپیتی ئەو رێككەوتننامە، پاپا مافی بەستنی پەيوەندی دیپلۆماسی لەگەڵ ولاتانی تردا ھەبیت، لە ئیتالیاش نە پاپا دەست لە كاروباری حكومەت وەرەدەات و نە حكومەتیش دەست لە كاروباری پیاوانی ئایینی.

– سیاستی دەرەوہ

لەبارەى سیاسەتى دەرەوہش مۆسۆلىنى مەىلى لە دامەزاندنى ئىمپراتۆرىيەتتىك بوو كە بەسەر تەواوى دەرياي ناوہراست و دەرياي ئەدرياتيكيڧا زال ىبت، كە ئەمەش دەبوو ھۆكارى تىنكچونى پەيوەندى ئىتاليا لەگەل برىتانيا و فەرەنسا و يونان و يوگسلاڧيا، ھەرچەندە ئىتاليا لە سالى ۱۹۳۳دا گەللەنامەىەكى بۆ ولاتانى ئەوروپا پىشنيار كړد بۆ ھەرەوہزى و يەگرتويى لە چارەسەر كړدى كىشە سياسىيەكاندا، بەلام ولاتە ئەوروپىيەكان پىي رازىنەبوون، لە سالى ۱۹۳۴يشدا مۆسۆلىنى پرۆتۆكۆلى رۆماى لەگەل نەمسادا مۆركرد، كە تايبەت بوو بە ھاوكارى بازرگانى.

لە سالى ۱۹۳۵ بەدواوہ پەيوەندييە دەرەكىيەكانى ئىتاليا روو لە خراپى چوو، چونكە لەو سالەدا ئىتاليا ھىرشى كړدە سەر ناوچەى حەبەشە و داگىركرد، كە ئەمە بوو ھۆكارى كشانەوہى لە كۆمەلەى گەلان و دووچارى گۆشەگىرى سياسىيى كړد، بۆيە لە سالى ۱۹۳۶ بەدواوہ، ئىتاليا بۆ خۆرزگار كړدن لەو گۆشەگىرىيە، لە ئەلمانىا نزيك كەوتەوہ و بالى (رۆما- بەرلن)يان دامەزاند، دواترىش لە جەنگى ئىسپانىادا ئەلمانىا لەپال ئىتاليانوہ وەك بەشيك لە پەيوەندييە ئالۆزەكانى لەگەل سۆڧىتدا پشتگىرىيى لە بەرەى فرانكۆ كړد، ھەرەك دژايەتى بۆ رووسىاي سۆڧىتتى ئىتاليا لە سالى ۱۹۳۷يشدا ھاوپەيمانىتتى لەگەل ژاپۇندا گرىيدا.

حەوتەم: ئەلمانىا

– كۆمارى قايمار

بەدۆراندنى ئەلمانىا لە جەنگى يەكەمى جىھاندا، ولاتەكە رووبەرۆوى كۆمەلنىك كىشەى ئابوروى و كۆمەلايەتى و سياسىيى بووہو، كە ئەنجامەكەى زنجىرەىەك راپەرپن و شۆرش بوو لە دژى دەسلەلاتى ئىمپراتۆر وىليەمى دووہم، كە وەك پىشتر ئاماژەمان پىنكردووہ، ناچار بوو دەستبەردارى تەخت ىبت، دواى رۆشتنى ئىمپراتۆرىش، ئەنجومەنىكى نىشتمانى لە كانونى دووہمى سالى ۱۹۱۹دا بۆ دانانى دەستوروى ئەلمانىا بەسترا، ئەم ئەنجومەنە بەشىوہىەكى كاتى لە شارى قايمار كۆبووہو، چونكە لەو كاتەدا بەرلن پرپوو لە كىشە، لە ئەنجامى كۆبوونەوہكانى ئەم ئەنجومەنەش، كۆمارىكى نوى ھاتە ئاراوہ، كە لە مۆزوى ئەلمانىا بە

كۆماری قایمار ناسراوه و یه كه م سه رۆكیشی (ئیبهرت) بووه، كه كه سایه تییه کی سۆسیال- دیموکرات بوو، به پیتی ئه و ده ستوره ی ئه نجومه نی نیشتمانی داینابوو، ده سه لاتی بالا له ئه لمانیا درابووه رایشتاگ (پهرله مان) و هه موو سه رۆکی ده وله ت و وه زیره کان به رپرس بوون له به رانبهر رایشتاگدا، ههر به پیتی ئه و ده ستوره، سه رۆکی ولات هه وت سال جارێك به پیتی هه لبژاردنی راسته و خۆوه ده ستنیشان ده کرا، كه ده سه لاتیکی فراوانی هه بوو به جۆرێك ده یوانی رایشتاگ هه لوه شینیتته وه، یان هه لبژاردنیکی نوی رابگه یه نیت، له حاله تی نانا ساییشدا توانای راگه یاندنی جهنگی هه بوو.

حکومه تی قایمار به پیتی ئه و بارو دۆخه ی که تیایدا دامه زرابوو، رووبه پرووی کۆمه لێک کیشی زۆر دژوار بووه وه، چونکه خه لکی ئه لمانیا زۆر به و شکست و دۆران و ملکه جیهی نیگه ران بوون، که له سه رده می ئه ماندا به رانبهر هاوپه یمانان روویان دابوو، هه روه ها گه لی ئه لمانیا پێیان وابوو ئه مان بوون مه رجه کانی ئاگر به ستیان قبولیان کرد و په یماننامه ی قیرسیان مۆرکرد، بۆیه وایان داده نا که به رپرسیاریتی سه رجه می ئه و شکست و ئابرو و چوونه ی ئه لمانیا له ئه ستۆی ئه م حکومه ته دایه و هه موو ئه مانه یان به په له یه کی ره ش به ناوچه وانی ئه م سیسته مه کۆمارییه وه ده زانی. ئه وه ی زیاتر دۆخه که ی بۆ ئه و حکومه ته ئالۆزتر کردبوو، ئه و دارمانه ئابوورییه گه رده یه بوو که ئه لمانیا له ئه نجامی جهنگ و قه ره بووه کان و دواتریش له ده ستدانی شاری رۆهه روه تپیی که وتبوو، که له و کاته دا ئه لمانیا له هه لآوسانیکی بۆ وینه دا ده ژیا و به های مارکی ئه لمانی به جۆرێک دابه زیبوو که پێشتر شتی وه های به خۆیه وه نه بینیبوو. هه موو ئه مانه زۆر به خراپی کاریگه ریی خراپیان به سه ر هه لویستی گه لی ئه لمانیا وه هه بوو به رانبهر به کۆماری قایمار، بۆیه کۆماری قایمار بۆ مانه وه ی خۆی، ده بوو به سه ر ته واری ئه م دژوارییه نه دا زال بیت که له توانیدا نه بوو.

– هیژه به ره له ستکاره کان

ههر له سه ره تای دامه زرانده ییه وه، حکومه تی قایمار رووبه پرووی زنجیره یه کی یه ک له دوا ی یه ک له به ره له ستکاری بووه وه چ له لایه ن چه پره وه کانه وه یان له لایه ن پارێزگاره کانه وه بیت. سه باره ت به چه پره وه کان، له و کاته دا کۆمونیسته رادیکاله کان بوون، ئه وان به شۆرشی ۱۷ ی ئۆکتۆبه ری رووسی کاریگه ربوون و ئه م بېرۆکه یه له نیو کریکاران و توێژیکی دیاریکرای

سەربازاندا، بوو بوو بە بزووتنەوہیەکی کۆمونیستانە و لە کانوونی دووہمی سالی ۱۹۱۹دا شۆپشی (سپارت)یان* راگەیاندا و توانیان بۆ ماوہیەک بەرلینی پایتەخت بجنە ژیر کۆنترۆلی خۆیانەوہ و حکومەتیکی کاتی داہمەزینن، بەلام دواي ماوہیەکی کورت کۆمارییەکان توانیان لەناویان بەرن. یەکیکی تر لە بەرھەڵستکارەکانی کۆماری فایمار پارێزگارەکان بوون، ئەوان داواي گەرانەوہی سیستەمی پاشایەتی و ئەریستۆکراتی سەربازیان دەکرد، ئەمانە ھەرچەندە ئیمپراتۆر ویلیەم بۆ ھۆلەندا ھەلھاتبوو، بەلام ئەوان ھەولیان دەدا جاریکی تر پاشایەتی و ئیمپراتۆر بۆ ئەلمانیا بگێرەوہ. لە مارتی ۱۹۲۰دا ئەم پارێزگارە کۆمەڵێک داواکارییان خستە بەردەم حکومەتی فایمار، کە تیايدا داوايان کردبوو کۆنگرەي فێرسای رەتبکریتەوہ و کەمکردنەوہی سويا و چەکدامالینیش رابگێریت، ئەم ئاراستەيە لەلایەن ھەندیک لە سەربازە دیارەکانی ئەلمانیاوہ پشتگێرییەکی زۆری لێدەکرا و ئەمانیش بۆ ماوہیەک توانیان کۆنترۆلی پایتەخت بکەن، بەلام ئاکامیکی وەھایان بەدەست نەھێنا و لە دواہەنجامدا شکستیان ھێنا.

بەم جوړە حکومەتی فایمار ھەر لە سەرەتاوہ رووبەرۆی چەندین کیشەي ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسیی بوو، بەلام لەگەڵ ئەوہشدا لەدواي سالی ۱۹۲۳وہ بارودۆخی ئابووری و سیاسیی ئەلمانیا تا رادەيەک باشتربوونی بەخۆیوہ بینی، تايبەت دواي ئەوہی (گۆستاڤ شتریسمان) بوو بە راویژکار، واتا سەرۆک وەزیرانی ئەلمانیا. بەھاتنی (شتریسمان) حکومەت توانی بەھای مارکی ئەلمانی بە رادەيەکی بەرچاو بەرزکاتەوہ و فەرەنسا بە کشانەوہ لە رۆھەر رازیبکات، جگە لەوہی ھەر لەو سەرەدەمەدا و لە سالی ۱۹۲۶دا ئەلمانیا بوو بە ئەندامی کۆمەلەي گەلان و پینگەي نیودەولەتی بۆ گەراپەوہ، بۆیە ماوہي نیوان سالی ۱۹۲۴-۱۹۲۹ ماوہي بووژانەوہي ئابووری و سیاسیی و گەرانەوہي پینگەي نیودەولەتی ئەلمانیا بوو، بەلام لە سالی ۱۹۲۹دا بەھۆي قەیرانی دارایی جیھانییەوہ، ئەلمانیا جاریکی تر رووبەرۆی کیشە بووہوہ.

– قەیرانی دارایی و کۆتایبھاتنی فایمار

سالی ۱۹۲۹ لەلایەکەوہ سالی قەیرانی دارایی بوو، لەلایەکی تریشەوہ بۆ ئەلمانیا سالی مردنی (شتریسمان) و بەرەوقەیرانچوونی ئەلمانیا بوو. دواي مردنی شتریسمان، (براونگ)

---

* لە ناوی شۆپشی سپارتاکۆسی رۆمانییەوہ وەرگیراوە

هاته شوینه کە ی، بە مەش سەردەمیکی نوێ لە کارەساتە کاتی ئەڵمانیا دەستی پێکردووە، هەر لەو کاتەشدا بوو قەیرانی دارایی لە ئەمەریکا دەستی پێکردبوو و کاریگەرییەکانی وردە وردە ولاتانی تریشی دەگرتهوه، کە ئەڵمانیا یەکیک لەو ولاتانەی زۆر بە خێرای رۆبەرپووی کاریگەرییەکانی ئەم قەیرانە بوو، چونکە بە دەرکەوتنی قەیرانی دارایی لە ئەمەریکا، زۆر خێرا ئەمەریکا بریاری کێشانهوی تەواوی سامان و قەرزەکانی خۆی لە ئەڵمانیا دەکرد، کە ئەمە کارەساتێکی گەورە لە ئەڵمانیا خستەوه، چونکە لەرووی داراییەوه ئەڵمانیا پشتی زۆر بەو قەرز و سامانە ئەمەریکییە دەبەست، بۆیە ئەم کارە ئەمەریکا بوو هۆی ئەو بەشیکی زۆر لە بانکەکان دەرگا داخەن و کارگەکان دەست بە دەرکردنی کۆتیکارەکان بکەن و بەرەمەپێنان بەرپادەیهکی بەرچاو بێستە خواریهوه و ژمارە یینکاریش بگاتە چەندان ملیۆن.

بارودۆخەکە بەرپادەیهک ئالۆز بوو، کە زۆر ئەستەم بوو بەو هەوا حکومەتێک چارەسەر بکەیت و ئەم دۆخەش رۆژ بە رۆژ زیاتر کۆتیکارانی تووشی ترس و دلەراوکی دەکرد، لەم پێناوەشدا داواکارییەکانیان بۆ باشتکردنی ژبانیان زیاتر دەبوو، ئەم بارودۆخە بەرپادەیهک ئالۆز بوو، کە چەندین دیاردە تیرۆز و تۆقاندن لەلایەن چەند پارتییکی چەپرەو و راستپەرەوه لە دژی حکومەت ئەنجام دەدران، کاتیکیش (براونگ) هەولێ دا ئەو جولانە سەرکوت بکاتەوه، ئەوان زۆر بە توندییەوه رۆبەرپووی بوونەوه و (براونگ) ییش بەمە زیاتر پێگەی خۆی لە دەست دا، لە سالی ۱۹۳۲شدا بۆ چارەسەرکردنی کێشە ی نابووری ولات، (براونگ) خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییهکانی کەمکردووه و کەوتە کەمکردنەوهی بیمە ی بینکاری و مووچە ی فەرمانبەران و خانەنشینان و نەدانی قەرەبووکان... هتد، کە ئەمانە هەمووی رۆڵیان هەبوو لەوهی کە لە دوا ی ئەوهی لە هەلبژاردنی سالی ۱۹۳۲دا کاتیکی (هیندنیبرگ) بوو بە سەرۆک کۆمار، لە شوینی (براونگ) دا، (فۆن بابن) بکات بە سەرۆکی وهزیران.

ئەم حکومەتە نوێیەش رۆبەرپووی چەندین کێشە ی گەورە بوو، کە گرنگترینیان بینکاری و کەمبوونەوهی بەرەمەپێنان و بلابوونەوهی تەوژمیکی توندی توندتیژی بوون، شان بەشانی ئەو کێشانە لەو کاتەشدا مەملانییەکی قۆرس لەنیوان کۆمونیستەکان و نازییهکاندا دەرکەوت، لە تەمموزی سالی ۱۹۳۲شدا جاریکی تر هەلبژاردن کرایهوه، ئەوه بوو لەو هەلبژاردنەدا هیژی نازییهکان دەرکەوت و لە کۆی ۶۰۸ کورسیدا، ۲۳۰ کورسیان بە دەست هینا، بۆیە پابن بە مەبەستی راگرتنی دلێ هیتلەر، پێشنیاری کرد کە پلە ی جیگری سەرۆکی وهزیرانی پێبدات، بەلام هیتلەر بەمە رازینهبوو، نازییهکان بەردەوام بوون لە رەخنەگرتن لە حکومەت و ئەو

حکومتەتەیان بە حکومەتییکی کۆنەپاریز و دواکەوتوو لەقەڵەم ۱۵۵. لە تشرینی دووهمی سالی ۱۹۳۲دا بەهۆی قورسی و ئالۆزی کیشەکانەوه، (فۆن بابن) ناچار بوو دەست لەکاربکێشیتەوه و لە کانوونی یەكەمی هەمان ساڵدا (فۆن شلەیشەر) کابینەیهکی نوێی حکومەتی دامەزراند، کە بەرنامەیهکی پر لە بەلگن و چاکسازی کۆمەلایەتی راگەیاندا.

لە راستیدا هەریەک لە (فۆن بابن) و (هیتلەر) بەم حکومەتە نوێیە رازینەبوون، ئەو بوو لە کانوونی دووهمی ۱۹۳۳دا هەولەکەکانیان لە دژی ئەم حکومەتە یەكخست و دواى ماوهیهک لەوهی کە بارودۆخەکە زیاتر ئالۆز بوو (شلەیشەر) داواى لە (هیندنبیرگ) ی سەرۆک کۆمار کرد کە پەرلەمان هەلۆهشێنیتەوه و دەسەلاتی فراوان بدات بە هیتلەر، بەلام (هیندنبیرگ) لەترسی کەوتنەوهی جەنگی ناخۆیی بەمە رازینەبوو، هەموو ئەمانە روژ بە روژ زیاتر رێخۆشکەریان بۆ هاتنە سەرحوکمی هیتلەر دەکرد، لە ۲۸ی کانوونی دووهمی ۱۹۳۳ (شلەیشەر) بەهۆی قورسی بارودۆخەکەوه دەستی لەکار بکێشایەوه و دواى دوو روژیش لە ۳۰ی هەمان مانگدا (هیندنبیرگ) هیتلەری بە دامەزراندنی کابینەیهکی حکومەتی نوێ راسپارد، بەمەش کۆتایی بە حکومەتی کۆماری قایماریات و لیۆرە نازییەکان دەستیان بەسەر حوکمی ولاتدا گرت، کە ئەمە دەستپێکی قۆناغیکی نوێ بوو لە میژووی ئەلمانیا.

– ئەدۆلف هیتلەر و حوکمی نازی لە ئەلمانیا

ئەدۆلف هیتلەر لە ۲۰ی نیسانی سالی ۱۸۸۹دا لە شارى برنۆ، لە هەریمی باقاریا لەدایکبوو، باوکی هیتلەر فەرمانبەر بوو لە بەرپۆهەرایەتی گومرگ، دواى تەواوکردنی خویندنی سەرەتایی، لە سالی ۱۹۰۳دا چۆتە قیبهنا و لەوێ بۆیاخچیتى کردووه، لە سەرەتادا هیتلەر هەزى زۆرى لە ئەکادیمیای هونەرە جوانەکان بوو، بەلام بۆی ئەلوا بچیتە ئەم بوارەوه. لە دەستپێکی جەنگی یەكەمی جیهاندا لە سالی ۱۹۱۴ هیتلەر خۆیەخشانه بوو بە سەرباز لە سوپای باقاریا، لە ماوهی سەربازیشدا یەكێک بوو لە سەربازە ئازاکان، لە سالی ۱۹۱۷دا هیتلەر بریندار بوو، لە سالی ۱۹۱۸شدا بەر غازی ژەهراوی کەوتوو، لەدواى جەنگ لە سالی ۱۹۱۹دا هیتلەر بوو بە ئەندام لە پارتی کرێکاری سۆسیالیستی نیشتمانی ئەلمانیا، کە بە پارتی نازی ناسرابوو، ئەم پارتە یەكێک بوو لەو پارتانەى ئەلمانیا کە بەدۆخی دواى جەنگ رازینەبوو، داواکارییە سەرەکییەکانی بریتی بوون لە پوچەلکردنەوهی کۆنگرەى قیڕسای و

یه کگرتنی ئەلمانیا له دهولته تیکی ناوهندی به هیژدا و دامه زرانندی سوپای نیشتمانی و گپرانه وهی داگیرگه ئەلمانییه کان و به ربیره کانیکردنی جوله که کان له به دهسته پینانی پله و پایهی گهوره له ئەلمانیا.

هەر له سالی ۱۹۲۱ هه هیتلەر یه کینک بوو لهو که سانهی که له چه نیدین بۆنه و شوینی جیاوازا ره خنه ی له حکومه تی قایمار و سیاسه تی فه رنه سا و په یمانامه ی قیترسای ده گرت، ئەم دروشانه ی پارته ی نازی و نه کارایی حکومه تی قایمار له چاره سه رکردنی کیشه کان و خرابی بارودۆخی تابووری و سیاسیی له ئەلمانیا، وایکردبوو که ریژه ی ئەندام و لایه نگرانی پارته ی نازی رۆژ به رۆژ له زیاده بووندا بیت، هه ربۆیه هیتلەر له سالی ۱۹۲۳ دا هه ولتی دا کوده تایه ک بکا، به لām له م هه نگاوهیدا سه رکه وتوو نه بوو، بۆیه حوکمی پینچ ساڵ زیندانی به سه ردا سه پینرا، که ته نه ا نو مانگی له زینداندا بوو و له و ماوه یه شدا کتیبه به ناوبانگه که ی "خه باتی من" ی نووسی، که له دووتوی ئەم کتیبه دا رایه له سه ره کییه کانی بیرورا سیاسیه ره گه زیه رستانه که ی به شیوه یه کی زۆر ناروون خستۆته روو، که تیایدا نامازه به بالایی ره گه زی ناری به سه ره ره گه زه کانی تره وه ده کات و قسه له سه ره شه و جوړه ده ولته ده کات که ده یه ویت بۆ ئەلمانیا دایه زرتییت و کاره سه ره کییه کانیشی به گپرانه وه ی پینگی ئەلمانیا و هه لوه شانه وه ی کۆنگره ی قیترسای و مه رجی چه کداملین و گه رانه وه ی ناوچه له ده سه تراوه کانی ئەلمانیا ده زانیت.

دوای ده رچوونی هیتلەر له به ندیخانه ماوه ی نیوان سالی ۱۹۲۴ تا سالی ۱۹۲۹ ماوه یه کی دژوار بوو بۆ نازییه کان، چونکه له و ماوه یه دا رووبه پروی مملانی نیو خۆیی و پیلانگپرییه کی زۆر بوونه وه، هه روه ها ئەم ماوه یه ماوه ی بووژانه وه ی تابووری بوو له ئەلمانیا، که ئەمه ش وایکردبوو ئەلمانه کان که متر گوئی بۆ نازییه کان بگرن، بۆیه له و ماوه یه دا ژماره ی کورسییه کانی نازییه کان له که مبوونی به رده و امدا بوو، ئەوه بوو له سالی ۱۹۲۴ دا ته نه ا ۳۲ کورسیان به ده سه ته پینا، که چی له سالی ۱۹۲۶ دا ژماره که بۆ ۱۴ کورسی که مبووه وه، له سالی ۱۹۲۸ یشدا گه یشته ۱۲ کورسی، به لām به هاتنی قهیرانی تابووری و شکسته یه که له دوای یه که کانی حکومه تی قایمار له چاره سه رکردنی دۆخی ئەلمانیا، ورده ورده بارودۆخی نازییه کان روو له به اشتربوون چوو، ئەوه بوو له سالی ۱۹۳۰ دا ژماره ی کورسییه کانیان گه یشته ۱۰۷ کورسی، دواتریش له سالی ۱۹۳۲ دا بۆ ۲۳۰ کورسی به رز بووه وه.

نازییەکان بەو بەرنامەییەکی کە ھەیانبوو، توانیان خەلکیکی زۆر لە دەوری خۆیان کۆبکەنەو، لەوانەش داواکردنی ھەلۆشاندنەوێ پەیماننامەیی قیڕسای و گەیاندنەوێ ئەلمانیای بە ریزی زھێژەکان و یەکگرتنەوێ ئەلمانییەکان لە نەمسا و چیکوسلۆفاکیا و پۆلەندا و دوورخستەوێ توخم و رەگەزە گومانلیکراوەکانی ئەلمانیای ھەک جۆلەکە و کۆمونیست و جۆزینییەکان، چونکە ئەوان جۆلەکانیان بە بەرپرسی یەکەمی خراپی دۆخی ئابووری ولات دەزانی، بەم بەرنامانەش چین و تووژیککی زۆریان لەخۆیان کۆکردبوو ھەک کریکاران و فەرمانبەران و وردە بازرگانان و جوتیاران و لاوھەکانی ناو سوپا، کە وردە وردە نەکاریی سیستەمی کۆماری و کیشە یەک لەدوای یەکەکانی ئەلمانیای، زەمینەسازییان بۆ نازییەکان کرد تا دەسەلات لە ئەلمانیای بگرنە دەست.

– ھیتلەر و دەسەلاتی ئەلمانیای

دوای دەست لەکارکێشانەوێ (شلەیشەر) لە ۳۰ی کانوونی دووھەدا کابینەییەکی نوێ بە سەرۆکایەتی ھیتلەر دامەزرا، کە ئەم کابینەییە تەنھا دوو ھەزیری نازی لەخۆ دەگرت، (فۆن بابن)یش جیگری سەرۆک ھەزیران بوو، ئەم بارودۆخە بە ھیچ جۆریک ئەو نەبوو کە ھیتلەر دەییەو، چونکە ھیتلەر ویستی وابوو پارتنی نازی بکات بە تاکە پارتنی ولات و خۆیشی ببیت بە سەرۆکی بێ رکا، ھەر بۆیە زۆر خیرا ھەنگاوەکانی بۆ ئەم مەبەستە دەست پیکرد، کە سەرەتاکە بپاری ھەلۆشاندنەوێ پەرلەمان و ئەنجامدانی ھەلبژاردنی نوێ بوو، لە ھەلبژاردنەدا ھیتلەر چەند ھەنگاویکی بۆ زامنکردنی بەدەستھێنانی زۆرینە نا، لەوانە پیداکری لەسەر بەلجینی گەراندنەوێ سەرورەییەکانی ئەلمانیای و بەکارھێنانی توندوتیژی بەتایبەت لەبەرانبەر کۆمونیستەکان و سۆسیال-دیوکراتەکان و بەکارھێنانی دامودەزگا حکومییەکان لە خزمەت پارتنی نازی و گۆرینی ئەفسەرە کۆنەکان بە ئەفسەری نازی و بەکارھێنانی تیپی گەردەلوول (S.S) و ھەرۆھا ھەلکوتانە سەر بارەگای پارتنەکانی تر و تۆمەتبارکردنی کۆمونیستەکان بە سوتاندنی رایشتاگ و دەستگیرکردنی بەشی زۆری ئەندامەکانی و نانەوێ ترس لە دلێ پارتنەکانی تردا، کە ئەمانە ھەمووی بوونە ھۆکاری ئەوێ نازییەکان لە ھەلبژاردنی ۵ی ئازاری ساڵی ۱۹۳۳دا لە کۆی ۶۴۷ کورسیدا، ۲۸۸

کورسی به دهه ستبهنن و هاوپه یمانیتی له گهلا پارتی نیشتمانیدا بیهستن و ئەندامه کۆمونیستەکانیش دوور بچەنەوه.

له ۲۳ مارتی ۱۹۳۳دا هیتلەر یه کیکی تر له ههنگاوه کانی بۆ زالبوون به سەر دهسه لاتیادا نا هویش پێشکه شکردنی پرۆژە یاسایهک بوو بۆ په رله مان، که تیایدا داوا کرابوو بۆ گه پانه وه بۆ په رله مان حکومهت بۆ ماوه ی چوار سال پڕیاره کانی خۆی ده ربکات، له م پیناوه شدا ته واوی ریگاکانی بۆ ناچار کردنی ئەندام په رله مانه کان به رازیبوون له سەر ئەم پرۆژه یاسایه گرتە بهر، ئەوه بوو په رله مان ره زامه ندی له سەر ئەم پرۆژه یاسایه دا و به مەش ریگه بۆ هیتلەر خۆش ،بوو حکومهت بۆ به هیز کردنی پینگه ی خۆی و سه رکه وتنی به سەر نه یار و به ره له ستکاره کاندایا به کار به ییت، له م ریگه یه شه وه فه زای تیرۆر و کوشتن و برین و تۆقاندن بلا و بکاته وه، ئەمانه ش هه مووی وایان کرد که به شیکی زۆری پارتە کان خۆیان هه لبوه شیننه وه، ئەو پارتانه ش که مابوون، به پارتی نیشتمانی هاوپه یمانی نازییه کانی شه وه، له ته موزی ۱۹۳۳دا حکومهت بۆ خۆی هه لیان بوه شینیتته وه. به م جو ره ش له ماوه یه کی زۆر کورتدا هیتلەر توانی پارتی نازی بکات به تاکه پارتی ولات، هه ر له میانه ی هه ولته کانی هیتلەر دا بۆ کۆکردنه وی ده سه لاتی له ژێر ده ستی خۆی و که مکردنه وی نه یاره کانی، هیتلەر بریاری دا ته واوی سه ندیکا و کۆمه له و یه کیتییه کریکاریه کان هه لبوه شینیتته وه و له بری ئەوانیش به ره ی کریکاره نازییه کان دا به زینیت، که ئەم به ره یه له ژێر بالی نازییه کاندایا کاری ده کرد و سه رجه م کریکارانی ئەلمانیا ی ناچار کرد بن به ئەندامی ئەم به ره یه .

هه ر به یی یاساش نازییه کان گۆرانکارییه کی زۆریان له حکومه تی ئەلمانیا دا کرد، له وانه له سالی ۱۹۳۴دا یاسایه ک ده رکرا، که به یی ئەو یاسایه سه رجه م ئەنجومه نه میللییه کان هه لوه شینرا نه وه و ده سه لاته که یان درا به حکومه تی رایشتاگ و ته واوی ده سه لاته کانی ویلایه ته کان خرایه ژێر چاودێری حکومه تی ناوه ندییه وه و حاکی ویلایه ته کانی ش راسته وخۆ له ژێر ده ستی وه زیری ناوخۆدا بوون، له لایه کی تریشه وه هیتلەر کاروباری ئایینی ولاتی ش خسته ژێر کۆنترۆلی حکومه ته وه، به یی ریگه وتنیک که له سالی ۱۹۳۳دا کرا، نه ده ولت ده ست له کاروباری کلێسا وه ده ددا و نه کلێساش ده ست له کاروباری سیاسی وه ده ددا، پارتی ناوه ندی کاتۆلیکی ش به یی یاسایه ک هه لوه شایه وه، به لام په یوه ندیی نیوان کلێسا و نازیزم تا ده هات به ره و خراپی ده چوو و تابییه ت دوا ی سالی ۱۹۳۷ کاتیک (پا پیۆسی یانزه یه م) نازییه کانی به دوژمنی مه سیح و کلێسا تاوانبار کرد، لی ره شه وه هه زاران پیاری ئایینی

كاتۆلىكى له ئەلمانىا خراڭە زىندانەو، سەبارەت بە پۈتتۈستانتىيەكانىش، ھىتلەر ھەولدا ھەمويان لەژىر ناوى كلىساي دەولتەتدا يەكبىخات و يەك سەرۆك ئوسقوف له ئەلمانىا ھەبىت ئەوېش نازى بىت، بۆيە بەشىكى زۆرى پىاوانى ئايىنى بەرھەلستكارى ئەم بىرپارە بوون، بەلام نازىيەكان زۆربەيانيان لەزىندانەكاندا قايم كرد. لەبارەى جولەكەكانىش ئەوا بە تەواوتى لە كۆمەلگە دابىرتابوون، لە سەرەتاوہ كارەكانى وەك پزىشكى و پارىزەرى و مامۇستايى و رۆژنامەوانيان لى قەدەغە كرا، لە سالى ۱۹۳۵يشدا بەپىي ياساكانى نۆرمبېرگ لە رەگەزنامەى ئەلمانى بېشەش كران و ژن و ژىغوازشيان لەگەل ناجولەكەدا لى قەدەغە كرا، دواترىش بە ھەموو رىگەيەك ھەولى پاكتاوكرديان درا.

جگە لەم لايەنانە، تەواوى لايەنەكانى ترى كۆمەلگە لە راگەياندن و بلاوكراوہ و فىلم و شانۆ و ھونەر و مۇسقىا لەلايەن نازىيەكانەوہ كۆنترۆل كرا بوو و ھەزارەتى رۇشنىبرىش لەدەستى كەسايەتتىيەكى نازى توندپەودا بوو، ھەرۋەھا لە بوارى فىركارى و رىكخراوہ خويىندكارىيەكانىشدا سەرجم ئەو كەسانە دوورخراڭەوہ، كە ئارى نەبوون و دلئسۆزى نازىيەكان نەبوون، لەلايەكى ترىشەوہ بابەتەكانى جوگرافىاي سىياسى و جىۆپۆلەتيك و زانستى بەرگرى لە پۈرگراىمەكانى خويىندندا زيادكران و مېژوو و بايۆلۇژىش لە خزمەت زەفقردنەوہى رەگەزپەرستىدا خراڭەگەر. بۆ جىبەجىكردنى تەواوى ئەو ھەنگاوانەى باس كران، نازىيەكان دەزگايەكى پۇلىسى نەپىنى گەورەيان بەناوى "گستاپۆ"وہ دامەزراندبوو بۆ راوہدوونان و تۆقاندنى نەيارەكانيان بە دەيان بەندىخانە و سەربازگەى دەستگىركردنى گەورە گەورەيان دامەزراندبوو، لەلايەكى ترىشەوہ بۆ ئەوہى تەواوى كۆمەلگەى ئەلمانى بچەنە ژىر رىكىفى خۇيان و بە ويستى خۇيان ئاراستەى بكن، رىكخراوہيەكى تايەتبان بە مندالانى نىوان تەمەنى ۱۰-۱۵ سالان و لاوانىش لە نىوان ۱۵-۱۸ سالان دامەزراندبوو كە تىايدا پەنسىيەكانى نازيان پىدەگوتنەوہ.

دواى ھەموو ئەمانە ھىتلەر ھەنگاوەكانى بەرەو لە ناوبردنى بەرھەلستكارەكانى لەناو پارتى نازىدا دەست پىكرد و كەوتە لەناوبردنىان، لەوانە لەناوبردنى "ئىرنست رۆھەر" سەرۆكى "S.S" كە نزىكتىن ھاوړپى خودى ھىتلەر بوو، ھەرۋەھا لەناوبردنى ۴۰۰ كەسى تر ھەر لەو رووداوہدا، كە بەپىلانگىرپى دژى دەولت تۆمەتبار كرابوون. بەم جۆرەش ھىتلەر وردە وردە بەرەو لوتكەى دەسەلات دەرپۇشەت، بەتايبەت لەدواى مردنى ھىندنبىرگى سەرۆك كۆمار لە ئابى ۱۹۳۴دا، ئىدى ھىتلەر لە يەك كاتدا سەرۆكى كۆمار و سەرۆك وەزىرانى ولات بوو،

که دواتریش رایگه یاند که به "Führer" ناسرابوو واتا "رئیهر" بناسریت. له ۱۹ ی ثابی ۱۹۳۴یشدا به له ۹۰٪ی دهنگه کان به ریهری ولات ههلبژیردرا. به مهش بهر له کهوتنه وهی جهنگی دووه می جیهان، هیتلر بوو به یه کیک له سه رکده دیاره کانی شهروپا، که ورده ورده ههنگاوه کانی به رهو لیک هه لوه شاننده وهی شهو په یوه ندییه نیوده وله تییهی که هه بوو، دهستی پیکرد و له پیناو گیرانه وهی مهزینتی ته لمانیا و هه لوه شاننده وهی کۆنگرهی فییرسای و دروستکردنی ته لمانیا یه کی گه ورده دا جیهانی به رهو جهنگی دووه می جیهان ناراسته کرد.

هەشتەم: قەيرانى دارايى ۱۹۲۹-۱۹۳۳

يەككە لە رووداوە گرنگەكانى نيوان ھەردوو جەنگ ئەو قەيرانە گەورەيە بوو، كە بەسەر ئابوورىيە جيهاندا ھات و كارىگەريى گەورەى بەسەر لايەنى ئابوورى و كۆمەلەيەتى و سياسىيە زھيژەكانەو ھەبوو، سەرەتاي قەيرانەكە لە ولاتە يەكگرتووەكانى ئەمەريكاو ھەرگەوت، كە زۆر بە كۆتيرى لە ۲۴ى تشرينى يەكەمى ۱۹۲۹دا بازارى دراو و بۆرسەى نيويۆرك رووبەرووى قەيرانىيەكە گەورە بوو، لەو رۆژەدا دابەزىنىيەكى بى وئىنەى نرخى پشكە ئابوورىيەكان لەو بازارەدا رووى دا و زيانىيەكى مليونەھا دۆلارى لىكەوتەو، لەوئىشەو رۆژ دواى رۆژ بازارى پشك و دراوى جيهانى شلەژان و داتەپىنى بەخۆيەو دەپىنى، لە ئاكامى ئەم رووداوەدا نرخى كالاكان تا دەھات لە دابەزىندا بوون و ژمارەى ماپەوچوونى بانكەكانىش رۆژ بە رۆژ لە بەرزبووندا بوو و بىكارانىش بە بەردەوامى زيادىان دەكرد، ئەگەرچى بەشكە لە سياسەتمەدار و ئابوورىناسان لەو كاتەدا پىيانابوو ئەم قەيرانە، قەيرانىيە كاتىيە و ھەكو سەرچەم قەيرانەكانى پيشووتر بە خىرايى تىدەپەرت، بەلام بە پىچەوانەو ئەم قەيرانە لە سالى ۱۹۲۹ ھە تا سالى ۱۹۳۳ بەردەوام بوو و شوئىنەوارەكانىشى تا سالى ۱۹۳۵ ھەر مابوو، ئەم قەيرانە بە پىچەوانەى قەيرانەكانى ترەو لە ئەنجامى زۆرى بەرھەمەو بوو نەك كەمى بەرھەم. سەبارەت بە ھۆكارەكانى ئەم قەيرانەش، بەپىي بۆچوونە جياوازەكان چەند خالىك ھۆكارى ئەم قەيرانە بوون، كە برىتين لە:

۱. ھەندىك لە ئابوورىناسان پىياناويە كەمى زىر لە جيهان كە بنەماى ئالوگۆرى نۆدەولەتییى جيهانى بوو، واىكردووە نرخ دابەزىت، بەلام ھەندىكى تريان زيادبوونى زىو و كەمبوونى بەھاكەى بەھۆكارى ئەم قەيرانە دەزانن، لەبەر ئەوئى زۆربوونى زىو بووئە ھۆى كەمبوونەوئى تواناى كرىنى ئەو ولاتانەى كە بە دراوى زىو مامەلە دەكەن، ئەم كەمبوونەوئى تواناى كرىنەش لە ئىنجامدا بووئە ھۆكارى تىكچوونى بازارگانىكردن.

۲. ھۆكارىيەكى ترى ئەم قەيرانە زۆربوونى بەروبوومە كشتوكالىيەكان بوو لە دواى جەنگەو، چونكە جوتيارانى ئەمەريكا لە دواى جەنگىش ھەر بە ھەمان شىوئى سەردەمى جەنگ بەرھەمىيان دەھيئا و رۆژ بە رۆژ بەروبوومەكانىيان زياتردەكرد، بەو نيازەى كە بازارى بەردەوامى ھەيە، بەلام ھەستانى جەنگ واىكردبوو ئەو بازارەى پيشووتر بەروبوومە

کشتوکالییه ته مه ریکیه کان هه یانبوو، ورده ورده روو له نه مان ده چوو، چونکه شه و لاتانه له دواى جهنگه وه بو خویان به رو بو می کشتوکالییان روو له زیاد بوون چوو، بویه به رو بو مه ته مه ریکیه کان به ره به ره بازاریان نه ده ما، ته مه شه ده بووه هۆکاری شه وهی روژ به روژ نرخى شه به رو بو مه کشتوکالییانه بیته خواره وه و له دوا بیشتدا که رتی کشتوکالیی تووشی گرفتى نابوو ریبی ده کرد و جوتیاره کان له بری قازانج تووشی زیان ده بوون و ته مه شه توانای کرینیانی کم ده کرده وه. که مېو نه وهی توانای کرین لای جوتیاران و گرفتى که رتی کشتوکالی راسته و خو کار یگه ره ده بوو به سه ره که رتی پیشه سازیشه وه، چونکه که مېو نه وهی توانای کرینی شه وان، بازارى به ره مه مه پیشه سازیه کانیشی کم ده کرده وه، لیتره شه وه تا ده هات کالا پیشه سازیه کان که له که ده بوون و نرخیان داده بیه زی، شه وکات کارگه کان ناچار ده بوون که بری به ره هم و تیچوون کم بکه نه وه، که یه کیتک له و ریگایانه که مکر دنه وهی سه عاتی کار و ده کردنى کریتکاران بوون له کارگه کان، که شه مانه شه ده بوونه هۆی زیاد بوونی بییکاری، و اتا به زیاد بوونی بییکاریش به شیکى تر له کۆمه ل توانای کرینی نه ده ما، له شه نجامدا ته مه شه کار یگه ره ده بوو به سه ره هه ردوو که رتی کشتوکالی و پیشه سازیدا، ئیدی له بازاردا به ره هم زۆر ده بوو، به لام کرین کم ده بوو، که دوا جار شه مه قهیرانیکی نابوو ریبی گه وهی ده خسته وه و روژ به روژ بییکاری له بازاردا زیاتر ده کرد.

۳. هۆکاریکی تری قهیرانه که زیاد بوونی داهینانه کان بوو، چونکه له کاتی جهنگدا داهینانیکی زۆر هات بووه ئاراهه، شه داهینانه شه دواتر کار یگه ریبی له سه ره زۆر بوونی بییکاری ده بوو، ههروه ها شه نامیره نوییانه ده بوونه هۆکاری زیاتر بوونی به ره هم و که له که بوونیان له بازاردا، بویه کارگه کان زۆریان به ناچارى ده رگای کاریان داده خست و به مه شه شه وه ندهی تر بییکاری زیادى ده کرد، ههروه ها له ماوه یه دا گرنگییه کی زۆر به چهند به ره مه میکی نویی گرانبه ها ده درا و تا ده هات له بازاردا زیادى ده کرد، بو نمونه ئۆتۆمبیل، له به رانبه ریشدا شه سه رده مه سه رده می دواى جهنگ و که مېو نه وهی دراو و زېر و کیشه نابوو ریبیه کان بوو، بویه توانای کرینی شه مجۆره به ره مه روژ به روژ له که مېو نندا بوو، له به رانبه ریشدا به ره مه که تا ده هات زیادى ده کرد، که ته مه شه خواستی له سه ره شه به ره مه مانه که متر ده کرد، لیتره شه وه جار یکی تر قهیرانه که ی فراوانتر ده کرد.

۴. دواى سه ره به خو بوونی چهند ولاتیک له دواى جهنگى یه که می جیهانه وه، شه و لاتانه ده ستیان به به ره مه مه پینانی ناو خو یی کرد و سیاسه تی هاندانی به ره مه مه پینانی نیو خو ییان

پیاوه کرد و باجی زۆریان خسته سهر بهرهمه هاوردده کان، واتا فرۆشی بهرهمه کانی ولاته پیشه‌سازییه گه‌وره‌کان، که جاران له‌و ناوچانه‌دا بازاریکی گهرمی هه‌بوو، لیتره به‌دواوه‌ئو بازاری ورده ورده له کورتی ددها و ئەمەش له دواجاردا کاریگهریی نهرینی به‌سهر بازرگانی نیوده‌وله‌تییه‌وه ده‌بوو.

۵. هۆکاریکی تر له هۆکاره‌کانی ئەم قه‌یرانه، کیشی قهره‌بوو و قهرزه‌کانی سه‌رده‌می جه‌نگی یه‌که‌می جیهان بوو، چونکه له‌لایه‌که‌وه به‌شیکێ زۆر له ولاتان به‌ده‌ست قهرزیکی زۆره‌وه ده‌یاننالاند، له‌لایه‌کی تریشه‌وه دۆراوه‌کانی جه‌نگ هه‌م به‌ده‌ست قهرزه‌وه ده‌یاننالاند هه‌م قهره‌بوویه‌کی زۆریشیان له‌سهر بوو، که کاریگهریی گه‌وره‌ی له‌سهر توانای ئابووریان دانابوو، که ئەمانه هه‌مووی کاریگهر بوون له‌سهر که‌مکردنه‌وه‌ی بازاری ولاته پیشه‌سازییه‌کان له‌م ولاتانه‌دا و که‌له‌که‌بوونی به‌رهمه‌کانیان به‌هۆی بی بازارییه‌وه و دواجار دابه‌زینی نرخ.

کاریگهری ئەم قه‌یرانه زۆر به‌خیرایی له ئەمه‌ریکاوه په‌رپیه‌وه بۆ ولاتانی تر، به‌تایبه‌تیش ولاتانی ئه‌وروپا، به‌ر له هه‌مووانیش نه‌مسا و ئەلمانیا، چونکه ئەم دوو ولاته هه‌ر له سه‌رده‌می جه‌نگه‌وه له دۆخیکێ ئابووری شیواودا بوون، هه‌رچه‌نده له نیوان سالانی ۱۹۲۴- ۱۹۲۹دا تا راده‌یه‌ک به‌هۆی قهرزه‌کانی ئەمه‌ریکاوه بووزانه‌وه‌یان به‌خۆیانوه دیوو، به‌لام ئەم قه‌یرانه زۆر به‌خیرایی په‌رپیه‌وه بۆ ئەو دوو ولاته و کاریگهرییه‌کانی به‌قورسی له‌سهر ئەم دوو ولاته که‌وتنه‌وه، چونکه ئەو دوو ولاته راسته‌وخۆ پشتیان به‌قهرز و سه‌رمایه‌کانی ئەمه‌ریکا ده‌به‌ست، به‌لام دوا‌ی ئەوه‌ی که ئەمه‌ریکا قه‌یران گرتییه‌وه، قهرز و سه‌رمایه‌کانی له‌و ولاتانه‌دا کیشایه‌وه، که ئەمه‌ وایکرد زۆر به‌خیرایی بانکی ناوه‌ندی نه‌مسا دووچارێ کیشیه‌کی دارایی قورس بیته‌وه و نه‌توانیت رووبه‌رووی کیشه‌ داراییه‌کانی بیته‌وه، ئەمەش راسته‌وخۆ کاریگهریی به‌سهر بازاری ئه‌وروپیدا ده‌بوو، چونکه له‌و کاته‌دا ولاتانی ئه‌وروپای ناوه‌راست وابه‌سته‌ی بانکی نه‌مسایی بوون، بۆیه ئەمه زیانیکی گه‌وره‌ی به‌ر ناوچه‌که خست، بۆیه حکومه‌تی نه‌مسایی زۆر به‌خیرایی به‌هانای بانکی ناوه‌ندییه‌وه چوو و هه‌روه‌ها بریتانیاش قهرزیکی زۆری پێبه‌خشی بۆ ئەوه‌ی به‌ته‌واوی مایه‌پوچ نه‌بیت، هه‌رچه‌نده بانکی نه‌مسایی مایه‌پووجه‌بوونی خۆی رانه‌گه‌یاند، به‌لام زیانیکی دارایی گه‌وره‌ی لیکه‌وت. ئەلمانیاش دوا‌ی کشانه‌وه‌ی سه‌رمایه‌کانی ئەمه‌ریکا، رووبه‌رووی دۆخیکێ دارایی زۆر خراب بووه‌وه، به‌شی هه‌ره زۆری کارگه‌کان رووبه‌رووی قه‌یرانی دارایی بوونه‌وه، ته‌نانه‌ت نه‌یان ده‌توانی قهرزه‌کانیشیان بده‌نه‌وه، بۆیه به‌شیکێ زۆر له‌و کارگانه‌ دایانخست، هه‌رچه‌نده

حکومه‌تی ئەلمانی لەوکاتەدا هەولێ دا لەرێی قەززی بێگانەوێ چارەسەری هەندیک لە کێشە ئابوورییەکانی بکات، بەلام لەبەر ئەوەی تووشی بێ متمانەیی بووبوو، بۆیە ئەم هەنگاوێ زۆر قورس بوو.

ئەم قەیرانە ئەلمانی و نەمسا راستەوخۆ کاریگەری لەسەر ولاتانی تری ئەوروپا و ئەمەریکاش هەبوو، چونکە سەرماوەی بریتانی رۆژێکی گەورە لە بیناکردنەوێ ئەلمانی و نەمسادا دەگێرا، بۆیە ناسایی بوو ئەگەر ئابووری بریتانیاش بە قەیرانی دارایی ئەلمانی و نەمسا کاریگەر بێت، جگە لەوەی ئەمەریکاش بەم دۆخێ کاریگەر دەبوو لەبەر ئەوەی بەشی هەرە زۆری سەرماوەکانی لە ئەلمانی و نەمسا وەگەر خرابوون و ئەو ولاتانە بازاڕێکی گەرمی بەرھەمەکانی ئەو بوون، لەلایەکی تریشەوێ ئەم قەیرانە ئەلمانی و نەمسا کاریگەری لەسەر فەرھەنساش هەبوو، چونکە فەرھەنسا بەشێک لە داراییەکی پشٹی بەو قەرەبووانە دەبەست کە لەو ولاتانەوێ بۆی دەھات و دواي ئەم قەیرانە ئیدی دانی ئەم قەرەبووانە تا رادەیک قورس بوو، هەر بۆیە هۆقەری سەرۆکی ئەمەریکا لەو کاتەدا پریری دا بۆ ماوێ سالییک وەرگرتنەوێ قەرەبووێکانی لە ئەلمانی رابگریت، کە دواتر ولاتەکانی تریش هەمان هەنگاویان گرتەبەر.

لەلایەکی ترەوێ بریتانی لەبەر ئەوەی بەرژەوێندییەکانی زۆر بەربلاو بوون و داراییەکی زۆر پشٹی بە بازرگانی نیوئەوولتەتی دەبەست، زۆر بەخێرایی دووچارای ئەو قەیرانە بوووە و بەشێکی زۆر لە ولاتان متمانەیی خۆیان لە لەندەن کێشایەوێ و بریتانی بە رادەیک بەم قەیرانە کاریگەر بوو کە حکومەت بە هەموو جۆرێک هەولێ دا رووبەرۆوی ببیتەوێ و چارەسەری بکات، ئەوێ بوو لە ئەیلوولی ۱۹۳۱دا بریتانی لە بنەمای زێر هاتە دەرە و ناچاربوو نرخێ کالاکانی لە بازاڕە دەرەکییەکاندا دابەزینی و بەھای دراوی خۆی ببینی تە خوارەوێ. لەلایەکی تریشەوێ کاریگەرییەکانی ئەم قەیرانە ئەگەرچی تا رادەیک بە دەرەنگەوێ بوو، بەلام فەرھەنسایشی گرتەوێ و وردە وردە ریژەیی بیکاریش لە فەرھەنسا زیادیکرد و فەرھەنساش ناچار بوو لە بنەمای زێر بکشیتەوێ و کاریگەرییەکی گەورە بەسەر ژبانی ئابوورییەوێ هەبوو. بەلام تاکە ولات کە بەم قەیرانە کاریگەر نەبوو، یەکی تێ سۆفیت بوو، چونکە لەو کاتەدا سۆفیت لەسەر بنەمای سۆسیالیستی دەرۆشیت و پەيوەندییەکی ئەوتۆی بە بازاڕ و بازرگانی جیھانییەوێ نەبوو.

بەشىۋەيەكى گىشتى ئەم قەيرانە كارىگەرىيەكى زۆرى بەسەر ژيانى ئابوروى و كۆمەلەيەتى
ۋلاتە زھىتەزەكانەۋە ھەبۇ، ئەۋە بوو لە ماۋەى چوار سالددا بە ملىۋنەھا دۆلار زيان لەۋ ۋلاتانە
كەوت و داھاتى سالانەى ھەر يەككە لەۋ ۋلاتانە بە ملىۋنەھا دۆلار ھاتە خوارەۋە و
ژمارەيەكى زۆر لە بانكەكان مایەپوۋچ بوون بۆ نمونە تەنھا لە ناۋ ئەمەرىكادا شەش ھەزار
لقى بانك لە كار ۋەستان، جگە لەۋەى چەندىن كارگە و كۆمپانىيەى گەۋرە لە كارەكانىيان
ۋەستان و داخران، ھاۋكات رېژەى بېكارى بە رادەيەكى ترسناك زىادىدەكرد، بە جۆرىك لە
سالى ۱۹۳۲دا تەنھا لە ئەمەرىكا دواز دە ملىۋن بېكار ھەبۇ، لە ئەلمانىياش رېژەى بېكارىش
گەيشتېۋە شەش ملىۋن، لە برىتانىياش سى ملىۋن كەس بېكار بوون، لە فەرەنسا ملىۋن و
نيۋىك بېكار ھەبۇ، سەرەراى ئەم زىانە ئابوروى و كۆمەلەيەتپانە، ھاۋكات ئەم قەيرانە
كارىگەرىيەكى گەۋرەى بەسەر سىياسەتى ناۋەۋە و دەرەۋەى ۋلاتاندا ھەبۇ.

لە روى سىياسەتى ناۋەۋە كارىگەرىيە راستەوخۆ و سەرەكى ئەم قەيرانە دەستپۋەردانى
حكومەت بوو لە ئابوروى ۋلات، چونكە بەھۆى ئەم قەيرانەۋە حكومەت رېگەى بەخۇيدا
كۆنترۆلى نىخ بىكات و بەشىكى زۆر لە دامەزراۋەكان مىللى بىكات و سىياسەتى خۆسەپاندىن
بەسەر ئابوروى ۋلاتدا بسەپىنىت، كە ئەمەش راستەوخۆ پېچەۋانەى بنەماكانى لىبرالىزم و
سىستەمى دېموكراسىيە، بۆيە لەۋكاتەدا سىستەمى دېموكراسى لە بەشى ھەرە زۆرى ۋلاتاندا
رووبەرۋوى قەيرانىكى گەۋرە بوۋەۋە و نەكارايى حكومەتەكان لە چارەسەر كەردنى قەيرانەكەدا،
ناجىگىرى بەردەۋامى لە سىستەمى حوكم نايەۋە، ئەمە جگە لەۋەى لەم ۋلاتانەدا كە
سىستەمى دېموكراسىيان لە چاۋ ۋلاتەكانى تردا نوى بوو، ۋەك ئەلمانىا و ئىتالىا و ژاپۇن،
سىستەمى دېموكراسى بە تەۋاۋەتى لەبەرىك ھەلۋەشا و سىستەمە دىكتاتورىيەكانى ۋەك
فاشىزم و نازىزم و حوكمى سەربازىيەكان شوئىنپان گرتنەۋە.

لەرۋوى دەرەكىشەۋە، بە پلەى يەكەم كارىگەرىيەكانى ئەم قەيرانە ئەۋە بوو كە ئابوروى
خۇبىتۋى لە ناۋ ۋلاتاندا زال بوو و لە ھەر ۋلاتىكدا بانگەشە بۆ بەرھەمە خۇمالىيەكان و
دورۋكەتتەۋە لە بەرھەمە بىيانىيەكان دەكرا، ئەمەش دەبوۋە ھۆكارى دابەزىنى پەيوەندىيە
نپۋدەۋلەتى و ھارىكارىيە ئابوروىيەكان بە رادەيەكى زۆر، بەجۆرىك بەپىي لىكندانەۋەى
شومەكى ھاتۋوى ۷۵ ۋلات لە نپۋان ۱۹۲۹-۱۹۳۳ بازىرگانى جىھانى بە رادەى ۶۹%
كەمى كەردبوو، كە وردە وردە ئەم سىياسەتە حكومەتەكانى بە ئاقارى خۇبەزلاندىن دەبرد،
لېرەشەۋە ۋلاتەكان بەرەۋ خۇگىز كەردنەۋە و بەناۋخۇداچۋون رۆيشتن، بە رادەيەك لەۋ كۆنگرە

نیوده‌وله‌تییبه‌دا که له سالی ۱۹۳۳ به مه‌بهستی چاره‌سه‌رکردنی قه‌یرانی دارایی به‌سترا، ئەم سیاسه‌تی خۆیه‌لزانین و به‌ناو‌خۆ‌دا‌چوونه‌ی ولاتان هەر له سه‌ره‌تاوه کۆنگره‌که‌ی به‌ره‌و شکست برد، ئەمه جگه له‌وه‌ی هەر ئەم سیاسه‌ته سه‌ره‌نجامه‌که‌ی ده‌رکه‌وتنی ناسیۆنالیزمی ئابووری بوو، که هەر ولاتیك سه‌رقالی کاروباری نیوخۆی بوو، به‌هموو جوړیک کیشه نیوده‌وله‌تییبه‌کانی وه‌لا دنا، که ئەمه له دوا ئەنجامدا وایکرد کاریگه‌ری له‌سه‌ر خودی چالاکییه‌کانی کۆمه‌له‌ی گه‌لانی‌ش هه‌بیت و ئەم ریک‌خراوه نیوده‌وله‌تییبه به‌هۆی ئەم سیاسه‌ته‌وه رۆژ به رۆژ لاوازتر بیت و متمانه‌ی خۆی له‌ده‌ست بدات، چونکه په‌یوه‌ندییه نیوده‌وله‌تییبه‌کان و هاوکارییه‌کانی نیوان ولاتان له‌ده‌ست چووبوو، که ئەم دۆخه‌ش له‌ناوه‌وه و له ده‌ره‌وه ورده ورده ریک‌خۆشکه‌ری بۆ ده‌رکه‌وتن و به‌هیزبوونی سیسته‌مه دیکتاتۆرییه‌کان ده‌کرد، که بی‌ئاگایی ئەم ولاتانه بواری پیدان چیان ده‌وێت ئەنجامی بدن.

له‌ولاشه‌وه قه‌یرانی دارایی رۆلێکی زۆری گێرا له دابه‌شکردنه‌وه‌ی جیهان به‌سه‌ر دوو جه‌مه‌سه‌ردا، چونکه ئەم قه‌یرانه بووه هۆکاری که‌وتنه‌وه‌ی دوو جوړ ولات، یه‌کیکیان شه‌وانه بوون که خاوه‌ن ئابووری و داگیرگه و سه‌رچاوه سروشتییبه گه‌وره‌کانی جیهان بوون و توانیان به‌سه‌ر قه‌یرانه‌که‌دا زال بن به‌بێ ئەوه‌ی کاریگه‌ری له‌سه‌ر سیسته‌می سیاسی ولاتیان هه‌بیت، که شه‌وانیش بریتانیا و فه‌رنسا و ئەمه‌ریکا بوون، به‌ره‌که‌ی تریشیان شه‌و به‌ره‌یه بوون که به ته‌واوی قه‌یرانی دارایی بارودۆخی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی شه‌وانی شه‌ل‌ژاند، چونکه شه‌و ولاتانه هەر بۆخۆیان له دۆخێکی ئابووری خراپدا بوون، که شه‌مانیش شه‌لمانیا و ژاپۆن و ئیتالیا بوون، که هه‌رسیکیان شه‌و سی ولاته بوون که له رووی ئابوورییه‌وه به‌هۆی سیاسه‌تی فه‌رنسا و بریتانیا و ئەمه‌ریکاوه له‌دۆخێکی خراپدا بوون، هه‌روه‌ها شه‌و سی ولاته بوون، که له بنه‌ماکانی قیژسای نازیبوون، که‌واته قه‌یرانی دارایی به ته‌واوی کاریگه‌ر بوو له‌سه‌ر جاریکی تر دووله‌تکرده‌وه‌ی جیهان به‌پێی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کان و دروستکردنی شه‌و دوو جه‌مه‌سه‌ره‌ی که له دوا ئەنجامدا جه‌نگی جیهانی دووه‌میان هه‌لگیرساند.

بهشی چوارهم

قهیرانهکانی نیوان هردوو جهنگ

له سییهکانی سدهی رابوردوودا کۆمهڵێک رووداو روویان دا، که کاریگه‌رییهکی ترسناکیان به‌سه‌ر ره‌وشی ناشتیانهی جیهانه‌وه هه‌بوو، له‌وانه‌ش ده‌رکه‌وتنی چهند ده‌سه‌لاتیکی تاکه‌ر‌وانه له‌ ئه‌وروپا، وه‌ک باس کرا له‌ بیسته‌کانه‌وه مؤسۆلینی له‌ ئیتالیا و له‌ سییه‌کانیشه‌وه هیتله‌ر له‌ ئه‌لمانیا، هاوکات به‌هه‌یزبوونی ره‌وته سه‌ربازیه‌کانیش له‌ ژاپۆن، که ئه‌مانه به‌ سیاسه‌ته‌کانیان ورده‌ ورده‌ بوون به‌ ترس له‌سه‌ر دۆخی جینگیری جیهان و دونیایان به‌ره‌و جهنگ برد، له‌لایه‌کی تریشه‌وه ئه‌و بارودۆخه‌ی که له‌ دوا‌ی جهنگی یه‌که‌می جیهانه‌وه به‌سه‌ر جیهاندا هات‌بوو، هۆکارێکی تری به‌ره‌و نا‌تارامی‌چوونی جیهان بوو، چونکه‌ وه‌کو گوترا له‌ دوا‌ی کۆنگره‌ی فیرسایه‌وه، جیهان به‌پێی به‌رژه‌وه‌ندی وڵاته‌ براوه‌کان ده‌چوه‌ ره‌یوه، که سه‌ره‌نجام ئه‌و بارودۆخه‌ ناره‌زایی به‌شیکێ وڵاتانی جیهانی لێکه‌وته‌وه، چونکه‌ له‌ لایه‌که‌وه به‌پێی ره‌یکه‌وتنه‌نامه‌کانی کۆنگره‌ی ناشتی مه‌رجیکێ زۆر خرابووه‌ سه‌ر وڵاته‌ دۆراوه‌کان به‌تایبه‌تیش ئه‌لمانیا و له‌لایه‌کی تریشه‌وه هه‌ندیک له‌ وڵاته‌ براوه‌کان له‌و دابه‌شکارییه‌ی کۆنگره‌ی فیرسای رازینه‌بوون، تایبه‌ت ئیتالیا و ژاپۆن، که ئه‌م سه‌ وڵاته‌ش له‌ ناوه‌راستی سییه‌کانه‌وه وه‌ک سه‌ زه‌هیزی سه‌ره‌کی له‌سه‌ر شانۆی سیاسی و نیوده‌وله‌تی ده‌رکه‌وتن، یه‌کێکی تر له‌و دیاردانه‌ی که له‌ سییه‌کاندا ناشتی جیهانی خسته‌ مه‌ترسییه‌وه، نا‌کارایی و لاوازی کۆمه‌له‌ی گه‌لان بوو له‌ پاراستنی ناشتی نیوده‌وله‌تی و چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌کانی نیو وڵاتان، که نه‌یده‌توانی وڵاتان له‌ هه‌رشه‌ ده‌ره‌کییه‌کان بپارێزێت، که زۆر جار ئه‌و وڵاتانه ئه‌ندامی خودی کۆمه‌له‌که‌ش بوون، سه‌ره‌نجام ئه‌م لاوازییه‌ش فه‌زایه‌کی له‌ بیه‌سه‌رو به‌ره‌یی و ئالۆزی نایه‌وه و ورده‌ ورده‌ وای له‌ وڵاتان کرد که له‌ په‌یمانیه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کان پاشگه‌ز بینه‌وه، سه‌ره‌نجام ئاوێته‌بوونی ئه‌و هۆکارانه‌ی باس کران له‌ نیوان سالانی ۱۹۳۱-۱۹۳۹دا چهن‌دین

قەيرانى گەورەيان خستەوہ لەوانە ھېرشى ژاپۇن بۆسەر مەنشوریا و ھېرشى ئىتالیا بۆسەر
حەبەشە، دواترىش سەرپىچىيەکانى ئەلمانیا و ھېرشەکانى بۆسەر ناوچەکانى نەمسا و
چىكۆسلۇفاکيا و پۆلەندا، كە دواجار ئەمانە جىھانىيان بەرەو جەنگى دووھى جىھانى برد.

يەكەم: قەيرانى مەنشوریا

گەشەکردنەکانى ژاپۇن لە نیوہى دووھى سەدەى نۆزدە بەدواوہ و دەرکەوتنى
شۆرشى پىشەسازى لەویدا وایکردبوو كە ژاپۇنییەکان ویستی دامەزراندنى
ئىمپىراتۆریەتیكى مەزنیان لادروست بىت، لەو كاتەشدا ناوچەى مەنشوریا كە یەكێك
بوو لە ناوچە دەولەمەند و پر بەروبوومە سرۆشتییەکان و بازارپىكى باشیش بوو، زۆر
خیرا بوو بە شوینی چاوتیبرینی ژاپۇنییەکان. ھەر بۆیە لە كۆتایی سەدەى نۆزدەوہ
ژاپۇنییەکان دەستیان بەسەر چەند ناوچەىكى مەنشوریا دا گرت، دواترىش لە جەنگى
۱۹۰۴-۱۹۰۵دا لەگەڵ روسیا، ژاپۇن توانى چەند ئىمتیازێك لە مەنشوریا بەدەست
بەینیت، لەوانە راكیشانى ھیللى ئاسنن، كە بەھیزی ژاپۇنى بپاریزىت، لە جەنگى
یەكەمى جیھانىشدا، ژاپۇن توانى پىنگەىكى ئابورى زیاتر لە ناوچەکانى رۆژھەلاتى
دوور دابمەزىنیت و نفوزپىكى گەورەش لە چىن، تايبەت لە ناوچەى مەنشوریا و
مەنگولیا دابمەزىنیت، بەم جۆرە زۆر لە زووہوہ ناوچەى مەنشوریا یەكێك بوو لەو
ناوچانەى كە بايەخىكى زۆرى بۆ ئابورى ژاپۇن ھەبوو و بە بەردەوامى ژاپۇنییەکان بە
ناوچەى نفوز و دەسەلاتى خۇیان دەزانى، لە سییەکانى سەدەى بیستەمیشدا قەیرانى
دارایی كىشەىكى ئابورى گەورەى بۆ ژاپۇنییەکان نایەوہ، بۆیە یەكێك لە
ھەنگاوەکانیان بۆ چارەسەرکردنى ئەم كىشەى، فراوانکردنى نفوزیان بوو لە ناوچەى
مەنشوریا وەك بازارپىكى دەرەكى و ھاوكات شوینی بەدەستھێنانى كەرەستەى خا، كە
ئەمیش لەكاتیكدا بوو لە مەنشوریا ھەستى نەتەوايەتى بە رادەىكى زۆر بووژابۆوہ و
تا دەھات زیاتر دژایەتى ژاپۇنیان دەکرد، یەكێك لەو كرادارانەى بەرانبەر ژاپۇنییەکان
ئەنجامیان دا تەقاندەوہى بۆمبىك بوو لەسەر ھیللى ئاسنى مەنشوریا لە نزیك شارى
مۆگدن، ئەم بۆمبە ئەگەرچى زیانیكى زۆرى نەبوو، بەلام ژاپۇنییەکان وەك بیانوویەك
بەكاریان ھینا بۆچونە ناوہوہى مەنشوریا، ئەوہ بوو لە ۱۸ى ئەیلوولى ۱۹۳۱دا بەبى

به‌رگريه‌کي ته‌وتۆ، ده‌ستيان به‌سه‌ر ناوچه‌ي مه‌نشوورپادا گرت و حکومه‌تییکی سه‌ریه ژاپۆنیان به‌ناوی حکومه‌نی مۆنشکۆوه له‌وی دامه‌زراند، که ته‌مه‌ش کیشیه‌کي گه‌وره بوو رووبه‌پرووی چینییه‌کان بووه‌وه.

چین له‌و کاته‌دا ده‌سه‌لاتی وه‌لامدانه‌وی سه‌ریازی نه‌بوو، بۆیه ناچار بوو کیشیه‌که ب‌داته کۆمه‌له‌ی گه‌لان و گف‌توگۆکانی له‌گه‌ڵ ژاپۆندا رابگریت، تا ته‌و کاته‌ی له‌ مه‌نشووریا ده‌کشیتته‌وه، به‌لام له‌و کاته‌دا ژاپۆن به‌هۆی بالاده‌ستی ره‌وتی سه‌ریازییه‌کانه‌وه نه‌ک ناماده نه‌بوو بکشیتته‌وه، به‌لکو تا ده‌هات زیاتر له‌ناو خاکی چیندا پیشه‌روی ده‌کرد و ده‌سه‌لاتی زیاتر ده‌کرد، ته‌وه بوو له‌ مارتی ۱۹۳۳دا سوپای ژاپۆنی تا نزیك دیواری چین رویشت و له‌ سالی ۱۹۳۵یدا چوونه ناو په‌کینه‌وه، دواتریش له‌ سالی ۱۹۳۷دا زۆریه‌ی ناوچه‌ گرنگه‌کانی چینیان داگیرکرد و جه‌نگییکی گه‌وره که‌وته‌وه که تا جه‌نگی دووه‌می جیهان هه‌ر به‌رده‌وام بوو و بوو به‌ به‌شیك له‌ رووداوه‌کانی جه‌نگی دووه‌می جیهانی.

سه‌باره‌ت به‌ هه‌لوێستی کۆمه‌له‌ی گه‌لانی‌ش له‌بارهی ته‌م کیشیه‌یه‌وه سه‌ره‌تا زۆر به‌دلگرمییه‌وه کیشیه‌کي وه‌رگرتبوو و ده‌یه‌ویست خۆی له‌م کیشیه‌یه‌دا به‌سه‌لمییت، به‌لام دواچار ورده ورده ده‌رکه‌وت که ناتوانیت کیشیه‌که چاره‌سه‌ر بکات، ته‌وه بوو له‌ سه‌ره‌تادا لیژنه‌کي بۆ ته‌م مه‌سه‌له‌یه به‌ سه‌رۆکایه‌تی (لۆرد لاپتۆن)ی بریتانی دامه‌زراند، لیژنه‌که‌ش کاره‌کي ژاپۆنی ئیدانه‌کرد و راپۆرتییکی له‌ ۲۴ی شوپاتی ۱۹۳۳دا بۆ کۆمه‌له‌ی گه‌لان نووسی و تیایدا پیشنیاری دامه‌زراندنی ئۆتۆنۆمی بۆ مه‌نشووریا له‌ژێر سایه‌ی چین کردبوو، به‌لام ژاپۆن به‌م پیشنیاره رازینه‌بوو و ناماده نه‌بوو سوپای خۆی له‌ ناوچه‌ی مه‌نشووریا بکشیتته‌وه نه‌ک هه‌ر ته‌وه‌نده، به‌لکو له‌ دوا ته‌مجامیشدا کشانه‌وی خۆی له‌ کۆمه‌له‌ی گه‌لاندا راگه‌یاندا. هۆکاری ته‌م لاوازییه‌ی کۆمه‌له‌ی گه‌لانی‌ش له‌م کیشیه‌یه‌دا ده‌گه‌راپه‌وه بۆ ته‌وه‌ی که کۆمه‌له‌ی گه‌لان نه‌یه‌کییتی سوڤیت و نه‌ ته‌مه‌ریکای تیدا نه‌بوو، که دوو زه‌هیزی سه‌ره‌کی ته‌وکات بوون. سه‌باره‌ت به‌ بریتانیاش ته‌وا به‌پیی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆی هه‌لسوکه‌وتی ده‌کرد، بۆیه به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆی له‌ ناوه‌راستی چیندا بوون نه‌ک مه‌نشووریا، ته‌مه‌ش وایکردبوو بێباکانه مامه‌له‌ له‌گه‌ڵ کیشیه‌که‌دا بکات، بۆیه کۆمه‌له‌ی گه‌لان له‌ چاره‌سه‌رکردنی ته‌م کیشیه‌یه‌دا شکستیکی گه‌وره‌ی هینا، که ته‌مه‌ کاریگه‌ریه‌کي زۆر خراپی به‌سه‌ر هه‌یه‌یه‌تی کۆمه‌له‌ی گه‌لانه‌وه بوو و هانده‌ریک بوو بۆ ولاته زه‌هیزه‌کانی تر که هه‌مان هه‌نگاوه‌کانی ژاپۆن بگرنه‌ به‌ر، ته‌وه بوو هه‌ر له‌و ماوه‌یه‌دا ئیتالیا ته‌م لاوازییه‌ی کۆمه‌له‌ی گه‌لانی قۆسته‌وه و هپرسی کرده‌ ناوچه‌ی حه‌به‌شه و داگیری کرد.

دوهم: هيرشى ئيتاليا بۆسەر حەبەشە ۱۹۳۵-۱۹۳۶

شكستى كۆمەلەي گەلان لە كېشەي مەنشورنيا و ھەلۆيستە لاوازەكەي ھاندەرېكى گەورە بوون بۆ مۆسۆلىنى كە دەست بە فراواڭخووزىيەكانى بكات، لەم بوارەشدا سەرەتا ھيرش بكاتە سەر حەبەشە.

فراواڭخووزى لە ئەفريقا يەكېك بوو لەو ويستانەي كە تەواوى سەركرده ئيتالييەكان لە چارەكى كۆتايى سەدەي نۆزدەو دەيانويست بەدبەھيئەن، تايبەت فراواڭخووزى لە ناوچەي حەبەشە، بەلام ئەم ويستە لە جەنگى عەداوى سالى ۱۸۹۶دا شكست يەتينا، داوى ئەوئەي ئيتالييەكان نەيانتوانى لەو جەنگەدا سەركرەوتوو بن، داوى ئەوئەي فاشيستەكان ھاتنە سەرھوكم، جاريكى تر ھەولەكانى بەدبەھيئەننى ئەم ويستە دەركرەوتەو، چونكە يەكېك لە دروشمەكانى فاشيستەكان گېرآنەوئەي سەرورەيى ئيتاليا بوو، كە تۆلەسەندەنەوئەي جەنگى عەداوشيان بە يەكېك لە ئەركرەكانى خۆيان دەزانى.

لە كانوونى يەكەمى سالى ۱۹۳۴ رووداوى وال وال رووى دا، كە ئەم رووداوه بوو بيانويەك بۆ ئيتالييەكان بۆ ھيرشكرەنە سەر ناوچەي حەبەشە، رووداوهكە لە بنەرەتدا لە سەر سنورى نيوان سۆمالي ئينگليزى و سۆمالي ئيتالي و ناوچەي حەبەشە روويدا، ئەو بوو لەو ناوچەيەدا پيكدادانتيك لە نيوان ھيرى ئيتالي و ھيرى حەبەشەدا كەوتەو، ھۆكارەكەيشى ئەو بوو نايا ئەم ناوچەيە سەر بە حەبەشەيە يان سەر بە ئيتالييە، ئەگەرچى لەم پيكدادانەدا ئيتاليا توانى دەست بەسەر ناوچەكەدا بگرېت، بەلام سى كوژراوى لە رووداوهكەدا ھەبوو، بۆيە ئەم كوژراوانەي كرده بيانويەك بۆ ئەوئەي كېشە لەگەل حەبەشەدا بنيتتەو و داگېرى بكات، بۆيە ئەگەرچى دەستى بەسەر ئەو ناوچەيەشدا گرتبوو، كە جيى ناكۆكى بوو، بەلام لەگەل ئەوئەشدا ئيتاليا داواى لە حەبەشە كرد كە بە فەرمى داواى لېبوردن بكات و قەرەبووى زيانەكانى ئيتاليا بكاتەو، بەلام حەبەشە بەمە رازينەبوو، بۆيە كېشەكەي خستە بەردەست كۆمەلەي گەلان.

كۆمەلەي گەلانىش ھەنگاوى يەكەمى ئەو بوو كە ھەردوولا پابەند بن بەو پەيمانە دۆستانەيەي كە لە سالى ۱۹۲۸دا بەستويانە، بەلام لەگەل ئەوئەشدا كە كېشەكە لە كۆمەلەي گەلان بوو و ئيتاليا نيازخراپى خۆي نەدەشاردەو و سوپايەكى نزيكەي ۲۰۰ ھەزار كەسى لە

ناوچه که کۆکردبووه، دواى شهوى که حه به شه داواکاریه کانی ئیتالیای جیبه جی نه کرد و ئیتالیاش له چاره سه ره کانی کۆمه له ی گه لان رازینه بوو، شه بوو مۆسۆلینی له ۲ی تشرینی یه که می سالی ۱۹۳۵دا بریاری دا جهنگ له دژی حه به شه رابگه یه نیت، بو رۆژی دواتریش دهستی به هیترشه کانی کرد و له ۵ی مایسی سالی ۱۹۳۶دا پایته ختی حه به شه، (ئه دیسه بابای،) داگیرکرد و (هیلا سیلاسی) ئیمپراتۆری حه به شه بو بریتانیا هه له ات و له جی ئه و (فیکتۆر ئه مانوئیلی سییهم) بوو به ئیمپراتۆری حه به شه.

سه باره ت به هه لۆیستی کۆمه له ی گه لانیش دواى شهوى ئیتالیا پێشنیاره که ی ره تکرده وه، شه بوو حه به شه جارێکی تر که زانی ئیتالیا نیازی هیترشکردنی هه یه، له کانوونی یه که می ۱۹۳۴دا داواى تری پێشکهش به کۆمه له ی گه لان کرده وه، به لām هیچ دهستکه وتیکی وه های نه بوو، بۆیه جارێکی تریش له مارتی ۱۹۳۵ و له کانوونی یه که می سالی ۱۹۳۵یش داواى تری پێشکهش به کۆمه له ی گه لان کرد، شه بوو کۆمه له ی گه لان بریاری دا لیژنه یه که بو ئه م مه به سته پێکه وه بنیت و له ۷ی تشرینی یه که می ۱۹۳۵دا لیژنه که له کاره کانی بووه وه و رایگه یاند که ئیتالیا دهستدریژیکه ره و بریاری سزای نابوری به سه ریدا سه پاند و داواى له ولاتانی ئه ندامی کۆمه له ی گه لان کرد چهک و زه خیره و یارمه تی دارایی پێنه دهن، به لām ئه م بریاره ی کۆمه له ی گه لان هه ر له لایه ن خودی ئه ندامه کانه وه پێشیل کرا، چونکه هه ریه که له فه ره نسا و بریتانیا ئاماده نه بوون، نارده نی ئاسن و خه لۆز و په ترۆل که له ماده یاساغه کان بوون، بو ئیتالیا رابگرن، ئه مهش بووه هۆکاری پووجه لبوونه وه ی سزا نابورییه که و دواتریش لاوازکردنی پێگه و ده سه لاتتی کۆمه له ی گه لان، هه ر بۆیه له و کاته دا هه ریه که له فه ره نسا و بریتانیا چاره سه ریکی مامناوه ندیان دانا، که به پیی ئه م چاره سه ره به شیکی یه که جار زۆری حه به شه ده درا به ئیتالیا، به لām ئه م چاره سه ره ی که له لایه ن هه ردوو وه زیری ده ره وه ی فه ره نسا و بریتانیا دانرابوو، کاتیک که له نیو نیوه ندی سیاسی هه ر یه که له و ده وله تانه دا ئاشکرا بوو، به ره له ستکاری و نارازییه کی زۆری بو په یدا بوو و ره خنه ی زۆری لیگه را، بۆیه هه ریه که له و دوو وه زیره ناچار بوون ده ست له کار بکێشنه وه، که واته نه چاره سه ره که ی کۆمه له ی گه لان و نه چاره سه ری زه لیه زه کان نه یانتوانی کێشه ی حه به شه و ئیتالیا چاره سه ر بکه ن، به پیچه وانه وه، ئیتالیا دواى شهوى که کۆمه له ی گه لان سزاکانی ده رکرد، بریاری دا له کۆمه له ی گه لان بکشیتته وه، لیژه شه وه دهستی به فراوانخوازییه کانی کرد له حه به شه، تابه ت دواى شهوى که ئه لمانیا چوه ناو ناوچه ی راینه وه و فه ره نسا و ئینگلیز سه رقالتی ئه و ناوچانه بوون و ئیتر

ئىتاليا بۇ خۆى له فراوانخوآزىيه كانى ئەو ناوچەيه دەستوالا بوو، ئەم هەنگاوهى ئىتالياش هاندەرئىكى باش بوو بۇ ئەلمانيا كه دەست به فراوانخوآزىيه كانى بكات و ليرەشهوه ئەلمانيا و ئىتاليا ورده ورده ليك نزيك ببنهوه و بالى نازى و فاشى يان رۇما-به رلين دامه زرينن.

سئييم: هەنگاوه كانى ئەلمانيا به رهو جهنگ

ئەلمانيا دەمىك بوو دەستى به دژايه تىكردنى په يماننامه نيوده و ئەتبييه كان و هەنگاوان به رهو پووجه لكردنه وهى به نده كانى قيرساي كردبوو، به تاييه تى له سبييه كانه وه دواى ئەوهى كه كۆمه لهى گه لان له ته وارى كيشه كانى وهك كيشه ي چه كدامالين و ناشتياپاراستن و چاره سه ركردنى كيشه كان به ناشتى شكستى هيتابوو و وهك ريكرخواهيه كى نيوده و ئەتى متمناهى خۆى له دەست دابوو، ته نانهت خودى ئەندامه كانيشى باوه ريكى ئەوتويان پينه مابوو، ولاته زهيزه كانيش كيشه كانى خويان به به رده وامى له دهره وهى ئەم كۆمه له يه دا چاره سه ر ده كرد و ته نها له پيناو به رژه وه ندييه كانيان په نايان بۇ كۆمه لهى گه لان دهرد و وه كو بينرا هەندى كيشيان له پيناو ئامانجه كانياندا له كۆمه له كه پاشه كشه يان كرد.

هه ره وه كو پيشتر باس كرا، كه چۆن قه يرانى ئابوريبى و هها دۆخىكى خسته وه كه نازىيه كان ورده ورده له ده سه لات نزيك ببنه وه و دوا ئەنجاميش له سالى ۱۹۳۳دا به ته وارى هيتلەر ده ست به سه ر ده سه لاتى ئەلمانيدا بگريت، كه باسكرا به كيك له ئامانجه كانى هيتلەر و پارته كهى پووجه لكردنه وهى قيرساي و كشانه وه له په يماننامه نيوده و ئەتبييه كان بوو، بۆيه هه ر له تشرينى به كه مى ۱۹۳۳ه وه له به نده كانى چه كدامالين كشايه وه و دواتر يش كۆمه لهى گه لانى له وه ناگادار كرده وه كه نيازى كشانه وهى هه يه له كۆمه له و له و كاته شه وه به شداربى كۆبوونه كانى ئەنجومەنى كۆمه لهى نه ده كرد، هيتلەر هه ر به هاتنى به كيك له سياسه ته كانى، گۆرينى ئەو سياسه ت دۆستانه يه بوو، كه (شتريسمان) له به رانبه ر رۆژئاوا دا په يره وى ده كرد بۇ سياسه تىكى دژكارانه، كه دواتر ورده ورده ئەم سياسه تهى له گه ل ره وتى رو دا وه كاندا روون بۆه، بۆيه هه ر خيرا به شيك له ولاته ئەهروپييه كان خويان بۇ رووبه رووبوونه وهى ترسى هيتلەر و نازىيه كان ناماده كرد به ر له هه موويانيش به كيتى سۆقيت، ئەوه بوو هه ر له حوزه يرانى سالى ۱۹۳۴ه وه گفتموگۆكانى له گه ل رۆمانيا و بۆله ندا بۇ كه مكردنه وهى كيشه سنووريبه كانى

دەست پېنكرد و ھاوكات لە مايسى ھەمان سالیڻدا پەیمانامەى دەستدریژینە کردنى لە گەڤ پۆلەندا نوێ کردەو، ھەر لەو سالەشدا بوو كە سۆڤیت بوو بە ئەندامى كۆمەلەى گەلان.

لەلایەكى تریشەو ھەر لە چوارچۆیەى رووبەرپووبونەو ەى مەترسییە كانى نازیمى ئەلمانیا، فەرنسا ھەولتى دا لە سالى ۱۹۳۴دا گەڤلەنامەى ھاوكاریى ولاتانى ئەوروپای رۆژھەلات مۆربكات، بەلام پۆلەندا ئەم جۆرە گەڤلەنامەى رەتكردەو و ئەو ەو فەرنسا لەم رووداوەدا شكستى ھینا، بۆ قەرەبوو کردنەو ەى ئەم شكستەش پەناى بردە بەر ئیتالیا، بەلام ئیتالیاش یەكین بوو لەو ولاتانەى كە لە كۆنگرەى ناشتى و فەرنسا نینگەران بوو، چونكە ئەوانى بە بەرپرسی یەكەمى بېشەبوونى لە كۆنگرەى ناشتى دەزانى، بۆیە ھیندەى لە ئەلمانیا نزیك بوو بۆ دەستكارى کردنى ڤیرسای، ھیندە گوێى بۆ فەرنسا نەگرت، بەلام لە گەڤ ئەو ەشدا فەرنسا بۆ ئەو ەى كیشە كانى لە گەڤ ئیتالیا كۆتابى پېنھینیت، لە ۱۹۳۳دا لە ئیتالیا نزیك بوو ەو و لە ۱۹۳۵یش بە پى ریکكەوتتیک لە نیوانیاندا، ئیتالیا توانى دەست بەسەر ناوچە كانى تەرابلوسى رۆژناوا (لیبیا) و ئەریتریا و سۆمالى ئیتالیدا بگریت و چەند دەستكەوتیكى تریش لە ئەفریقا بە دەست بەھینیت.

ئەمانە ھەمووى لە كاتیکدا بوون، كە ئەلمانیا لەو كاتەدا تا دەھات بە نھینى خۆى پرچەك دەكرد و ولاتانى رۆژناواش دركیان بەم ھەنگاوانەى ئەلمانیا كرددبوو، ئەگەرچى ئەلمانیا ئەم كارانەى خۆى زۆر بە نھینى ئەنجام دەدا، لەبەر ئەو ەى دەترسا بەر لەو ەى تەواو خۆى پرچەك بكات، ھاوپەیمانان لىى بېنە دەست، لەلایەكى تریشەو ە لەو دەترسا كە ناوچەى سار لەو كاتەدا بە پى رابرسییە كە نەگەرپتەو ە ژیر دەسەلاتى، بەلام لە گەڤ ھەموو ئەمانەشدا ھیتلەر لە ھەنگاوە كانى خۆى ھەر بەردەوام بوو، یەكین لە ھەنگاوە گرنگە كانى ئەو ە بوو كە ھیتلەر لە مارتى ۱۹۳۵دا چەند بریارىكى دەركرد لەوانە دووبارە چەكدار كرددنەو ەى ئەلمانیا و گەرداندنەو ەى بە سەربازى كرددنى زۆرەملى و زیاد كرددنى سوپا بۆ ۵۰۰ ھەزار سەرباز لە كاتى ناشتیدا، بیانووشى بۆ ئەم ھەنگاوانەى ئەو ە بوو كە ڤیرسای لە بەندە كانى چەكدامالیندا پووجەڤ بۆتەو ە، چونكە ھاوپەیمانان ھىچ لایەكیان نەیانتوانیو ە چەكدامالین و سۆڤیتیش بۆتە ھىزىكى گەورە و فەرنسا ش یاسا بە سەربازى كرددنى زۆرەملى بۆ دوو سال داناو ە، بۆیە ئەویش ناچارە خۆى بۆ ھەر رووبەرپووبونەو ەى كى مەترسیدار ئامادە بكات، ئەم ھەنگاوانەى ئەلمانیا ئەگەرچى ھەر یەك لە بریتانیا و فەرنسا و ئیتالیا و كۆمەلەى گەلانیش پى رازینەبوون، بەلام سزایەكى ئەوتۆیان بۆ دانەنا، نەك ھەر

ئەوئەندەش، بەلكو خودى برىتانىا لە سالى ۱۹۳۵دا رىككەوتنى دەريايى لەگەل ئەلمانىادا بەست و رازىبوو بەوئى كە هىزى دەريايى ئەلمانىا بەقەد ۳۵% ھىزى برىتانىايى بىت و مافى دروستكردى ژىردەريايىشى پىدرا.

ھەر لەو سەروئەندەشدا بوو كە فەرەنسا تاكە رىگەى بۆ رووبەر و بوونەوئى نازىبەكان، بەستنى گەلەنامەى ھاوكارى بوو بۆ ماوئى پىنج سان لەگەل سۆقتىدا كە لە مايسى ۱۹۳۵دا مۆركرا، دواى ئەوئىش گەلەنامەى كى ھاوشىوئە لەنىوان چىكۆسلۆفاكىا و سۆقتىدا مۆركرا، ئەم ھەنگاوى فەرەنسا لەگەل سۆقتىدا بە تەواوئى ئەلمانىاي نىگەران كرد، ھەر بۆئە ئەلمانىا زھىزەكانى ئاگادار كەردەوئە كە ئەم رىككەوتننامەى لەدژى ئەوئە، بەلام فەرەنسا رايگەياند ئەمە ھىچ پەيوئەندىبە كى بەوئە نىبە و بە پىچەوانەوئە دەتوانىت بىتە ناو گەلەنامە كەوئە، بەم جۆرەش پەيوئەندىبە نىوئەوئە تىبەكان لەو كاتەدا تا دەھات ئالۆزتر و دژوارتر دەبوون، دواى ئەم ھەنگاوانەى ھىتلەر دەستى بە گىرپانەوئى ناوچە ئەلمانىبە دابراوئەكان بۆ چوارچىوئى ئەلمانىا كرد و لە سالى ۱۹۳۵دا ھىتلەر پىداگرى لەسەر راپرسىبە كەى ناوچەى سار كرد و كە راپرسىبە كەش لەلایەن كۆمەلەى گەلانەوئە كرا ئەنجامە كەى گەرانەوئى ئەو ناوچەى بوو بۆ ئەلمانىا، دواترىش لە سالى ۱۹۳۶دا ھىتلەر سوپاى نارەدە سەر ناوچەكانى رابىن و گەراندىبەوئە بۆ ئەلمانىا و دواى ئەوئەش رووىكردە ناوچەكانى رۆژئاواى رووبارى رابىن كە بەپىى قىرساى كرابوون بە ناوچەى كى لەچەكدامالراو و كىشەى كى نىوئەوئەتى گەورەى لەو كاتەدا نايەوئە و تەنانەت واىلپھات زھىزەكان زۆر بە ترسەوئە پىراننە ئەم ھەنگاوى ھىتلەر، بەتايبە تىش فەرەنسا، كە ئەم كىشەى واىلپكردبوو لە ناوچەدا بوو بە دوو ئاراستەوئە، ئاراستەى كىيان لەگەل جەنگدا بوو و ئاراستەى كى تىرشىيان دژى جەنگ بوو، كە ئەمەش ھەلوئىستى فەرەنساى لاواز كرد و نەيانتوانى رووبەر وئى ھىتلەر بىتتەوئە و بۆئە (ھىتلەر) ئەو ناوچانەشى گەراندەوئە بۆ ئەلمانىا، لە سالى ۱۹۳۷دا نازىبەكان كىشەى ناوچەى (دانترىك)يان زىندو كەردەوئە كە بەپىى قىرساى ئەو ناوچەى كرابوو بە ناوچەى كى نازاد، بەلام ھەر لە سالى ۱۹۳۷دا ناوچەى دانترىك لكىنرايەوئە بە ئەلمانىا، دواى ئەمەش وردە وردە كىشەى نەمسا لەلایەن ھىتلەرەوئە رووژىترا.

چوارەم: كيشەى نەمسا و لكاندنې به ئەلمانىاوه

لەدواى جەنگى يەكەمى جيهانيهوه له نەمسا كۆمارىكى سەربەخۆ دامەزرێنرا بۆ ئەوهى بۆى هەبىت جارىكى تر لهگەڵ ئەلمانىادا يەكگريتهوه، بەلام ئەم كۆماره له سيبهكانى سەدهى بيستهمهوه روهبروى چەندىن كيشەى ئابورى و سياسى گهوره بووه، بەتايهت بههۆى قهيرانى دارايى جيهانى و ئەو قهرزه زۆرى برىتانىا و فەرهنساش كه له ژييدا دەينالاند، لهرووى سياسيشهوه له ناوهوى نەمسادا سۆسيالست و پاريزگارەكان له مەملەتتیهكى توندا بوون، ئەمەش واىکردبوو، كه ريگه بۆ دەستپورەدانە دەرەكيبهكان خۆش بىت، بەتايهت دواى ئەوهى له ئەلمانىا نازيبهكان هاتنه سەر حوكم و يەكئىك له ئامانجەكانيان گيړانهوهى نەمسا بوو، هەر لەم پيئاوهشدا پارتى نازيان له نەمسا دامەزراندبوو، كه ئەم پارتە دروشمى سەرەكيبى گهراڻهوهى نەمسا بۆ سەر ئەلمانىا بوو، بۆ ئەمەش له سالى ۱۹۳۴دا (دلفۆزى) سەرۆك وەزيرانى نەمسايان كوشت، كه پياداگر بوو لەسەر سەربەخۆيى نەمسا، بەمەش ويستيان كودهتايهك له نەمسا ئەنجام بەدن، ئەمە هەنگاوى يەكەمى چوونه ناوهوى نازيبهكان بوو بۆ نەمسا و هەنگاوى يەكەمى زەقبوونهوهى كيشه نيودهولەتبيەكانيش بوو، چونكه جگه له نازا زابوونى فەرهنسا و برىتانىا و سوڤيت بەم هەنگاوه هاوكات لەو ماوهيدا ئيتالياش بەوه رازينهبوو نەمسا جارىكى تر بچيتهوه سەر ئەلمانىا، بەلام دواى ئەوهى كه له سالى ۱۹۳۶دا ليكنزيبوونهوه له نيوان ئەلمانىا و ئيتاليا دروست بوو، ئيتاليا لەم هەلويستهى پاشهكشەى كرد، دواى كشانهوهى ئيتاليا لەم هەلويستهى له سالى ۱۹۳۶دا بارودۆخهكه بۆ ئەلمانىا لهباربوو بۆ گيړانهوهى نەمسا، چونكه لهوكاتهدا فەرهنسا سەرقالى كيشەى نيوخۆيى و قهيرانى وەزارى بوو، لهلايهكى تريشهوه برىتانىا بەشى زۆرى وەزيرهكانى (چەمبەرلن) لەو كاتهدا هاوسۆز بوون لهگەڵ ئەو سياسهتهى هيتلەردا، ئەمانەش وايانکردبوو كه هيتلەر رۆژ بە رۆژ زياتر دەست بچاته ناو نەمساوه و پارتى نازيش زۆرتر بچيته ناو كيشهكانهوه، بۆيه (دكتور شوڤهنگ) كه لەدواى كوشتنى (دلفۆز) هوه بوو به سەرۆكى وەزيران و يەكئىك بوو لەو كەسانەى كه سووربوو لەسەر مانهوهى سەربەخۆيى نەمسا، له ۲۵ى كانوونى دووهى ۱۹۳۸دا بريارى دەستگيرکردنى بەشيكى زۆرى

نازىبەكەنى دا بەو بىيانوۋەى كە ھەۋلى كودەتايان داۋە، ئەمەش بوو بە بىيانوۋىبەكى باش
 بۆ ھىتلەر بۆ جىبەجىكردنى پىلانەكانى لە پىناو گىرپانەۋەى نەمسا، شەو بوو لە ۱۰ى
 شوباتى ۱۹۳۸دا داۋاى كرد لەگەل (شۆشەنگ)دا دابنىشىت و لە دانىشتنەكەشدا
 (ھىتلەر) داۋاى لە شۆشەنگ كرد كە گۆرانكارى لە كابىنەكەيدا بىكات و چەند ۋەزىرئىكى
 ۋەزارەتەكەى لە پارتى نازى نەمسايى دابنىت، ئەگەر نا ناچار دەبىت پەناباتە بەر
 چارەسەرى سەربازىيانە دژ بە نەمسا، بەلام سەرۆك ۋەزىر بەمە رازىنەبوو، كە ئەمە
 ھەنگاۋىكى تر بوو لە ھەنگاۋەكانى دەستپەردانەكانى ھىتلەر، كەچى ھىتلەر بەمەشەۋە
 نەۋەستايەۋە، بەلكو رۆژ داۋاى رۆژ دەستپەردانەكانى زياتر دەبوون بەرادىيەك ئەمەش
 ۋاى لە شۆشەنگ كرد داۋاى ئەۋە بىكات، كە لە ناو نەمسادا راپرسىيەك ئەنجام بدرىت بۆ
 ئەۋەى ئايا نەمسا دەپەۋىت بچىتە پال ئەلمانىا يان نا، ئەم داۋاكارىيەى شۆشەنگىش بە
 تەۋارى ھىتلەرى پەست و نىگەرەن كرد، بۆيە داۋاى لە (سايس ئەنگوارىت)ى سەرۆكى
 پارتى نازى كرد كە ھەرپەشە لە شۆشەنگ بىكات بۆ ئەۋەى دەستبەردارى بىرۆكەى راپرسى
 بىت، ئەگەرنا ئەۋان نەمسا داگرەدەكەن، نەمساش لەو كاتەدا پشتوپەنايەكى ئەوتۆى
 نەبوو، كۆمەلەى گەلانىش ھىچ رۆلىكى ئەوتۆى نەمابوو، بۆيە بەناچارى لە بىرۆكەى
 راپرسى پاشگەز بوونەۋە، ئەمەش بەشىكى مەرامەكانى ھىتلەرى ھىنايەدى و لىرەش
 بەداۋە ئەۋەندەى تر فشارەكانى زياتر كرد و ھەولەكانى بۆ دەست لەكاركەشەنەۋەى
 (شۆشەنگ) چركردەۋە تا داۋا ئەنجام لە ۱۲ى مارتى ۱۹۳۸ۋە سوپاى ئەلمانى بەبى
 بەرگرىيەكى ئەوتۆ چۈنە ناو نەمساۋە و داۋا ماۋەبەكى كورتىش ھىتلەر بە فەرمى
 رايگەياند كە نەمسا بەشىكە لە ئەلمانىا، بەمەش تۋانى ۷مىليۆن ئەلمانى تر سەربارى
 گەلانى ئەلمانىاى بخاتە ژىردەستى و لىرەشەۋە يەكىك لە ۋلاتە سەربەخۆكانى ناو
 كۆمەلەى گەلان بەھىننىتە چوارچىۋەى دەۋلەتى ئەلمانىاۋە و سنورى ئەلمانىا بگەيەننىتە
 ئىتالىا و بالكان و لەلايەكى ترىشەۋە زەمىنەسازى بۆ داگرىكردنى چىكۆسلوۋاكىا بىكات.

پینجەم: کیشەى چیکۆسلۆفاکیا

دواى ئەوەى ئەلمانیا زۆر بە ئاسانى نەمسای داگیرکرد، بریاری دا هەمان هەنگاویش بەرەو چیکۆسلۆفاکیا بنیّت. چیکۆسلۆفاکیا لەو کاتەدا نزیکەى سەئەمیلۆن ئەلمانى تیدا بوو کە لە ناوچەى (سۆدیت)دا دەژیان و بەیپى کۆنگرەى ناشتى پاریس خرابوونە سەر چیکۆسلۆفاکیا و پینشتر بەشیک بوون لە ئیمپراتۆریای نەمسا-مەجەر، ئەم ناوچەى لە سەرەتادا تا سالى ۱۹۳۶ هېچ وىستىكى چوونەوه پال ئەلمانیايان نەبوو، بەلام دواى ئەوەى لە سالى ۱۹۳۵هوه نازیبەکان ناوچەى سار و دۆلى راینیان خستەوه پال ئەلمانیا، ئیدى وردە وردە ئەمانیش هەلۆیستیان گۆرا، بەتایبەتى دواى ئەوەى کە نازیبەکان بە هەمان شیوەى نەمسا لە سالى ۱۹۳۵دا پارتيكى نازیان لە چیکۆسلۆفاکیاش بە سەرۆکایەتى (کۆنرات هینلین) دامەزراند، کە ئەم پارتە پەيوەندییەكى بەتىنى لەگەڵ ئەلمانیادا هەبوو و کاریكى زۆرى بۆ زیادکردنى داواکاریى سەربەخۆیى و چوونەوه پال ئەلمانیا لە ناوچەى سۆدیت دەکرد، کە کاریگەرى لەسەر توندبوونى هەلۆیستى چوونەوه پال ئەلمانیا هەبوو و ئەمەش ریحۆشکەر بوو بۆ هیتلەر زیاتر داواى مافى چارەنووس لەو ناوچەیدا لە ولاتە ئەوروپییەکان بکات.

سەبارەت بە هەلۆیستى حکومەتى چیکۆسلۆفاکیاش لەبارەى گەرانهوى سۆدیت بۆ ئەلمانیا، (دکتۆر دنیس) کە ئەوکات سەرۆكى وەزیران بوو، زۆر بە توندى دژایەتى ئەم بیروکەى و پارتي نازى سۆدیت و ئەلمانیاشى دەکرد، لەو کاتەشدا چیکۆسلۆفاکیا پەيوەندییەكى باشى لەگەڵ فەرەنسای دوژمنى ئەلمانیادا هەبوو، کەواتە مەحال بوو بەجۆرە داواکارییە رازى بیّت، بۆیە (دکتۆر دنیس) لە ترسى هیرشى ئەلمانیا، نیوەنامادەباشى راگەياند، بەتایبەتى دواى ئەوەى کە حکومەتى چیکۆسلۆفاکیا بە توندى ئەو جولانەویەى ناوچەى سۆدیتی سەرکوت کردبۆوه، کە هەولتى جیابوونەوهياندا بوو، لەوکاتەشدا فەرەنسا و بریتانیا ترسى زۆریان لەوه هەبوو کە ئەم رووداوه بیته بیانوویەك بۆ هیتلەر بۆ داگیرکردنى چیکۆسلۆفاکیا، بۆیە بریتانیا نوینەرى خۆى نارد بۆ ناوڤیترکردنى نیوان چیکۆسلۆفاکیا و ناوچەى سۆدیت، بەلام سەرکەوتوو نەبوو.

ئەم قەیرانە لە هاینى ۱۹۳۸دا بە لوتکە گەشت، تاییبەت دواى ئەوەى کە هیتلەر لە گوتاریکیدا کە لە ۱۲ى ئەیلوولى ۱۹۳۸دا لە کۆنگرەى پارتي نازى ئەلمانیا دا، داواى

کردبوو که ئەلمانییەکانی سۆدیت مافی خۆیانە چارەنووسی خۆیان دیاری بکەن، ھەرەشەى بەکارھێنانى ھێزى کردبوو، ئەگەر پېویست بکات بۆ گێرپانەوێى ئەو ناوچەییە. بەم جۆرەش قەیرانەکە تادەھات گرز و ئالۆز دەبوو، لەگەڵ ئالۆزبوونی قەیرانەکەشدا ئەو ڕوون دەبۆو ھەرەنسا و سۆقیت کە پێشتر بەلێنى بەرگریان بە چیکۆسلۆفاکیا دا، لە کاتى ھێرشى ئەلمانیدا، لەو بەلێنەیان پاشگەز بوونەتەو، چونکە سوپای ڕوسیا لە دۆخیکى خراپدا بوو و توانای ھیچ کێشەییەکی سەربازیی نەبوو، ھەرەنساش لەو کاتەدا ھیچ ئامادەییەکی دەرنەبرى بۆ ھاوکاریکردنى ڕوسیا بۆ زرگارکردنى چیکۆسلۆفاکیا، ئەمە و پێرای ئەو ھەوى بریتانیا لەو کاتەدا زیاتر سیاسەتی ئاشتی و ھێورکردنەوێى لەگەڵ ئەلمانیا پیاوێ دەکرد و خودى (چەمبەرلین) سەردانى ئەلمانیاى کردبوو، چاوى بە (ھیتلەر) کەوتبوو و لەوێشدا رەزامەندى چیکۆسلۆفاکیا لەسەر دەستبەرداربوون لە نزیکەى ۵۰٪ى ناوچەى سۆدیت بۆ ئەلمانیا پێشنيارکردبوو، بەلام ھیتلەر لە وەلامدا پێى گوتبوو ئەوان ھیچ متمانەییەکیان بە چیکۆسلۆفاکیا نییە، بۆیە (چەمبەرلین) پێشنيارى کردبوو کە کۆنگرەییەکی نیۆدەولتەتی بۆ ئەم کێشەییە لە میونخ لە نیوان زھێزەکاندا بەستریت، ھیتلەریش بەم پێشنيارە رازیبوو، چیکۆسلۆفاکیاش ناچار بوو رەزامەندى نیشان بدات.

لە ۲۹ی ئەیلوولى ۱۹۳۸دا کۆنگرە لە میونخ بەسترا و ھەریەکە لە ھیتلەر و مۆسۆلینى و چەمبەرلین و دیلادیاى سەرۆک وەزیرانى ھەرەنسا تیایدا بەشدار بوون، لەم کۆنگرەییەدا ئەلمانیا توانى بە تەواوى خۆى بەسەر زھێزەکاندا بسەپینیت و تەواوى ئەو ناوچانە بەدەست بەینیت لە سۆدیت کە ئەلمانیاکان تیایدا زۆرینە بوون، ھۆکارى ئەم سەرکەوتنەى ئەلمانیاش زیاتر ئەو بوو کە بریتانى و ھەرەنسییەکان لەو کاتەدا دەیانویست خۆیان لە جەنگ بەدوور بگرن، ئەمە جگە لەو ھەوى ئەوان نازییەکانیان بە قەلغانیک دەزانى بەرانبەر بە کۆمونیستەکانى سۆقیت، چونکە پێیانوابوو نازیزم و کۆمونیزم دوو ئاراستەى دژیەکن و بەمەش بەھیزبوونی نازیزم دەبیتە قەلغانیک لەبەردەم تەشەنەکردنى کۆمونیستەکاندا، بەم جۆرەش لە ئەنجامى کۆنگرەى ۱۰ی تشرینی بەکەمى ۱۹۳۸دا بەشى ھەرە زۆرى سۆدیت چوووە سەر ئەلمانیا.

شه شهه: جهنگی نیوخوای نیسپانیا ۱۹۳۶-۱۹۳۹ و کاریگه ری

له سهه ره پیوه نندییه نیوده وه له تییه کانی بهر له جهنگی دووه می جیهان

نیسپانیا تا کۆتایی سهده ی نۆزدهش ولاتیکی پاشایه تی بوو، که له سهه بنه مای پاشایه تییه دهستوری بهر پیوه ده چوو و له سالی ۱۸۸۵ شه وه پاشا (ئه لفوئسو ی سیزده هم) حوکی ده کرد، به لام له کۆتایی سهده ی نۆزده دا، دهسه لاتی نیسپانی رو به پرووی کۆمه لیک کیشه ی ناوخوای و ده ره کی بووه وه، له پرووی ده ره کییه وه نیسپانییه کان له سالی ۱۸۹۸ دا دوو چاری جهنگیکی قورس بوونه وه له گه ل شه مه ربکا دا له سهه ناوچه ی کوبا، به دۆزان له م جهنگه شدا ناوچه یه کی زۆری له ده ستدا، شه مه جگه له وه ی له بیسته کانی سهده ی بیسته مدا جولانه وه یه کی رزگار بخوازانه له مه غریب له دژی دهسه لاتی نیسپانی ده رکه وت و کیشه یه کی زۆری بو نیسپانییه کان نایه وه.

له پرووی ناوخواییه شه وه له سهه تا کانی سهده ی بیسته مدا سیسته می حوکی نیسپانی رو به پرووی به ره ه له ستکارییه کی زۆر بو بووه و له م رووه شه وه زنجیره یه ک جولانه وه و شوپشی یه ک له دوا ی یه ک روویان دا، به لام بی شه وه ی هیچ یه کیتک له م جولانه وانه نا کامییان ببیت، تا سهه نه جام له سالی ۱۹۲۳ دا ژهنه لاتیکی سهه ربازی به ناوی (پریمیو دی ریقییرا) کوده تابه کی سهه رکه وتووانه ی له دژی حوکمه تی پاشایه تی شه جام دا، لی ره شه وه نیسپانیا که وته ژیر دهسه لاتی حوکمیکه دیکتاتورییانه ی سهه ربازی که ماوه ی حوت سالی خایاند، له ماوه ی شه حوکمه ته دا، حوکمی عورفی و هه له شه اندنه وه ی په ره له مان و سنووردار کردنی نازادییه کان و چاودیری کردنی توندی رۆژنامه گه ری پیاده کرا، بۆیه شه حوکمه ته ش له سالی ۱۹۲۸ دا رو به پرووی به ره ه له ستکارییه کی توند بووه وه، شه نارنه زاییانه ش به هژی قهیرانی ئابورییه وه له سالی ۱۹۳۰ به دوا وه شه ونده ی تر به روی سهه ند تا له شه نه جامدا کۆتایی به حوکمی (ریقییرا) ش هات، دوا ی حوکمی (ریقییرا)، له وه هه لبژاردنه ی له سالی ۱۹۳۱ دا شه نه جامدا کۆمارییه کان سهه رکه وتن و حوکمه تیکیان به سهه رۆکایه تی (زامۆرا) دامه زراند، به مه ش کۆتایی به حوکمی پاشایه تی هات له نیسپانیا و پاشاش ره وانه ی ده ره وه ی ولات کرا و لی ره شه وه سیسته می کۆماری له نیسپانیا ده ستی به حوکم کرد.

سیسته می کۆماری له ماوه ی چوار سال و نیوی حوکمیدا له دۆخیکه ی زۆر خراپدا بوو، له لایه که وه کابینه وه زارییه کان جیگه ره نه بوون و له ئالوگۆری بهرده وامدا بوون، له لایه کی

ترهوه مملانیی بهردهوام له نیو توژیته جیاجیایکانی ولاتدا هه بوو، به تاییهت چه پرده وه کان و پاریزگار هکان، مملانییکانیشیان روژ به روژ زیاتر برهوی دهسهند، تاییهت دواي شهوی له سالی ۱۹۳۶دا چه پرده وه کان به زۆرینه بییه کی کهم هه لیبژار دنه کانی په ره له مانیان برده وه و پارت ه چه پرده وه کان به ره یه کیان به ناوی (به ره ی گهل) سه وه پینک هیئا و دواي شهوش حکومه تیکیان هه ره به هه مان ناوه وه دامه زراندا، ئەم حکومه ته سیاسه تیکي سۆسیالیستیانه ی میانه ربه ویان راگه یاندا و کۆمه لێک ههنگاوی چاکسازیانه یان نا، له وانه چهند چاکسازییه ک له پرووی کشتوکالی و دهستیوهردانی دهولت له پیشه سازی و توندوتیژی نواندن به رانه بر به مولکدار و پاریزگار هکان، به شیوه یه کی گشتی ئەم حکومه ته سیاسه تیکي دژه پاریزگار هکانی، وه ک خاوه ن سامان و خاوه ن کارگه و پیاوانی ئایینی به کار ده هیئا، ئەمه ش وایکرد بوو روژ به روژ گرتی و ئالۆزی و توندوتیژی بره و بیه سنییت، تا شه و کاته ی له ۱۸ی ته مموزی ۱۹۳۶دا ئەم بارودۆخه جهنگیکي نیوخوی سیّ سالیی لیکه وته وه.

جهنگي نیوخوی له نیوان حکومه تی ئیسپانی و بزورتنه وه یه کی یاخیبوودا بوو که له لایه ن ژهنه رالیکی سه ربازی ئیسپانییه وه به ناوی ژهنه رال (فرانسیسکو فرانکو) وه سه رکردایه تی ده کرا، بزورتنه وه که له داگیرگه کانی ناوچه کانی ئیسپانیاه دهستی پیکرد، تاییهت له ناوچه ی مه راکیشه وه بلاوده بووه وه و هاوکات زۆربه ی ئەفسه ره دوورخواوه کان ده چونه پالی، له کۆتایی ۱۹۳۶دا فرانکو توانی به شیکي زۆری ولات تاییهت له باشوور و روژئاوا و باکووری روژئاوا ی ئیسپانیا، که نزیکه ی نیوه ی ولات بوو، بخته ژیر رکینی خۆیه وه، که ئەمه ش وایکرد کۆمارییه کان به ناچاری ده سه لات له مه دریده وه بگوازیته وه بو قانسیا و یاخیبووه کانیس ورده ورده پیشه روی بکه ن بو نزیک شاری مه درید، لی ره شه وه کۆمارییه کان توانیان شه رپیکي دوور و درێژخایه ن له دژی یاخیبووه کان بکه ن که سیّ سالی خایاندا و به مه ش کیشه ی ئیسپانیا به ته واوی په ره یسه نندا و له پرووی ناوخوییه وه ئیسپانیای کرد به دووبه ره ی جیاوازه وه، به ره یه کیان یاخیبووه کان بوون که لایه نگرانی پاشایه تی و دهوله مهند و سه رمایه دار و پیاوانی ئایینی و هه ندیک له ئەفسه رانی سوپا بوون به سه رۆکایه تی فرانکو، به ره که ی تریش کۆمارییه کان بوون که له کۆمونیست و نیشتمانییه کان و خه لکی هه ری می باسک پینکده هاتن، چونکه حکومه ت به لینی ئۆتۆنۆمی به م هه ری مه دابوو.

کیشه ی ئیسپانیا له کاتی کدا سه ری هه لدا، که روژ دواي روژ په یوه ندییه نیوده وله تیه به کان به ره و ئالۆزی ده چوون و جیهان جاریکی تر به ره و دووجه مسه ربوون ده چوو، بۆیه ئەم کیشه یه

زۆر بە خېرايى لە كېشەيه كى نېوخۆيەوه بوو بە كېشەيه كى ئەوروپايى و زھيژەكانى بەرەو لىكترازان و دووبەريى برد، ئەو بوو لەو كاتەدا كېشەي نىوان سەرمايەدارى و كۆمونيەزم لە لايەك و لە لايەك كى تريشەوه هاوسۆزى ئايديؤلۆژى و بەرژەودەندى لە هەموو جيهاندا بە روونى بە لاي لايەنە شەركەرەكانى ئيسپانيادا دەرکەوتن، كە سۆسياليسىت و كۆمونيستەكان لايەنگرانى كۆماريەهەكان بوون و سەرمايەدار و فاشيسىستەكانيش لايەنگرى فرانكۆ بوون، بەم جۆرەش كۆماريەهەكان لە لايەن سۆقتيەوه پشتيوانى دەرکەوتن و يارمەتيان وەر دەگرت، ئەوانيتيش لە لايەن ئەلمانىا و ئىتاليا و پرتوگالەوه، كە هەريەك لەم لايەنانە مەبەست و بەرژەودەنديى خۆيان هەبوو لە يارمەتيدانى بەرە شەركەرەكانى ناو ئيسپانيا.

سەبارەت بە ئىتاليا مەبەستى پەيدا كەردنى نفوز بوو لە ئيسپانيا بە تايەبەتى لەو كاتەدا پارتي فاشيسىتى لە ئيسپانيا دامەزرا بوو، هەروەها مەبەستيشى بە دەستەپناني چەند بىكەيه كى دەريايى و ئاسمانى بوو لە دوورگەكانى ئيسپانيا، كە لەويەو بتوانيت هەر شە بختەسەر بەرژەودەنديەكانى فەرەنسا لە دەرياي ناوەرپاست، هەروەيه لە تشريني دووهمى ۱۹۳۶دا ئىتاليا دانى بە حكومەتى فرانكۆ دانا و يارمەتییە كى زۆرى پيەبخشى. لەبارەى ئەلمانياشەوه، دەيوست بەرپى ئەم جەنگەوه پەيوەنديى نىوان ئىتاليا و فەرەنسا بەرەو ئالۆزى بەرپى، لە لايەك كى تريشەوه بە هاو پەيمان كەردن لە گەل ئيسپانيا ترسيك بۆ فەرەنسا دروست بكات، كاتيك كە جەنگى بوو لە گەل فەرەنسا هەنديك لە سوپاكەى لەسەر سنوورى ئيسپانيا بەهپلتيەوه، هەروەها دەيوست ئيسپانيا بكات بە مەيدانك بۆ تاقى كەردنەوهى ئەو چەكانەى تازە بەرەمى هينابوون، لە لايەك كى تريشەوه ئيسپانيا بكات بە ناوچەيه ك بۆ بە دەستەپناني كەرەستەى خاوى وەك خەلۆز و ئاسن و مەنگەنيز، هەر بۆيه ئەويش لە تشريني دووهمى ۱۹۳۶دا دانى بە حكومەتى فرانكۆ نا و يارمەتیی سەربازى و چەكى پيدا. پرتوگاليش لەبەر ئەوهى هەر خۆى خاوەن سيسيستەميكى ديكتاتورى دژە كۆمونيستى بوو، بۆيه ريگەى بەو ولاتانەدا كە پالپشتى فرانكۆ دەكەن خاكى ئەو بۆ گواستەوهى يارمەتییەكانيان بۆ فرانكۆ بەكاربهيتن.

سۆقتيەش يارمەتیی كۆماريەهەكانى دەدا، كە بيانووى ئەو زياتر بيانووى فيكرى بوو، چونكە كۆماريەهەكانيش لەسەر ريبازى سۆسياليسىتى بوون، ئەمە جگە لەوهى كە دەيوست شوين پيى خۆى لەرپى ئيسپانياوه لە ئەوروپاي رۆژئاوا بەهيز بكات، هەروەها مەبەستيشى نانهوى ئاژاوهى زياتر بوو لە نىوان فەرەنسا و برىتانىا لە لايەك و ئەلمانىا ئىتاليا لە لايەك كى ترەوه، كە سەرجه ميانى بە دوزمنى خۆى دەزانى.

سه‌بارت به فهره‌نسا و بریتانیا زیاتر ټو سیاسته‌تیا به کارده‌هیتا که ریگرین له به‌ردهم هه‌رده‌ستکه‌وتیکی ئیتالی-ټه‌لمانی له رۆژئاوای ده‌ریای ناوه‌راست، چونکه پییانوابوو ټه‌گر ټه‌وان بنکه‌ی سه‌ربازیان له ئیسپانیا هه‌بیټ، ټه‌وکات ترسیکی گه‌وره بۆ به‌رژه‌وندییه‌کانی ټه‌وان له ده‌ریای ناوه‌راست دروست ده‌بیټ، ټه‌مه‌ش به‌ره‌و جه‌نگی جیهانیان ده‌بات، هه‌ر بۆیه له ټه‌یلوولی ١٩٣٦دا فهره‌نسا پیشنیاری بۆ ولاتی ټه‌وروپا کرد که سیاستی ده‌ستی‌وه‌رنه‌دان پیاده بکه‌ن، هه‌رچه‌نده ئیتالیا و ټه‌لمانیا و سوئیت به‌رواله‌ت به‌مه رازیبون، به‌لام ټه‌مه ته‌نها له پرواله‌تا مایه‌وه. سه‌بارت به کۆمه‌له‌ی گه‌لانیس رۆلئیکی ټه‌وتۆی له‌م کیشه‌یه‌دا نه‌گپرا، هه‌رچه‌ند حکومه‌تی ئیسپانیا سکالای پیشکەش به کۆمه‌له کرد، به‌لام کۆمه‌له‌ی گه‌لان نه‌یتوانی هیچ هه‌نگاوێک له‌باره‌ی ټه‌م کیشه‌یه‌وه بنیټ.

ټه‌م جه‌نگه‌ نزیکه‌ی سی سالی خایاند و له ١ تشرینی یه‌که‌می ١٩٣٦دا فرانکۆ خۆی به سه‌رۆکی ولاتی ئیسپانیا راگه‌یاند که باره‌گاکه‌ی له (بۆرگۆس) بوو، به‌شیک زۆری ولاته زه‌هیزه‌کانیش دانیان پی دانا و جه‌نگیش له نیوان سوپای فرانکۆ و کۆمارییه‌کان تا مارتی ١٩٣٩ درێژه‌ی خایاند، تا ټه‌وکاته‌ی فرانکۆ توانی کۆتایی به‌ حوکی کۆمارییه‌کان به‌یئیت، به‌مه‌ش کۆتایی به‌ جه‌نگی نیوخۆیی ئیسپانیا هات که نزیکه‌ی ٢٥٠ هه‌زار که‌س بوون به‌ قوربانی و مالوێرانییه‌کی زۆری بۆ ئیسپانیا خسته‌وه، دوا‌ی سه‌رکه‌وتنیشی، فرانکۆ کۆتایی به‌ سیسته‌می کۆماری هینا و حکومه‌تیکی دیکتاتۆری له ئیسپانیا دامه‌زراند، که تا مردنی خۆی له سالی ١٩٧٥ به‌رده‌وام بوو، به‌لام ټه‌وه‌ی جیی ئاماژه‌یه ټه‌ویه که دوا‌ی سه‌رکه‌وتنی، (فرانکۆ)، بیلایه‌نی خۆی راگه‌یاند و پالی نه‌دایه‌ پال هیچ لایه‌نێک له شه‌رکه‌ره‌کان. هاوکات ټه‌و جه‌نگه‌ش رۆلئیکی زۆری هه‌بوو له زیاتر قول‌کردنه‌وه‌ی کیشه‌ی نیو زه‌هیزه‌کانی ټه‌و کاته‌دا و قول‌بونه‌وه‌ی دووبه‌ریان.

بەشى پىنجەم

جەنگى دوومى جىھانى

يەكەم: كىشەى پۆلەندا و كەوتنەووى جەنگى دوومى جىھانى

دوای ئەووى ئەلمانىا دەست بەسەراگرتنى نەمسا و بەشىكى زۆرى چىكۆسلوفاكىاي بۆ چووهسەر، ئەو بى ھەلوئىستىيەى زھىزەكانىش ئەوئەندەى تر ھىتلەرى ھاندا فشارەكانى بۆ سەر پۆلەندا دەست پىنكات، كىشەى نيوان پۆلەندا و ئەلمانىا بە ھەمان شىوہ دەگەرايەوہ بۆ كىشەكانى كۆنگرەى ئاشتىيى پارىس، چونكە ھاوپەيمانان لەویدا بىريارىان دابوو كە رىپرەويكى پۆلەندى دامەزىنن و لەرپىگايەوہ پۆلەندا بە دەرياي بەلتىكەوہ بەستىتەوہ لەسەر بەندەرى دانتريك، دانتريكىش بىتتە شارىكى سەربەخۆ و لەژىر چاودىرى كۆمەلەى گەلاندا بىت، ئەمەش بووہ ھوى ئەووى كە ناچەكانى رۆژھەلاتى پرووسىا لە ئەلمانىا دابىرپت، تاكە رىگەى پەيوەندىيى نيوان ئەو ناچەيە و ئەلمانىا ھىلىكى ئاسنى بىت، كە بە تەواوى لەژىر دەسەلاتى پۆلەندا بىت.

ئەگەر چى ئەلمانىا لە سالى ۱۹۳۴د پەيماننامەى دەستدريژىنەكردنى لەگەل پۆلەندا بۆ ماوہى ۱۰ سال مۆركرد بوو، بەلام لەگەل ئەوئەشدا نازىيەكان دوای سەرکەوتنەكانىان لە ناچەكانى پىشووتر و لاوازى ھەلوئىستى برىتانىا و فەرەنسا، پابەند نەبوون بەو پەيماننامەيە و وردە وردە ھىرشەكانىان لەرووى راگەياندن و پرۆپاگەندەوہ بۆ سەر پۆلەندا دەستپىنكرد، بەتاييەتى لە ھاوینی سالى ۱۹۳۹د ھىرشىكى توندىان دەريارەى ئەو مامەلە خراپەى لەبەرانبەر كە مینە ئەلمانىەكاندا ئەنجامى دەدات كرده سەر پۆلەندا و داوايان لە پۆلەندا دەكرد كە شارى دانتريك بگىرپتتەوہ و دەستبەردارى ئەو رىپرەوہ بىت كە دەيگەيەنیتتە سەر دەرياي بەلتىك بۆ ئەلمانىا، ئەم ھەلوئىستە توندەى ھىتلەرىش لەويوہ سەرچاوى گرتبوو، كە زۆر دلتيا بوو لەووى ھەلوئىستى ھەريەكە لە برىتانىا و فەرەنسا بەرانبەر كىشەى پۆلەنداش ھەمان ھەلوئىستى پىشووترىان دەبىت كە بەرانبەر بە كىشەى چىكۆسلوفاكىا ھەيانبوو، ئەوان لەو كاتەدا ئەو جۆرە سەركىشىيە ناكەن كە بچنە

داواكارىيەى فەرەنسا و برىتانىاي رەتكردەو، بۆيە ئەوانىش لە ۳ى ئەيلولوى سالى ۱۹۳۹دا شەريان لە دژى ئەلمانىا راگەياند و ليرەشەو جەنگى دوومى جىهانى دەستى پىكرد.

دووم: ھۆكارەكانى جەنگى دوومى جىهان

سەرەنجامى ئەو رووداوانەى باس کران، دەتوانىن چەند ھۆكارىكى سەرەكى كە كارىگەرىي گەرەيان ھەبوو لە كەوتنەوہى جەنگى دوومى جىهان دەستىشان بکەين، لەوانە: وەك پىشتەر ئامازەى بۆ كرا كىشەكانى سەردەمى جەنگى يەكەمى جىهان و بەندەكانى كۆنگرەى ئاشتىي پاریس. چونكە ھەندىك ولات لەم رەوشەى كە لە دواى جەنگەوہ ھاتبووہ ئاراوہ، رازىنەبوون، بەتايەتیش ئەلمانىا و ئىتالىا و ژاپون، ئەلمانىا لەبەر ئەوہى ھەر لە سەرەتاوہ بە بەند و مەرچەكانى كۆنگرەى قىرساى رازىنەبوو، لە بەرئەوہى ناوچەيەكى زۆرى برىنرابوو، ھەرەوہا قەرەبوويەكى زۆرى خرابووہ سەر، ئابلوقەى سەربازى و چەك و جەخانەى بەسەرەوہ بوو، بۆيە ھەر لە دواى سالى ۱۹۱۹وہ ئاراستەيەكى بەھيژ لە ناوہوہى ئەلمانىا بۆ گۆرپىنى ئەو رىككەوتننامەيە كاريان دەكرد، كە دواچار ئەم ئاراستەيە لە بەھاتنە سەر حوكمى پارتى نازىزم، بەسەرۆكايەتى ھىتلەر دەستيان بە پىادەكردنى ئەم نىازەيان كرد و ھەولەكانيان لەم پىتاوہدا بەرادەيەك چركردەوہ، كە ھەنگاو بە ھەنگاو بەندەكانى ئەو رىككەوتننامەيەيان ھەلۆشاندەوہ و باروودۆخەكەيان لەگەل ولاتە براوہكاندا بەرەو ئاقارنىكى ترسناك برد، لەلايەكى ترەوہ ئىتالىا ئەو ولاتە براوہيە بوو، كە ھەر لە سەرەتاوہ بە بەندەكانى كۆنگرەى ئاشتىي پاریس رازىنەبوو، خۆى بەبىبەشكراو دەزانى و ھەر لە دواى كۆنگرەى ئاشتىي پاریسەوہ، گەلى ئىتالىا گەيشتبوننە ئەو برۆايەى كە دەستكەوتەكانيان ھىندەى زيانەكانيان نەبووہ لە جەنگدا، بۆيە ئەمانىش ھەر لەو كاتەوہ پىداگر بوون لەسەر گۆرپىنى رىككەوتننامەى ئاشتىي پاریس. ھەرەوہا، ژاپونىش كە براوہى جەنگ بوو، ھەمان ھەلۆبىستى ئىتالىاي ھەبوو.

جگە لەمانە يەككى تر لە ھۆكارەكانى كەوتنەوہى جەنگى دوومى جىهان ، لاوازى و بىدەسەلاتى كۆمەلەى گەلان بوو لە پاراستنى ئاشتى و ئاسايشى نىودەولەتى و چارەسەرکردنى كىشە نىودەولەتییەكان بە شىوازىكى ئاشتییانە، چونكە ئەو شكستانەى كە ئەم كۆمەلە نىودەولەتییە لە كىشەكانى مەنشورىيا و حەبەشە و چەندىن كىشەى تر خواردى، وايانكرد كە بەشىكى زۆر لە ولاتان جارنىكى تر پەنا بۆ شىوازە كلاسىكییەكە بەرنەوہ لە چارەسەرکردنى

کیشه‌کانیان، وهک په‌نابردن بۆ چهک و هاوپه‌مانیتتی دوو قۆلی و سۆ قۆلی له دهره‌وه‌ی کۆمه‌له‌ی گه‌لان و په‌نابردن بۆ خۆپه‌چه‌که‌کردن و هتد، که شه‌مانه هه‌مووی رۆلی گه‌وره‌یان هه‌بوو له به‌ره‌و جه‌نگ‌بردی جیهان له‌و کاته‌دا.

دهرکه‌وتنی سیسته‌مه فاشی و تۆتالیرییه‌کانی ئه‌وروپا له سییه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا، هۆکارێکی تری زۆر به‌هیزی که‌وتنه‌وه‌ی جه‌نگی دووه‌می جیهان بوو، چونکه دهرکه‌وتنی هه‌ر یه‌که له فاشییه‌کانی ئیتالیا و نازییه‌کان له ئەلمانیا، کاریگه‌رییه‌کی گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌سه‌ر گۆڕینی ئاراسته‌ی رووداوه‌کان له ئه‌وروپا، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی هه‌ر یه‌که‌ک له‌مانه بۆ گه‌رانه‌وه‌ی هیز و پینگه نیۆده‌وله‌تییه‌که‌ی خۆی کاری ده‌کرد، له‌م پیناوه‌شدا به هه‌موو رینگا‌کاندا ده‌رۆشیت، ته‌نانه‌ت داگیرکاریش، له‌وانه ئیتالیا حه‌به‌شه‌ی داگیرکرد و له کۆمه‌له‌ی گه‌لان کشایه‌وه، هه‌روه‌ها هه‌نگاوه‌کانی ئەلمانیا به‌ره‌و له‌به‌ریه‌که‌هه‌له‌وه‌شانده‌وه‌ی بنده‌کانی قی‌رسای له‌ریگه‌ی هیز و چه‌که‌وه، شه‌مانه هه‌مووی رۆلی گه‌وره‌یان هه‌بوو له‌وه‌ی که په‌یوه‌ندییه نیۆده‌وله‌تییه‌کان ته‌واو ئالۆز و پر کیشه‌ بکه‌ن و به ئاقاری شه‌ردا بیه‌ن، جگه له‌وانه‌ش، زیاده‌بونی رۆلی سه‌ربازییه‌کان له ژاپۆن و پشتیوانییه‌کان له فراواغوازیه‌کانی ژاپۆن له چین و مه‌نشوریا، سه‌ره‌نجام شه‌م سۆ ده‌سه‌لاته به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان له‌یه‌که‌تر نزیك بووه‌وه و بوون به جه‌مسه‌ریکی نوی له جیهاندا.

سه‌ره‌رای شه‌مانه، هه‌لو‌تست و سیاسه‌تی هه‌ریه‌که له بریتانیا و فه‌ره‌نسا له‌و کاته‌دا، یه‌که‌ی تر بوو له هۆکاره‌کانی که‌وتنه‌وه‌ی جه‌نگی دووه‌می جیهانی یه‌که‌م، چونکه ئه‌و سیاسه‌تی هیۆرکه‌رنه‌وه و خۆ له شه‌ه‌پاراستنی که ئەوان پیا‌ده‌یان ده‌کرد، هانده‌ریکی گ‌رنگ بوو بۆ هیتلەر و مۆسۆلینی و ته‌نانه‌ت سه‌ربازییه‌کانی ژاپۆنیش، که له هه‌نگاوه فراواغوازییه‌کانیان به‌رده‌وام بن، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له‌و کاته‌دا هه‌ر یه‌که له بریتانیا و فه‌ره‌نسا ئه‌و سیاسه‌ته‌یان به‌کارده‌هینا که بریتی بوو له دوورکه‌وتنه‌وه له شه‌ر دژی ئیتالیا و ئەلمانیا و ژاپۆن و شه‌م ئاراسته‌یه‌ش، ئاراسته‌یه‌کی گشتی بوو له ئه‌وروپا، هه‌ر له دوا‌ی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانه‌وه تا کۆنگره‌ی میونخی ۱۹۳۸ که له‌ویدا گه‌یشته‌ لوتکه، چونکه هه‌ر یه‌که له بریتانیا و فه‌ره‌نسا له‌و کاته‌دا گیرۆده‌ی کۆمه‌لێک کیشه و گ‌رفتی نیۆخۆیی بووبوون، له‌لایه‌که‌وه شه‌مان نه‌یانده‌ویست جارێکی تر رووبه‌رووی کاره‌ساتیکی مرۆیی له چه‌شنی کاره‌ساته‌که‌ی جه‌نگی یه‌که‌می جیهان بینه‌وه، هه‌روه‌ها له‌رووی ئابوورییه‌وه له دۆخێکی ئابووری دژواردا بوون، به‌تایبه‌تی به‌هۆی قه‌یرانی داراییه‌وه و دوا‌ی قه‌یرانی‌ش، هه‌روه‌ها له ناوخۆه له کیشه‌یه‌کی

سیاسییدا بوون، که به چەندین قەیرانی وەزاریدا تێپەردەبوون، ئەمانە و ھاوکات، ئەوان بەو بارودۆخەى که هەبوو و خۆیان لە کۆنگرەى ناشتیى پاريسدا دايان پڤشتبوو، رازیبوون، لەلایەکی تریشەووە لە ناو فەرەنسا لە پال هەموو ئەو ھۆکارانەدا، ھۆکاری دوولەتبوونیش هەبوو، چونکە لەو کاتەدا ناوەندى سیاسى فەرەنسى بووبوون بە دوو ئاراستەووە، ئاراستەیه کیان لەگەڵ پاراستنى ھیمنى و سیاسەتى ھیۆرکردنەووە و خۆدوورخستەووە لە جەنگ بوو، ئاراستەیه کی تریشیان لەگەڵ جەنگدا بوو، ئەمە لە کاتی کدا کہ لەو کاتەدا فەرەنسا بەسەر راسترەو و چەپرەویشدا دا بەش بووبوو و بەشیک لە راسترەووەکان سەرسامى خودى کەسایەتى ھیتلەر بوون، ھەر و ھا لە پرووى سەربازیشەووە فەرەنسا لەو کاتەدا زۆر لاواز بوو، کہ ئەمانە ھەمووى خالى بێھێزى بوون بۆ فەرەنسا، ئەمە وێرای ئەوێ کہ ئەو گۆشەگیرى و بى ھەلۆستییەى ئەمەریکا لە دواى جەنگى یەكەمى جیھانەووە لە بەرانبەر رووداوەکانى ئەوروپا گرتبوویە بەر، ھاندەرێكى تر بوو بۆ سەرکێشییەکانى ھیتلەر. ھەموو ئەمانەى باس کران وایان کرد کہ ھیتلەر ھیندەى تر لەسەر ھەنگاوەکانى سووربیت و جیھان بەرەو جەنگ بەریت.

لەسەر ھەموو ئەمانەشەووە، ھۆکارە ئابوورى و کۆلۆنییەکان، ھۆکارێكى تری جەنگە کہ بوون، لەبەر ئەوێ ئەلمانیا لە نیوان ھەردوو جەنگدا لە پرووى ئابوورییەووە بە شێوہیەكى زۆر خیرا و چاوەرواننەکراو لە پێشکەوتندا بوو، ئەمەش لە کاتی کدا بوو کہ تەواوى بازار و سەرچاوەى ماددە خواوەکان و بواری وەگەرختنى سەرمايە لە دەست بریتانیا و فەرەنسا و ئەمەریکا دا بوو، بۆیە جارێكى تریش لە سیبەکانى سەدەى بیستەمدا، ئەلمانیا داواى دووبارە دا بەشکردنەووەى جیھان و داگیرگەکان دەکات و ھەر یەكە لە ئیتالیا و ژاپونیش بەھۆى نزیکیان لە بەرژەوہندییەکانیانەووە، ھەمان داواکاریان دەبیت، کہ ئەمەش راستەوخۆ دەبیتە ترس بۆ بەرژەوہندییەکانى ھەر یەكە لە ئینگلیز و فەرەنسا و ئەمەریکا و لیکنزیکبوونەوہیان، کہ دوا جار ئەمانیش بەھۆى بەرژەوہندییەکانیانەووە لە یەكە نزیکدەبنەووە و ھاویەمانیتییەك دروست دەکەن. لە پال ھەموو ئەو ھۆکارانەش ئەو رۆلێى کہ قەیرانى دارایی گێرێ لە زەقکردنەووەى سەرجم ئەو ھۆکارانەى باس کران، یەكێكى تر بوو لە ھۆکارەکانى بەرەو جەنگ رۆیشت. کەواتە رەوتى رووداوەکان ھەر وەك پێش جەنگى یەكەمى جیھان، بەر لە جەنگى دووہمى جیھانیش وردە وردە زھێزەکانى جیھانى بەسەر دوو جەمسەرى دژئێکدا دا بەش کرد، کہ ئەم دوو جەمسەرە رۆژ بە رۆژ بەرەو ئاقارى جەنگ دەرۆیشتن و خۆیان بۆ شەرپێكى تر سازدەدا و سەرەنجامیش بە داگیرکردنى پۆلەندا لەلایەن ئەلمانیاووە، ئەم شەرە دەستى پێکرد.

سېيەم: رووداوه‌كانى جەنگەكە

هېرشى ئەلمانىا بۆ سەر پۆلەندا

لە بەرەبەيانى ۱ى ئەيلوولى ۱۹۳۹دا، هیتلەر سوپاكانى خزانده نېو خاكى پۆلەنداوه، هەرچەندە لەو پەیمانەش ناگادار بوو كە فەرەنسا و ئینگلیز بۆ یارمەتیدانى پۆلەندا لە كاتى هېرشى ئەلمانىادا، بە پۆلەندایان دابوو، لەگەڵ چوونە ناوهدى سوپای ئەلمانىا بۆ پۆلەندا، هەریەكە لە بریتانیا و فەرەنسا ئەلمانىایان ناگاداركردهوه كە لە پۆلەندا بكشیتتەوه، بەلام ئەلمانىا گوپى بۆ داواكانیان نەگرت، بۆیە لە شهوى ۳ى ئەیلوولدا ئەوانیش جەنگیان لە دژی ئەلمانىا راگیاندا، بریتانیا و فەرەنسا لە سەرەتاه تەنھا شەریان راگیاندا و هیچ كرادارىكى سەربازىیان ئەنجام نەدا، چونكە تا ئەو كاتەش پىیان وابوو تەنھا راگیاندىنى شەر بەسە بۆ ئەوهى هیتلەر هېرشەكانى لە دژی پۆلەندا رابگریت، سەبارەت بە ئەمەریكاش بە هەمان شىوهى جەنگى یەكەمى جیھانى، بىلایەنى خۆى راگیاندا.

ئەلمانىا لە چەند قۆلپكەوه هېرشەكانى بۆ سەر پۆلەندا بەرپىخست و لە بەرئەوهى سوپای ئەلمانىا زۆر لە سوپای پۆلەندى پىشكەوتوتر و پرچەكتەر و بەژمارە زیاتر بوو، بۆیە زۆر بە خیرایى توانیان هیلەكانى بەرگرى پۆلەندا تىك بشكىنن و بەرەو وارشوى پايتەخت هەنگاوى بنین، كە سەرەپرای ئەو بەرگریه بى وینەیهى پۆلەندییهكان كریان، بەلام لە ۲۸ى ئەیلوولدا سوپای ئەلمانىا توانى بە تەواوتى بچیتتە ناو وارشۆوه و كۆتایى بە بەرگرى پۆلەندى بهینیت، لەلایەكى تریشهوه، لە ۱۷ى ئەیلوولدا، لە رۆژەهلاتەوه هېرشى هیزەكانى روسیا بۆ سەر پۆلەندا دەستى پىكردهوه و بەپىتى ئەو رىككەوتنەى كە پىشتەر لەگەڵ ئەلمانىادا بەستبووى، دەستى بەسەر ئەو ناوچانەدا گرت، كە لە رىككەوتنەكەدا ھاتبوو، بەم جۆرەش پۆلەندا كەوتە نىوان دوو بەرداشى گەورەوه و ناچار بوو خۆى بدات بەدەستەوه و كۆتایى بە شەرى پۆلەندا بىت. ھەر لە ھەمان رۆژى خۆبەدەستەوهدانى پۆلەندا دا لە ۲۸ى ئەیلوولى ۱۹۳۹، پەیمانامەیهكى نووى لە نىوان ئەلمانىا و سوڤىت لە مۆسكۆ مۆركرا، كە تىبايدا سنوورى ناوچە داگیركراوهكانى پۆلەندایان لە نىوان ھەردوولا دیارى كرد، بەپىتى ئەو رىككەوتنەش لىتوانیا بەر روسیا كەوت و لە بەرانبەرىشدا ناوچەى نفوزى ئەلمانىا لە پۆلەندا فراوانتر بوو، بەشىوهیهكى گشتى پۆلەندا كرا بەدوو بەشەوه، بەشەكەى بەر ئەلمانىا كەوتبوو ۲۲ ملیۆن دانىشتوانى تىدا بوو، بەشەكەى روسیاش ۱۳ ملیۆن.

داگیرکردنی فینلاند له لایه ن روسیاوه

دوای شهوهی روسیا دهستی به سهر به شی روزه لاتی پوله نادا گرت، هه ولی دها هیلیکی بهرگری له بهرانبهر روزه ئاوییه کان دا به زرینیت، بویه له ۲۹ی شهیلوولی ۱۹۳۹دا هاویه یانیتی ئالوگزی هاریکاری له گه ل ئیستیوانیا به ست و به پیی شه و هاویه یانیتییه چند بنکه یه کی وشکانی و ده ریایی له ئیستیوانیا دامه زراند، دوای شهوش هه ریه که له لاتیفیا و لیتوانیا، ریگه یان به روسیا دا که بنکه ی سهریازی له خاکی شه و اندا دا به زرینیت، له پاش شه هم ههنگاوه سوئیت داواکارییه کی هاوشیوهی خسته بهرده ست فینلاند، که تیایدا داوی لی کردبو له هه ندیک دوورگه و که ندا و به ندهری فینلاندی ده ست هه لگرت و له م ناوچانه دا بنکه ی ده ریایی و ناسمانی سوئیتی دا به زریت، تا سوئیت بتوانیت هیلی بهرگری کردن له لینینگراد به هیتر بکات، به لام فینلاند شه مه ی ره تکرده وه، هه ر بویه له ۳۰ی تشرینی یه که می ۱۹۳۹دا سوئیت هیرشه کرده سهر فینلاند و (هیلسنکی) پایته خت و چند شارکی تری به فرۆکه بومباران کرد، لیره شه وه شه ر له نیوان فینلاند و روسیا ده ست بیی کرد، شه گه ر چی له م شه ره شدا هاویه یانان پشتگیرییه کی زوریان له فینلاند کرد، به لام له گه ل شه وه شدا له ۳۰ی مارتی ۱۹۴۰دا سوئیت توانی په یاننامه یه ک به سهر فینلانددا به سپینیت، که تیایدا فینلاند ده ستبهرداری چند ناوچه یه ک بوو به و جوړه ی که روسیا ده یویست.

هیرشی ئه لمانیا بو سهر دانیمارک و نه رویژ

به شیکی زور له ناسنی خاوی ئه لمانیا له سویده وه ده هات، به لام له و مانگانه دا، که به لتيك به هوی به سته له که وه ده یبه ست، ئه لمانیا ناچار ده بوو له ریگه ی مینای نارکی نه رویییه وه شه و که ره ستانه به ده ست به یینیت، بویه بریتانیا پلانیکی دانا بو شه وه ی شه و به نده ره ده ستبه سهر بکات، یان خودی شه و کانه ناسنانه تیک بدات که له سوید هه بوون، که به مهش مه به سته ی کردنه وه ی به ره یه کی تری جهنگ بوو بهرانبهر هیتلر له ناوچه کانی شه سکه نده نا قیا، به لام هیتلر زور به توندی وه لامی شه مه ی دایه وه و ته نها به وه شه وه نه وه ستا ریگاکانی له و ناوچه یه دا بپاریزیت، به لکو بریاری دا هه ر ناوچه که داگیر بکات، بویه له به ره به یانی ۹ی نیسانی ۱۹۴۰دا هیزه کانی ئه لمانیا بی بهرگری کردنیکی شه و تو، دانیمارکیان

داگیرکرد، ههروهها له چهند شوینیکهوه به دریژایی کهناری نهروییژی سوپای ئەلمانیایا دابهزی داگیری کرد، ئەمە له کاتی کدا بوو که هیژیکێ دەریایی فەرهنسی بریتانی له کهنار ناوهکانی نهرویزدا، که کهشتییەکانی ئەلمانیای پێدا تێدەپهپری، ناوچهکیان مینپێژ دەکرد.

هاوپهیمانان ههولیکێ زۆریان دا بۆ ئەوهی نهرویز له دەستی ئەلمانیایا رزگار بکهن، له ۱۵ و ۱۶ نیساندا شهپیکێ قورسیان ئەنجام دا، بهلام هیچ سوودیکێ نهبوو، دواي ئەوهش سوپایهکیان له ههریهک له سوپای فەرهنسی و ئینگلیزی و پۆلهندی و نهروییژی دامهزاند، بهنیازی داگیرکردنی بئندهری نارک، ههرحهنده له سهههتادا تا رادهیهک سههرکهوتن، بهلام بههۆی خرابی دۆخی بهرهی رۆژتاواوه، ناچار بوون پاشهکشه بکهن و ناوچهکه بدهن به دهستهوه، پاشای دانیمارک و وهزیرهکانیشی بهرهو بریتانیا ههلاتن، تا لهویوه له دژی ئەلمانیایا بجهنگن. بههۆی ئەم سههرکهوتنانهوه تهواوی سههراوهکانی کههسته خاوهکان و بهشیکێ زۆر له ناوچهی بهلتیک و ئەسکهندهناقیایا کهوتنه ژیر دهستی ئەلمانیایا، که ههه ئەم سههرکهوتنانهش بوونه هۆکاری رووخانی حکومهتهکهی (چهمبەرلین) له ناوهوی بریتانیا، دواي ئەوه حکومهتیکێ ئیتتیلانی به سههراوهکانی (وینستۆن چەرچل) له ۱۰ ئایاری ۱۹۴۰ دامهزرا و چەرچل بوو به پیاوی جهنگ له بریتانیا.

هیرشی ئەلمانیایا بۆ سههراوچهی زهوییه نزمهکان (هۆلهندا) و فەرهنسا

دواي نزیکه مانگیک له داگیرکردنی نهرویز، ئەلمانیایا جاریکی تر دهستی به هیرشهکانی کردهوه بۆ سههراوهی رۆژتاوا، ئەم هیرشهی ئەلمانیایا جگه له سنورهکانی فەرهنسا، ههریهک له هۆلهندا و بهلجیکاشی گرتهوه، له ۱۰ ئایاری ۱۹۴۰ دا ئەلمانییهکان لهیهک کاتدا هیرشیان کرده سههراوهیهک له هۆلهندا و بهلجیکا و لۆکزمبۆرگ بۆ راگهیانندی پێشوهختی شهپ، سوپای ئەلمانی له ماوهی چهند کاتژمیژیکدا دهستی به سههراوهی لۆکزمبۆرگدا گرت، هۆلهنداش توانی بۆ ماوهی پینچ رۆژ بهرگری بکات، بهلام دواتر خووی دا به دهستهوه و پاشا و حکومهتهی بهرهو بریتانیا ههلاتن بۆ ئەوهی لهویوه بهردهوامی به جهنگ بدهن، دواي ئەمە ئەلمانیایا لهیهک کاتدا هیرشیکێ تری بۆ سههراوهی بهلجیکا و فەرهنسا دهست پێکرد، لهم هیرشهدا بهلجیکا داواي هاریکاری له فەرهنسا و بریتانیا کرد، سوپای فەرهنسی بریتانی چوونه ناو خاکی بهلجیکاوه بۆ بهرگریکردن، بهلام سوپای ئەلمانی زۆر بهخیرایی توانی هیلهکانی بهرگری سوپای هاوپهیمانان بههزینیت و له رووبای (میس) بههپهتتهوه و بگاته دارستانهکانی ئەردن و بهشیکێ تریشیان

بەرەو رۆژئاوا و شارى ئەمیان بچن، هەندیکى تریشیان بەرەو باشوورى شارى (ریمس) بکەونە رى، بەم جۆرەش رى لەبەردەم سوپای ئەلمانى والا بوو بۆ هێرشکردنە سەر کەنارەکانى باشوورى رۆژھەلاتى فەرەنسا و پاشای بەلجیکاش (لیۆبۆلدى دووهم)، ناچار بوو داواى ئاگرەست بکات، هەرودەها سوپای ھاوپەیمانانیش بەناچارى خاکی بەلجیکای بەجێھێشت.

هێرش بۆسەر فەرەنسا

بە سەرکەوتنەکانى ئەلمانىا لە ناوچەکانى زەویبە نزمەکان، باروودۆخى نیووخۆبى فەرەنسا تا دەهات ئالۆز دەبوو و بەرەو شلەژانیکى سیاسى دەچوو، فەرەنسا لە ناوڤادا بەسەر چەند رەوتیکى سیاسىیدا دابەش بوو و یەکرپزى ناوہەى فەرەنسا پەرتەوازە بوو، لەلایەكى تریشەوہ سوپای فەرەنسا ھەرچەندە لەپرووی ژمارەوہ لە سوپای ئەلمانى کەمتر نەبوو، بەلام لەپرووی چەك و پلان و سەرکردایەتیبەوہ دواکەوتووتر بوو، چونکە لەو کاتەدا سوپا لە ژێر دەستی چەند ژەنەرالیکی دواکەوتووی سەردەمى جەنگى یەکەمى جیھاندا بوو، کە کەمتر لە شیبۆزى نوێ جەنگ شارەزابوون، بۆیە زۆرینەى ئەو سەرکردە سەربازیبانە لایەنگرى ئاگرەست بوون، بەلام لەو کاتەدا یەکیک لە سەرکردە سەربازیبە بەناوبانگەکانى فەرەنسا کە (ژەنەرال شارل دیگۆل) بوو، دژ بە بېرۆکەى خۆبەدەستەوہدان و ئاگرەست بوو، ئەو ھەولئى دا چاکسازی لە سوپادا بکات و لە بەرگرى بەردەوام بێت، بۆیە سوپای فەرەنسى ھەولیان دا ھیللەکانى بەرگرى خۆیان لەسەر سنورەکانى باکوور و باکوورى رۆژھەلات توند و بەھێز بکەن، بەلام لەگەڵ ئەوہشدا نەیانتوانى بەر بە ھێرشى بەفراوانى ئەلمانەکان بگرن، ئەوہ بوو سوپای ھاوپەیمانان لە ئەنجامى ھێرشەکانى ئەلمانىاوە بوون بە دوو لەتەوہ و سوپای فەرەنسى دەستی بە پاشەکشە کرد، لەم کاتە ناسکەى فەرەنساشدا بوو، کە ئیتالیا دواى ئەوہى زانى ئەلمانىا روو لە سەرکەوتنە، بۆ ئەوہى لە دەستکەوتەکان بێبەش نەبێت شەپى لە دژى ھاوپەیمانان راگەیاندا، ئەمەش ئەوہندەى تر کیشەى فەرەنساى قول کردوہ، چونکە بەشیک لە سوپاکەى بۆ رووبەرپووبونەوہى ئیتالیەکان تەرخان کرا و ئەمەش ئەرکى فەرەنسىبەکانى ئەوہندەى تر قورس کرد، ھەر بۆیە ھێرشە بەردەوامەکانى ئەلمانىا بەرەو پارىسى پایتەخت کەوتەپرى و فەرەنسىبەکانیش ناچار بوون پایتەختى ولات بۆ شارى (تۆر) بگوازنەوہ و دواى ئەوہش بىبەنە شارى (بۆرد) و داواى یارمەتیش لە بریتانیا و ئەمەریکا بکەن، لە ھەمان کاتیشدا بیریان لە ئاگرەستیش دەکردوہ، بەلام باروودۆخەکە رۆژ بە رۆژ دژوارتر دەبوو، بەتایبەتى دواى ئەوہى ئەلمانەکان

چوونه ناو شارى پاريسهوه، تهوه بوو (پۆل رينۆ) كه لهو كاته دا سه رۆك وه زيران بوو، ده ستهى له كار كيشايه وه و له شوپى تهودا (ژهنه رال پيتان) حكومه تى كى نوپى له شارى (فيشى) دامه زرانده و (ژهنه رال ديگۆل) يش به رهو برى تانيا و لا تى جي هيشته و له وى حكومه تى كى به رهه لستكارى به ناوى حكومه تى فره نساى نازاده وه دامه زرانده.

هاتنه سه ركارى حكومه تى فيشى له فره نسا ماناى خۆبه ده سته وه دانى فره نسييه كان بوو، چونكه هه ر له داوى ده سته كار بوونيه وه، ته م حكومه ته داواى راگرتنى جهنگ و ناگره ستهى له ته لمانيا كرد و له ۲۲ى حوزه رانى ۱۹۴۰يشدا گفتوگۆيان له هه مان فارگۆنى تهو شه مه نه فرهى كه له سالى ۱۹۱۸دا ته لمانيا تيايدا به ناگره ست و مه رجه كانى هاوپه يمانان رازيبوو ده ست پيكرده و فره نسا مه رجه كانى ته لمانياى قه بولا كرد، به پيى تهو ناگره سته ش ته لمانيا نزيكهى نيوهى خاكى فره نساى داگيركرد، ته نها چه ند ناوچه يه كى ژير ده سه لا تى حكومه تى (فيشى) نه بيت، كه حكومه تى كى به ناو سه ربه خۆى ليدامه زرابوو به ناوى حكومه تى فيشيه وه، هه روه ها ده بوو فره نسا ته واوى خه رجيه كانى هي زى داگيركه ر له ته ستۆ بگري ت و سه رجه م سوپاى ده ريايى و وشكانيشى ته نها له ۱۰۰ هه زار سه ربا زدا بيمينيه وه، هاوكا ت ده بوو فره نسا سه رجه م دي له ته لمانيه كان نازاد بكا ت، به لام ته لمانيا دي له فره نسييه كان به يلى ته وه كه ژماره يان يه ك مليۆن و هه شته هه زار كه س ده بوو، ناوچه ي ته لزا س و لۆرينيش بگه رپه ته وه بو ته لمانيا، داگيركه كانى فره نسا ش له نيوان هه ر دوو حكومه تى (فيشى) و حكومه ته كهى (ديگۆل) دا دابه ش كرا، كه باكوورى ته فريقا و سوريا و لوينا ن به ر حكومه تى فيشى كه وت و كامپۆن و ته فريقاى ئيستوايى به ر حكومه تى ديگۆل كه وتن، مه رجه كانى ئيتاليا ش ته وه بوو كه فره نسا ناوچه يه كى ديارى كرا و له باشوورى فره نسا و داگيركه كانى له چه ك و سه ربا ز داماليت و سه رجه م كه ره سته جه نگيه كانى به ره كانى ئيتاليا بدا ت به ده ستهى ئيتاليا وه.

شهر له ئەفریقا و دەریای ناوەراست

دوای ئەوەی مۆسۆلینی لە پاڵ هیتلەردا چووه جەنگەوه، هەر زوو چاوی برییه ناوچهکانی ئەفریقا، که ناوچهیهکی گرنگ بوون بۆ ئیتالیا و بەشێکی ئەو ناوچهیه لەژێر دەسه‌لاتی بریتانیا دا بوو، لەو کاتەشدا بریتانیا سەرقالی جەنگ بوو لەگەڵ ئەلمانیا، جەنگەکش گەیشتبوو لەوتکه و ئینگلیزه‌کانیش لەدۆخێکی خراپدا بوون، هەر بۆیه مۆسۆلینی ئەم بارودۆخە قۆستەوه و لە تەموزی ۱۹۴۰دا چووه ناو کینیا و سوودان و دواتریش سۆمالی بریتانییه‌وه، بەمەش هەرەشەیان کەوتە سەر مەلَبەندی بریتانییه‌کان لە عەدەن و دەریای ناوەراست، دوای شەش مانگ لەو هێرشانە سوپای بریتانیا، دژە هێرشێکیان کردە سەر ئیتالیا و لە رۆژەلاتی ئەفریقا تێکیان شکاند و لە ئەریتریا و ئەدیسه‌بابا دەریان کرد و لە تشرینی دووهمی سالی ۱۹۴۱دا پاشاوهی هیزه‌کانی ئیتالیا ناچاربوون بەبێ مەرج خۆیان بدەن بە دەستی بریتانیاوه.

لەلایه‌کی تریشه‌وه لە کانوونی یه‌که‌می ۱۹۴۰دا هیزه ئیتالیه‌کان لە لیبیاوه سنووری میسرین بەزاند و بە جۆرێک پێش‌ه‌ویان کرد که ترسیکی گه‌وره‌یان بۆ بەرژه‌ه‌ندییه‌کانی بریتانیا لە کەنالی سوئیس دروست کرد، بۆیه بریتانییه‌کان سوپایه‌کی گه‌وره‌یان بە سەرکردایه‌تی ژەنەرال (ویقل) بە هاوبه‌شی لەگەڵ هیزه‌ی (کۆمەنت) * ناردە سەر سوپای ئیتالیا و لە کانوونی دووهمی سالی ۱۹۴۱دا دەستیان بەسەر یه‌کێک لە بنکه‌ ده‌ریایه‌ گرنکه‌کانی ئیتالیا دا گرت لە بەرقه، دواتریش به‌ تەواوی ئیتالیه‌کانیان لە بەرقه‌ وه‌دەرنا و نزیکه‌ی ۱۰۰ هه‌زار سەربازی ئیتالی به‌دیل کەوتنه‌ دەستی بریتانییه‌کان، بەلام ئەلمانیا کاتیک ئەم بارودۆخە ئیتالیای بیست لە ناوچه‌ی ئەفریقا، زۆر خێرا هه‌ولێ دا بەهانی ئیتالیه‌کانه‌وه بچیت، تاییه‌ت دوای ئەوه‌ی بریتانییه‌کان لیبیایان داگیرکرد، که ئەمه‌ ترسیکی گه‌وره‌ بوو بۆ ئەلمانیه‌کان، چونکه هەرەشه‌ بوو بۆ سەر باشووری ئەوروپا و له‌و‌یشه‌وه کێلگه‌ نه‌وتیه‌کانی رۆمانیا، له‌وکاتەشدا بریتانییه‌کان هیزه‌کی گه‌وره‌ی خۆیان لە باکووری ئەفریقاوه ره‌وانه‌ی یۆنان کردبوو، بۆیه له‌ به‌هاری ۱۹۴۱دا هه‌لۆیستی بریتانییه‌کان لە باکووری ئەفریقا تارا‌ده‌یه‌کی زۆر لاواز بوو، هەر بۆیه ئەلمانیه‌کان هیزه‌کی وشکانی و ئاسمانی پرچه‌کی خۆیان به

---

* هیزه‌ی یه‌کگرتووی گه‌لانی بریتانیا، که له‌ گه‌لانی هیند و باشووری ئەفریقا و نیوزیلاند و ئوسترالیا بێنکهاتبوو.

سهرکردایه‌تی ژنه‌رال (ترین رۆمل) نارده ناوچه‌که و به‌هاریکاری له‌گه‌ڵ ئیتالییه‌کاندا توانیان سهرکه‌وتنیکی خیرا به‌ده‌ست به‌ینن و بریتانییه‌کان ناچار بکه‌ن بکشینه‌وه بۆ ناو میسر و شکسته‌که‌شیان به‌جۆریک بوو که هینده‌ی نه‌مابوو سهرله‌به‌ری میسریش له‌ده‌ست بده‌ن.

شهر له‌ بالکان و ده‌ریای ناوه‌راست

به‌ره‌یه‌کی تری جه‌نگی دووه‌می جه‌هان، شهرێ بالکان و ده‌ریای ناوه‌راست بوو، که ئیتالیا ده‌ستپێشخهری ئەم شهره‌ بوو و مۆسۆلینی ئەم جه‌نگه‌ی هه‌لگیرساند، که به‌ لای هه‌ندیک سهرچاوه‌وه ئەمه‌ لاسایی‌کردنه‌وه‌ی هیتلەر بوو، ئەوه‌ بوو له‌ ۲۸ی کانوونی دووه‌می ۱۹۴۰دا هیزه‌کانی ئیتالیا هیزه‌شیان کرده سهر بنکه‌ یۆنانیه‌کان له‌ ئەلبانیا، به‌لام به‌ پێچه‌وانه‌ی پێشبینیه‌کانی خۆیان‌وه‌، که پێش‌ناو‌بوو زۆر به‌خیرایی داگیری ده‌که‌ن، له‌و هیزه‌دا شکستیان هینا و یۆنانیه‌کان به‌رگریه‌کی زۆریان له‌ خاکی خۆیان کرد، به‌را‌ده‌یه‌که‌ نه‌که‌ ههر شکستیان نه‌هینا، به‌لکو هینده‌ی نه‌مابوو چه‌ند کیلۆمه‌تری‌کش بچه‌ ناو خاکی ئەلبانیا‌وه‌.

له‌لایه‌کی تره‌وه‌ ئەلمانییه‌کان له‌و کاته‌دا له‌ خۆسازدانیکی گه‌وره‌دا بوون بۆ ئەوه‌ی ده‌ست به‌سهر ناوچه‌ی بالکاندا بگرن، چ له‌رووی سیاسیه‌وه‌ و چ له‌رووی ئابورییه‌وه‌، به‌تایبه‌ت که ئەلمانیا له‌و کاته‌دا توانیبوو پێگه‌یه‌کی به‌هیز له‌و ولاتانه‌دا له‌پێ دیپلۆماسیی و فشاری ئابورییه‌وه‌ دروست بکات، به‌لام ئەو شکسته‌ی ئیتالیا له‌ یۆنان سه‌ری له‌ هیتلەر شیواند و دۆخه‌که‌ی لێ ئالۆز کرد، ههر بۆیه‌ ئەلمانه‌کان ده‌ستیان به‌ پێش‌ه‌وه‌ی کرد بۆ ناوچه‌ی بالکان، ئەوه‌بوو له‌ نیسانی ۱۹۴۱دا ئەلمانیا داوای له‌ رۆمانیا کرد رێ به‌سوپا‌کانی بدات به‌ خاکی ئەودا تێبهرن، له‌ ژێر فشاری زۆری هیتلهردا رۆمانیه‌کان به‌مه‌ رازیبوون، داوی رۆمانیا‌ش، ههر یه‌که‌ له‌ هه‌نگاریا و بولگاریا به‌ هه‌مان چاره‌نوسه‌ی رۆمانیا‌دا تێبهرن، دواتریش گه‌یشه‌ سهر یوگسلافیا، به‌لام یوگسلافیا به‌مه‌ رازینه‌بوو و له‌ ناوه‌وه‌ی یوگسلافیا شو‌رشیک له‌ دژی جینیشینی یوگسلافی (پۆل) دروست بوو، که ره‌زامه‌ندی له‌سه‌ر هاویه‌مانیتی له‌گه‌ڵ ئەلمانیا و ئیتالیا ده‌رپرسیوو، ئەم جینشینه‌ لاه‌را و له‌ شوینی ئەودا حکومه‌تیکی دژه‌ ئەلمانی دامه‌زرا، ههر بۆیه‌ له‌ ۶ی نیسانی ۱۹۴۱دا ئەلمانیا شه‌ری له‌دژی یوگسلافیا راگه‌یاند و له‌ ماوه‌ی ۱۱ رۆژدا داگیری کرد.

ههر له‌ ۶ی نیسانیشدا بوو هیزه‌کانی ئەلمانیا هیزه‌شیان کرده سهر یۆنان و ناچاریان کرد تراقیای رۆژئاوایی پاشه‌کسه‌ بکه‌ن، ئەگه‌رچی بریتانیا هاریکاری زۆری یۆنانیه‌کانی کرد

به پیتی ئەو ریککه وتننامه یه ی له نیوانیاندا بوو، به لآم هیج سوودیکی نه بوو، چونکه هیژی بریتانی و یۆنانی و کۆمه نلت نه یانتوانی بهر به هیرشه کانی ئەلمانیا بگرن و له دواجاردا له ۲۱ی نیساندا سوپای یۆنانی خۆی به دهسته وه دا. سه بارهت به سوپاکه ی بریتانیا و هیژی کۆمه نلتیش، نزیکه ی ۴۰ هه زاریان چوونه دوورگه ی کریته وه، به لآم نزیکه ی ۱۵ هه زار سه رباز و به شی هه ره زۆری زه خیره سه ربازییه کانیان له دهسته دا بوو، قۆناعی کۆتایی شه ری بالکانیش ئەو هیرشه بوو، که ئەلمانیا له رووی ئاسمانیه وه کردیه سه ره ئەو سوپایه ی بریتانیا و هیژی کۆمه نلت که چوو بوونه دوورگه ی کریته وه و زیانیکی گیانی و مائی زۆری لیدان و ناچار بوون به ره و میسر پاشه کشه بکه ن، به مه شه دوورگه که که وته ژیر دهستی ئەلمانه کانه وه.

به م جۆره شه بهر له هاوینی ۱۹۴۱دا ته واوی ولاتانی رۆژئاوا و ناوه راستی ئەوروپا و ناوچه کانی بالکان، یان له ژیر کۆنترۆلی راسته وخۆی ئەلمانیا بوون یان پاشکۆی ئەو بوون، به لآم له گه ل ئەوه شدا بزوتنه وه یه کی فراوانی به ره نگار بوونه وه و به ره له ستکاری له دژی ئەلمانیا له ولاتانه ده ره که وتبوو.

هیرشی ئەلمانیا بۆ سه ره بریتانیا

دوای هه ره سه هینانی فه ره نسا و کشانه وه ی له جه نگ، بریتانیا به ته واوی که وته بهر ترس و هه ره شه ی ئەلمانیا، تاییهت دوای ئەوه ی به ته نیا له گۆره پانه که دا مایه وه، هه ره بۆیه به شی زۆری شاره زیانی سیاسی و سه ربازی له و کاته دا پێیان وابوو بریتانیا شه هه ره سه ده هیئت، چونکه بارودۆخی بریتانیا له و کاته دا زۆر خراب بوو، له به ره وه ی له لایه که وه زه ره ر و زیانیکی زۆری له جه نگه کانی پێشوو تر دا لیکه وتبوو، له لایه کی تریشه وه کشانه وه ی فه ره نسا ته رازووی هیژی به لای ئەلمانیه کاند خستبوو، به لآم ئەوه ی بریتانیا ی هیشته وه، ئەو به رگریه که م وینه یه و خۆراگریه بوو که بریتانییه کان نواندیان، به تاییه تی دوای هاتنه سه رکاری حکومه تی چه رچل له نایاری ۱۹۴۰دا، که توانی بریتانیا له هه ره سه ی یه که جاره کی زرگار بکات.

ئەلمانیه کان دوای ئەوه ی له فه ره نسا سه رکه وتن، پرۆژهی ئاگر به ستیکیان خسته به رده م بریتانیا به رانه بر به وه ی بریتانیا دان به ده سه لاتی ئەلمانیا دا بنیّت له کیشوهری ئەوروپا، به لآم بریتانییه کان به مه رازینه بوون و چه رچل له گوتاریکیدا له ۱۸ی حوزه ییرانی ۱۹۴۰دا ئەوه ی راگه یاند که بریتانیا به پشتیوانی خۆی درێژه به م جه نگه ده دات، هه ره بۆیه هیتله ر پلانیکی جه نگه ی به ناوی (پروسه ی شیری ده ریا) وه بۆ جه نگ له دژی بریتانیا دارشت، که ناوه رۆکی

پلانەكە بریتىيە بوو له پرۆسەى دابەزىن له بەرەيه كى بەرفراوانى كەناره كانى بریتانیا و دواتریش هیرشکردن بۆ داگیرکردنى لەندن، پلانەكەیان بە هیرشیکى زۆر چر و توند دەست پیکرد كه بریتانییەكان بە (شەرى بریتانیا)ى ناودەبن، ئەوەبوو له ۱۲ى ئابەوه تا ۳۰ى ئەیلوولى ۱۹۴۰ هیرشه ئاسمانییه كانى ئەلمانیا بۆ سەر بریتانیا بەردەوام بوو، كه گەورەترین جەنگى ئاسمانى بوو له میژوودا و ئەلمانیه كان نزیکه‌ى سی هەزار فرۆكه‌یان بۆ ئەو جەنگه تەرخان كەردبوو، كه سەرەتای هیرشكه، بە هیرش بۆ سەر كاروانى كەشتییه بازرگانیه كانى بریتانیا دەستیان پیکرد، دواى ئەوهش بۆسەر شارە كەنارییه كانى باشوورى رۆژه‌لاتى بریتانیا، ئینجا بۆسەر رادار و ئامیره چاودیریکەرەكان، دواجاریش هیرشیان كرده سەر كارگه كانى فرۆكه و زەخیره و چەك، كه له ۷ى ئەیلوولدا ئەم هیرشانە گەیشته لوتكه، كاتێك كه ئەلمانیا پریاریدا هیرشه كه بەچرى بخاته سەر لەندنى پایتەخت، ئەوەبوو له ۱۷ى ئەیلوولى سالى ۱۹۴۰ بەدواوه بە شهو و رۆژ بۆردومانە ئاسمانییه كان لەسەر لەندن بەردەوام بوون، دواتریش هیرشه كان بەرهو شارە پيشه‌سازییه گەوره كانى وهك بیرمینگهام و مانچستەر و شه‌فیلد دەستیان پیکرد، كه لەم هیرشانەدا بە هەزاران كەس كوژران و زینتیكى زۆر گەوره‌شى خستوه، بەلام له‌گەڵ ئەوهشدا بریتانیا بەهۆى ئەو تۆره راداره بەهیزه‌ى كه هەیانبوو، هاوكات ئەو خۆراگرییه بى وینه‌یه‌یانەوه، توانیان خۆیان لەبەردەم هیرشه كانى هیتلەر رابگرن و درێژه بە جەنگ بدەن، هەر بۆیه هیتلەر بریاری دا بەشپۆهیه كى كاتى پرۆسەى داگیرکردنى بریتانیا رابگریت و له برى ئەوه سوپاكه‌ى رووبكاته سۆڤیت بۆ ئەوه‌ى دەست بەسەر ئەو دەرامەته سروسى و كانزا زۆره‌ى رووسیا كه هەیه‌تى، بگریت، تا بتوانیت له‌پرى سوودوه‌رگرتن له‌و دەوله‌مه‌ندییه‌ى سۆڤیت‌هوه بریتانیاش داگیربكات، ئەمەش یەكەم وه‌رچه‌رخانى گەوره بوو له رەوتى رووداوه كانى جەنگى دووه‌مى جیهاندا، كه بریتانیای والینكرد زیاتر سوور بیت لەسەر بەرگریکردن و له دوا ئەنجامیشدا ئەلمانیاى ناچاركرد تاكه له بەره‌كاندا شه‌ر بكات.

هیرشى ئەلمانیا بۆسەر رووسیا

هەرچەنده له ئابى ۱۹۳۹دا ئەلمانیا و رووسیا په‌یمانامه‌ى دەستدرێژینه‌كردنیا بۆ ماوه‌ى ۱۰ سال بەستبوو، بەلام په‌یوه‌ندیى نیاوان ئەم دوو لایه‌نه زۆر بە زووبى درزى تینكەوت، ئەویش لەسەر دابەشکردنى ناوچه كانى رۆژه‌لاتى ئەوروپا، چونكه هەر له سالى ۱۹۴۱هوه دەرکەوت كه ئەلمانیا كۆنترۆلى تەواوى بەسەر ناوچه كانى بالكان و باشوورى رۆژه‌لاتى دەریای

ناوهراستدا سه پاند، له ولاشه وه روسيا فراواغوازييه كاني خۆي له ناوچه كاني رۆمانيا و ولاتاني به لتيك ته نجام دا، كه شه مه متمانې روسياي لاي ته لمانيا نه هيشت، له لايه كي تريشه وه فراواغوازييه كاني ته لمانيا، ته لمانياي لاي روسيا بي متمانې كړدبو، بويه دواي ده ستوالابووني ته لمانيا له بهرې رۆژناوا، ته لمانيايه كان بيريان له هيرشكردن بو سهر روسيا كړده وه، چونكه هيتلر پيوايو ده توانيت له رپي سهر كه وتني به سهر روسيا وه، كه ره سته يه كي خاوي زور به ده دست به نييت، هاوكات نابلقه يه كي نابووري بخاته سهر ولاتاني هاوپه يمان و دواترېش باداته وه سهر برتانيا و ته وپش داگيربكات، ته وه ي هيتلري هان دا بو ته و شه ره زياتر ته و شكستانه بوون كه سوپاي روسيا له بهرانبهر فينلاندا ده يان خوارد، كه واي ليكړدبو به چاوي سو كه وه له سوپاي روسيا پروا نييت.

ههر چونيك بيت له تشريني يه كه مي ۱۹۴۰ دا گفتوگو له نيوان روسيا و ته لمانيا رووي دا، به لام له م گفتوگويه دا به هيچ تاكاميك نه گه يشتن و به پيچه وانوه مه رجه كاني روسيا هينده ي تر مه رمه فراواغوازييه كاني روسياي دهرخت و هيتلري له بهرانبهر روسه كان رق ته ستورتر كړد و سوورترې كړد له سهر يه كلا كړدنه وه ي كيشه كاني له گه ل سوقيتدا، ته وه بوو ههر دواي راگرتني هيرشه كان بو سهر برتانيا، ته لمانه كان خويان بو هيرشكردنه سهر روسيا تاماده ده كړد، كه هيتلر ته مه ي به خپاريزي و بهرگري له خوكردن له قه لم ده دا، له بهر ته وه ي به گوته ي ته و، روسيا په يمانامه ي سالي ۱۹۳۹ ي به هيرشكردن بو سهر رۆمانيا و ناوچه كاني به لتيك، پيشيل كړدوه. ليره شه وه له ناوه وه ي سوقيتېش پر زپاگه نده و راگه ياننده كان دژ به نازيهه كان و ته لمانيا ده ستي پي كړد و ته وانېش ده ستيان به كوكردنه وه ي سهر باز كړد له ناوچه كاني پوله ندا، ته گه رچي ستالېن هه ولي دا ته م جهنگه روونه دات، به لام هيتلر له سهر جهنگه كه سوور بوو.

ته وه بوو ته لمانيا هيرپكي گه وه ي كوكردنه كه نزيكه ي ۱۵۰ يه كه ي سهر بازي و ۵ هه زار فركه و ۳۵۵۰ تانك ده بوو، هه روه ها پشتيواني ههر يه كه له نياليا و هه نگاريا و رۆمانيا و فينلانديشي به ده دست هينا، له ولاشه وه برتانيا به ليني به روسيا دابو كه پشتگيري بكات.

له ۲۲ حوزه يراني ۱۹۴۱ دا به بي هيچ ناگادار كړدنه وه يه كي پيشوه خت، هيتلر هيرشي كړده سهر خاكي روسيا و به پي پيلاني (بارباروسا)، هيرشه كه ي ده ست پي كړد، كه به دري زاي به ره يه كي ۱۸۰۰ ميلي له ده رباي به لتيكي باكوره وه تا ده رباي رهش له باشووري رۆژه لاتنه وه هيرشه كه به رباو بوو. ته لمانه كان له سهره تا دا سهر كه وتنيكي زور خپرايان به ده دست هينا و

توانیان ته‌واوی هیله به‌رگریه‌کانی سوڤیت به‌زینن و هیزه چوار ملیونیه‌که‌یان زۆر به‌خیرایی بگه‌یه‌ننه ده‌وربه‌ری لینینگراد، به‌لام لی‌ره‌ده به‌رگری بی‌ وینه‌ی رووسییه‌کان ده‌ستی پیکرد و له‌دوای شه‌ش مانگ نابلو‌قه‌دان، سوپای ئە‌لمانی ناچاربوو له‌ نابلو‌قه‌دانی ئە‌م شاره‌ بکشیتنه‌وه و رووبکاته‌ مۆسکۆ، که له‌ تشرینی دووه‌مدا گه‌یشته‌ ده‌وربه‌ری مۆسکۆی پایته‌خت و نابلو‌قه‌ی دا.

به‌لام لی‌ره به‌دواوه‌ ورده‌ ورده‌ سه‌ره‌تاکانی وه‌ستانی هیزی ئە‌لمانی له‌سه‌رکه‌وتن به‌ده‌رکه‌وتن، چونکه‌ هیتله‌ر وای دانابوو له‌ به‌هاردا هیرشه‌که‌ بکات و سوود له‌ وه‌زی هاوین وه‌رگریت، به‌لام به‌هۆی شه‌ره‌کانی بالکان و باکووری ئە‌فریقاوه، جه‌نگه‌که‌ ماوه‌یه‌ک دواکه‌وت، بۆیه‌ ورده‌ ورده‌ که‌وته‌ ناو وه‌زی زستانه‌وه‌ و سه‌ره‌تای باران بارینه‌وه، که به‌هۆی ئە‌و بارانه‌ زۆره‌وه‌ ته‌واوی ریگا‌کان گیران و جو‌له‌ی سوپاکه‌ی هیتله‌ر تووشی ئیفلجی بوو و له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ دابه‌زینی پله‌ی گه‌رمی بۆ ۴۰ پله‌ی خوار سفری سه‌دیه‌وه‌ هینده‌ی دی ئە‌و سوپایه‌ی په‌کخست، ئە‌مه له‌کاتی‌کدا بوو که ئە‌لمانه‌کان له‌کاتی ده‌رچوونیان هیچ حسابی‌کیان بۆ هاتنی وه‌زی زستان نه‌کردبوو و که‌لوپه‌ل و جلوه‌رگ و زه‌خیره‌ی زستانیان پینه‌بوو، له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ به‌رگریه‌کانی رووسیا له‌ به‌رانبه‌ر ئە‌لمانیا ورده‌ ورده‌ به‌هێزتر ده‌بوو، هاوکات به‌شێوه‌یه‌کی گشتیش دۆخی سوڤیت رۆژ به‌ رۆژ باشتر ده‌بوو به‌هۆی یارمه‌تییه‌کانی بریتانیا و ئە‌مه‌ریکاوه، تایبه‌ت دوا‌ی رینکه‌ه‌وتنی ته‌موزی ۱۹۴۱ی نیوان هه‌رسیکیان، هه‌ر بۆیه‌ دوا‌ی نزیکه‌ی شه‌ش مانگ، ئیدی ورده‌ ورده‌ شکستی ئە‌لمانه‌کان ده‌ستی پیکرد که ئە‌مه دووه‌م خالی گرنگی وه‌رچه‌رخانی سه‌ره‌کیی بوو له‌ ره‌وتی رووداوه‌کانی جه‌نگی دووه‌می جیهاندا، لی‌ره‌شه‌وه‌ جه‌نگه‌که‌ زیاتر بوو به‌ جه‌نگی جیهانی گشتگیر و هه‌ر یه‌که له‌ ژاپۆن و ئە‌مه‌ریکاش هاتنه‌ ناو جه‌نگه‌که‌وه‌ و پریشکی جه‌نگه‌که‌ رۆژه‌لاتی دووریشی گرتنه‌وه‌ و سه‌ره‌تاکانی به‌ره‌و هه‌ره‌سه‌پنانی ئە‌لمانیاش ده‌ستی پیکرد.

هاتنه‌ناوه‌وی ئە‌مه‌ریکا بۆ جه‌نگی دووه‌می جیهان

ئه‌گه‌ر چی ئە‌مه‌ریکا له‌کاتی ده‌ستپیکردنی جه‌نگدا سیاسه‌تی گۆشه‌گیری په‌یره‌و ده‌کرد و بریاری بیتلایه‌نی خۆی راگه‌یاند، به‌لام له‌گه‌ڵ ئە‌وه‌شدا هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ ئە‌مه‌ریکییه‌کان له‌به‌ره‌ی ئە‌لمانی دلتیا نه‌بوون، ئە‌وه بوو هه‌ر له‌ سالی ۱۹۳۷دا (رۆزفیلدی) سه‌رۆکی ئە‌مه‌ریکا له‌ گوتاری‌کدا هیرشی کرده‌ سه‌ریان و به‌وه‌ی ناو‌بردن که خولقی‌نه‌ری ترسن و ریز له‌ یاسا نی‌وده‌وله‌تییه‌کان ناگرن، به‌لام له‌کاتی هه‌لگیرسانی شه‌ردا له‌ سه‌ره‌تادا ئە‌مه‌ریکا به‌بی

جیاوازی ئابلۆقەى ھەناردنى چەكى خستە سەر ھەردوو لایەنى شەپکەر، ئەگەرچى ھەر لە سەرەتاو (رۆزفیلد) مەیلێكى زۆرى بەلای ھاوپەیماناندا ھەبوو، بۆیە ناوہ ناوہ بۆ گۆرپنى یاسای بێلایەنى ھەولێ دەدا، بەجۆرێك كە رینگەبدات بە ناردنى چەك و زەخیرەى سەربازى بە تايبەت بۆ ھاوپەیمانان، ئەوہ بوو لە ۳ى تشرینى دووھەمى سالى ۱۹۳۹دا كۆنگرێس ئەم داواكارىیەى (رۆزفیلد) پەسەند كرد و بەپێى ئەمەش ئەمەریكا كەرەستە جەنگیەكانى بە بریتانیاو فەرەنسا دەرۆشت بەو مەرجەى پارەكەى بە نەخت بێت و بە كەشتى ئەمەریكیش نەگوازێتەوہ. دواى ھەرەسەپنەنى فەرەنسا لە حوزەيرانى ۱۹۴۰دا و مانەوہى بریتانیا بەتەنیا، مەیلەكانى ئەمەریكا بەلای بریتانیادا زیاترى كرد و لە راگەیاندىنكدا كە (رۆزفیلد) لە ۱۰ى حوزەيراندا رايگەياندا، تيايدا ھاتبوو ئەمەریكا یارمەتى ئەو ولاتانە دەدات كە نازىیەكان دەستدریژیان دەكەنە سەر، بەمەش ھەر لەو كاتەوہ ھەولەكانى (رۆزفیلد) بۆ یارمەتیدانى بریتانیا بەروونى دەرکەوت و لێرەوہ چەرچل چەندین جار داواى یارمەتى لە ئەمەریكا كرد و داواشى لێكرد دژى نازىیەكان لەگەڵ بریتانیا بێتە جەنگەوہ، ئەگەر چى (رۆزفیلد) سەرەتا رازینەبوو بچیتە ناو جەنگەوہ، بەلام لەگەڵ ئەوہشدا لە ئەیلوولى سالى ۱۹۴۰دا رێككەوتنىكى لەگەڵ بریتانیا مۆركرد، كە بەپێى ئەو رێككەوتنە چەند پارچە چەكىكى دەریایى گەورەى بە بریتانىیەكان بەخشی بەرانبەر بەوہى كە بریتانىیەكان چەند دوورگەىكى خۆیان بەكرێ بدن بە ئەمەریكا، دواى ئەوہش كۆنگرێس رازیبوو بە یاسای (بەكریدان و خواستن) لەگەڵ ھاوپەیماناندا، كە بەمەش مافى بەخشینی قەرز و یارمەتیدانى كەرەستەى سەربازى دەستەبەرکرد، لێرەوہ ئیتر یارمەتییەكانى ئەمەریكا بۆ ھاوپەیمانان ئەوہندەى تر زیادى كرد، كە گەیشتە نزىكەى ۵۰ ملىار دۆلار، كە دابووى بە ھەریەكە لە چىن و بریتانیا و روسیا.

دواى ئەو كۆبوونەوہیەى كە (چەرچل) و (رۆزفیلد) لەسەر كەشتى جەنگى ئەمەریكى (ئۆگەستا) لە كەنارى نیوفوندىلاند لە ئابى ۱۹۴۱ ئەنجامیان دا، پەيوەندى نىوان ئەمەریكا و ھاوپەیمانان چتر بۆوہ و لەویدا گەلالەنامەى ئەتلەنتىكىان مۆركرد، كە لەم گەلالەنامەىدا ھاتبوو ریز لە مافەكانى مۆرۆڤ بگيریت و بى رەزامەندى گەلانى خاوەن خاك دەستكارى سنوور نەكریت و مافى ھەر گەلێكە جۆرى دەسلاتى خۆى ھەلپژیریت و ھەروەھا ھەموو ولاتێك مافى ھەيە بە یەكسانی كەرەستەى خاوى دەستكەوێت، تەنانەت جەخت لەسەر ئازادى دەریاوانى و چەندین شتى تریش كرابووەوہ، سەرەراى ئەم گەلالەنامەىیەش

ئەمەرىكا ھەر بىلایەن مایەو، كەواتە وپرای ھەموو ئەو ھەولانەى چەرچل، ئەمەرىكا ئەھاتە ناو جەنگەو، بەلام ئەوئى وایکرد كە ئەمەرىكا بىتتە ناو جەنگەو دەوژمنەكانى برىتانىا بوون، چونكە دەمىك بوو ژېردەریاییە ئەلمانىیەكان گىچەلیان بە كەشتىگەلییە ئەمەرىكىیەكان دەگرت، ھەر بۆیە ئەمەرىكا رایگەیانند كە بوونى ھەر كەشتى و فرۆكە و ژېردەریاییەكى ئەلمانى یان ئىتالى لە ناوچەكانى ئەمەرىكا قەدەغەییە، كە ئەمەش پەییوئەندىیى نىوان ئەمەرىكا و بەرەى ئەلمانى ئالۆزتر كرد، بەلام ھۆكارى راستەقینەى چوونە ناوئەوئى ئەمەرىكا گۆرانكارىیەكانى رۆژھەلاتى دوور بوو، بەتایبەتیش تىكچوونى پەییوئەندىیى نىوان ئەمەرىكا و ژاپۆن، چونكە لە ئەیلوولى سالى ۱۹۴۰ ھە ژاپۆنىیەكان بەپىی گەلەنامە سى قۆلىیەكەى ۲۷ئى ئەیلوولى سالى ۱۹۴۰ئى نىوان ئەوان و ئەلمانىا و ئىتالىا دەجولایەو، ئەوئەبوو ژاپۆن دانى بە سەرورەى ئەلمانىا و ئىتالىا نا لە ئەوروپا لە بەرانبەرىشدا ئەلمانىا دانى بەسەرورەى ژاپۆندا نا لە رۆژھەلاتى دووردا، رىككەشكەوتن لەسەر ئەوئى لەكاتى جەنگدا ھارىكارى یەكترى بكەن، ھەر بۆیە لە ھاىنى سالى ۱۹۴۰دا ژاپۆن دەستى داىە سىياسەتەتەشدا لە تەموزى سالى ۱۹۴۱دا ژاپۆن داواى لە حكومەتى فىشى فرەنسى كرد، رىگەى پىدات كە بنكەى سەربازى لە ھىندى چىنى فرەنسى دا بەمەزىنەت و ئەوانیش بەمە رازىبوون، بەلام ژاپۆنىیەكان بەو ئەوئەستانەو و بەرەو ناوچەكانى باكورى ھىندى چىنى فرەنسىايش رۆششتن، كە ئەمە ترس بوو لەسەر بەرژەوئەندىیەكانى برىتانىا لەو ناوچانەدا، ھەرئەھا ترس بوو لەسەر بوونى ئەمەرىكا لە فلىپپىن، ھەر بۆیە ژاپۆن ھەولئى دا پشٹیوانى ھەرىكە لە ئەمەرىكا و ئىنگلىز بۆ ئەم مەبەستە بەدەست بەئىنەت، ئەوئە بوو شاندى تايبەتى بەم مەبەستە ناردە ھەر یەكێك لەو ولاتانە.

لەكاتى كۆبوونەوئەكەیشیدا لەگەل ئەمەرىكىیەكان لە واشىنگتۆن لە ۷ئى كانوونى یەكەمى ۱۹۴۱دا، فرۆكەكانى ژاپۆن لە بنكەى (بىرل ھاربەر) لە زەریاى ھىمن كەشتىگەلى ئەمەرىكىان بۆمباران كرد، كە ئەمە خالى دەستپىكى چوونە ناوئەوئى ئەمەرىكا بوو بۆ جەنگ و رۆژى دواتر ھەرىكە لە ئەمەرىكا و ئىنگلىز شەرىان لە دژى ژاپۆن راگەیانند، ھەر لە ھەمان رۆژیشدا ھەر یەك لە ئەلمانىا و ئىتالىا شەرىان لە دژى ئەمەرىكا راگەیانند، بەمەش ئەمەرىكا ھاتە ناو جەنگى دووئەمى جىھانەو و بوو بە یەكێك لە ولاتانى تری ھاوپەیمانان لە

به‌رانبه‌ر ئەڵمانیا و هاو‌په‌یمانەکانی، جەنگی جیهانی‌ش لە ئەوروپاوە پەلپه‌وا‌یشتە نا‌رچە‌کانی رۆژ‌ه‌ل‌اتی دوور و بوو بە جەنگ‌یک‌ی گشت‌گیر‌ی جیهانی.

هۆ‌کاری سەر‌ه‌کش‌ی لە چوونە ناو‌ه‌وی ئە‌م‌ریکا بۆ جەنگ، لە چەند خا‌لی‌ک‌دا خۆ‌ی دە‌بین‌یت‌ه‌وه:

۱. ئە‌م‌ریکا لە‌وه دە‌تر‌سا کە ئە‌ڵمانیا دە‌ست بە‌سەر هە‌موو ئە‌وروپا‌دا ب‌گر‌یت و بە‌مە‌ش زیان بە بە‌رژ‌ه‌ه‌ندی‌یه ئاب‌و‌وری‌یه‌کانی ئە‌م‌ریکا ب‌گه‌یه‌ن‌یت.

۲. ئە‌م‌ریکا پ‌ی‌ی‌وابوو کە لە پا‌ڵ بریتانیا و فەر‌ه‌نس‌اوه ب‌ج‌یت‌ه‌ جەنگ‌ه‌وه باش‌تره لە‌وه‌ی لە دا‌ها‌ت‌و‌ودا بە تە‌ن‌ها خۆ‌ی ئە‌م جەنگ‌ه‌ ب‌کات، د‌و‌ای ئە‌وه‌ی ئە‌ڵمانیا بە‌سەر بریتانیا و فەر‌ه‌نس‌ادا سەر‌ده‌که‌و‌یت.

۳. ئە‌م‌ریکا گه‌یشتە ئە‌و با‌وه‌ر‌ه‌ی کە بریتانیا ه‌ی‌لی بە‌ر‌گر‌ی یه‌که‌مه بۆ ئە‌و.

۴. تر‌سی ئە‌م‌ریکا لە‌و سی‌اس‌ه‌ته فرا‌وا‌خ‌وا‌زی‌یه‌ی ژاپۆن کە لە رۆژ‌ه‌ل‌اتی دوور و باش‌و‌وری رۆژ‌ه‌ل‌اتی ئاسیای گرت‌بو‌وه‌وه و بو‌و‌بو‌وه مایه‌ی هه‌ر‌شه بۆ بە‌رژ‌ه‌ه‌ندی‌یه‌کانی.

۵. هه‌روه‌ها لە‌بەر ئە‌وه‌ی سی‌سته‌می ح‌وک‌م‌ر‌انی بریتانی و فەر‌ه‌نسی، کە لە‌سەر بنه‌مای هه‌ل‌ب‌ژ‌اردن و د‌یم‌وک‌راسی بوو، زیاتر لە سی‌سته‌می د‌یک‌تاتۆ‌ری‌یان‌ه‌ی فاشیزمی ئ‌یتالی و نازیزمی ئە‌ڵمانی نزیک‌تر بوو بۆ ئە‌م‌ریکا، کە ئە‌و‌یش لە‌سەر بنه‌مای د‌یم‌وک‌راسی بوو.

د‌و‌ای ئە‌وه‌ی ژاپۆن چ‌و‌وه جەنگ‌ه‌وه، شکستی هاو‌په‌یمانان تاییه‌ت لە‌رووی د‌ه‌ریا‌وه، ورده ورده دە‌ستی پ‌یک‌رد، لە کانوونی یه‌که‌می ۱۹۴۱دا ه‌یر‌شی ئاسمانی ژاپۆنی توانی چەند کە‌شتی‌یه‌کی جەنگی بریتانی ن‌ق‌وم ب‌کات و لە شوباتی ۱۹۴۲دا کە‌شتی‌گه‌لی ژاپۆن لە د‌ه‌ریای جاوه ه‌یر‌ت‌یک‌ی گه‌وره‌ی د‌ه‌ریایی هاو‌په‌یمانانی ت‌یک‌ شکاند، بە‌م جۆ‌ره‌ش ژاپۆن لە زه‌ریای ه‌ی‌من و ناو‌ه‌کانی رۆژ‌ه‌ل‌اتی ئاسیا با‌ل‌اده‌ستی بە‌ده‌ست ه‌ینا، ئە‌مه جگه‌ لە‌وه‌ی لە‌رووی وش‌کانی و ئاسمانی‌شه‌وه توانی بە‌شی زۆری مه‌رامه‌کانی لە باش‌و‌وری رۆژ‌ه‌ل‌اتی ئاسیا بە‌دی بە‌ه‌ین‌یت، کە لە ۲۵ی کانوونی دو‌وه‌می ۱۹۴۲دا (هۆنگ کۆنگ)ی دا‌گیر کرد و د‌وات‌ر‌یش دە‌ستی بە‌سەر (کوالامبۆر) دا‌گرت و لە ۱۵ی شوباتی هه‌مان سا‌لی‌ش‌دا بن‌که‌ی د‌ه‌ریایی ئ‌ینگ‌لیزی سەنگ‌اف‌وره‌ی گرت، د‌و‌ای ئە‌وه‌ش لە چەند ه‌یر‌ش‌یک‌ی چەند مان‌گی‌دا، ه‌یر‌شی کردە سەر بۆ‌ر‌ما و دوور‌گه‌کانی ه‌یند و ه‌یندی رۆژ‌ه‌ل‌اتی هۆ‌ل‌ه‌ندی و ف‌لیپ‌پ‌ین و بە‌شی زۆری رۆژ‌ئا‌وای زه‌ریای ه‌ی‌من، ماب‌و‌وه‌وه ئە‌وه‌ی ه‌یر‌شه‌کانی د‌وات‌ری بۆ سەر ه‌یندستان و ئ‌وس‌تر‌الیا ب‌یت، بە‌و پ‌ی‌یه‌ی کە چا‌وه‌روان د‌ه‌ک‌را، بە‌لام هه‌ل‌کردنی با‌ی و‌ه‌رزی بوو بە بە‌ریه‌ست‌یک‌ لە بە‌رده‌م ئە‌م هه‌ول‌انه‌یدا، بۆ‌یه

تهنها لهو ناوچانهدا مایه‌وه که داگیری کردبوو و هیژشه‌کانی راگرت. به گشتی فراواغوازییه‌کانی ژاپۆن له ۱۹۴۲دا لهو ناوچانه، گه‌یشته لوتکه، به‌لام کۆتایی شهو سائه ده‌ستپێکی گۆرانی دۆخه‌که بوو به‌لای شه‌مهریکیه‌کاندا، چونکه شه‌مهریکیه‌کان توانیان گورزی گه‌وره له ژاپۆنییه‌کان بوه‌شێنن و که‌شتیگه‌لی شه‌مهریکی له شه‌پری (مه‌رجان)دا شهو هیژه ژاپۆنییه‌ی تیک شکاند که مه‌به‌ستی بوو به‌نده‌ری مؤرسیس داگیربکات، شه‌مش بووه هۆی ترس بۆ ژاپۆنییه‌کان و سه‌ره‌تایه‌ک بوو بۆ سه‌رکه‌وته‌نه‌کانی تری شه‌مهریکا به‌سه‌ر که‌شتیگه‌لی ژاپۆندا لهو ناوچانه‌دا و شه‌مهریکیه‌کان توانیان ترسی ژاپۆنی بۆ داگیرکردنی ئوسترالیا بره‌ویننه‌وه و لی‌ره‌شه‌وه ورده ورده سه‌رکه‌وته‌نه‌کانیان به‌ده‌ست به‌ینن.

گۆرانی ره‌وتی رووداوه‌کانی جه‌نگ له به‌رژه‌وه‌ندی هاوپه‌یماناندا

وه‌ک پێشتر باس کرا، هه‌لۆیستی سه‌ربازی به‌دریژایی جه‌نگ هه‌ر له ده‌ستپێکردنییه‌وه له شه‌یلوولی ۱۹۳۹دا تا دوا‌داییه‌کانی ۱۹۴۲ له به‌رژه‌وه‌ندی شه‌لمانیا و هاوپه‌یمانه‌کانیدا بوو، به‌لام شه‌م دۆخه‌که له سه‌ره‌تای ۱۹۴۳ه‌وه به‌هۆی هاتنه‌ناوه‌ی شه‌مهریکا و کۆمه‌لێک رووداوی تره‌وه پێچه‌وانه که‌وته‌وه، چونکه له‌و کاته‌وه هاوپه‌یمانان ده‌ستیان به‌ دژه‌هێرشی گه‌وره کرد، له به‌شی زۆری به‌ره‌کانی جه‌نگدا، که له میان‌ه‌ی شه‌م هێرشانه‌دا چهند سه‌رکه‌وته‌نیکی گه‌وره‌یان به‌ده‌سته‌ینا، له‌وانه:

جه‌نگ له به‌ره‌ی روژه‌لات و شکستی شه‌لمانه‌کان

دوا‌ی شه‌وه‌ی که پرۆسه‌ی باربارۆسای شه‌لمانه‌کان شکستی هێنا و شه‌لمانیا نه‌یتوانی زۆر به‌خێرایی به‌سه‌ر سوڤیتدا سه‌رکه‌وتیت، هه‌ولێ دا پلانیکی نوی بۆ شه‌م هێرشه‌ دابنیت، شه‌ویش له رینگه‌ی چرک‌دنه‌وه‌ی هه‌وله‌کانیان بۆ داگیرکردنی ناوچه‌ باشوورییه‌کانی سوڤیت، که ناوچه‌گه‌لێکی ده‌وله‌مه‌ند بوون به به‌رووبومه‌ ئابوورییه‌کان، شه‌لمانیه‌کان ده‌یانویست له رینگه‌ی شه‌مه‌وه که موکورییه‌کانی خۆیان له‌رووی خۆراک و سوتمه‌نییه‌وه پرېکه‌نه‌وه، که له سالی ۱۹۴۱ه‌وه سه‌ریان هه‌لدابوو، شه‌و هه‌له‌یان قۆسته‌وه که له شه‌روپا هیچ به‌ره‌یه‌کی نوی به‌رانبه‌ر به‌ هیژه‌کانی شه‌وان ده‌ستی پێنه‌کرد، بۆیه به‌شیکێ زۆری شه‌و سوپایانه‌ی هه‌یبوو له شه‌روپا، گواسته‌وه بۆ یه‌کیته‌ی سوڤیت، له کۆتایی حوزه‌یرانی سالی ۱۹۴۲دا جاریکی تر

ئەلمانەكان ھېرشىيان كردهۋە سەر سۆڧىت و چەند ناۋچەيەكيان داگېر كرد و تا گەيشتنە دەۋرۋبەرى شارى ستالينگراد و لەۋى يەككە لە گەۋرەتەين جەنگەكانى جەنگى دەۋمى جىھانى روويدا، ئەۋە بوو سوپاي ئەلمانى بۇ ماۋەى چەند مانگىك ئابلۇقەى شارەكەيان دا، بەلام خۇراگى و بەرگريكردى سۆڧىتتەيەكان وايكرد كە ئەلمانىيەكان نەتوانن بچنە ناۋ شارەكەۋە و بەپېچەۋانەۋە، لە ناۋەراستى مانگى تشرىنى ۱۹۴۲دا سۆڧىتتەيەكان دەستيان بە دژە ھېرش بۇ سەر ئەلمانەكان كرد و بەشىكى زۇريان لە سوپاكە بە يەككە لە سەر كرده ديارەكانى سوپاكەۋە دەستگېر كرد، دۋاي چەند مانگىك تۋانىان بە تەۋاۋى ئەۋ سوپايەى كە لە ناۋچەى قۇلگا و ئەۋ ناۋچانە بوو، دەستگېر بكن، لەلەيەكى تەرشەۋە ئەۋ سوپا ئەلمانىيەى كە لە ناۋچەى كافكاس بوو، لەسەر كەۋتن و پېشەرەۋى بەردەۋام دابوو، لە دۋاي جەنگى ستالينگرادەۋە، وردە وردە ئەۋ سوپايەش لە پېشەرەۋىيەكانى ۋەستا و ئىدى بەھۋى ئەۋەى كە بەشىكى زۇرى ئەۋ سوپايە گۋازايەۋە بۇ ستالينگراد، ئەم سوپايەش شكستى ھىنا و سۆڧىتتەيەكان سەر كەۋتنى گەۋرەيان بە دەست ھىنا. ئەم سەر كەۋتنەى سۆڧىتتەيەكان ھاندەرىكى باش بوون بۇ ئەۋەى ھېرشەكانيان لە دژى ئەلمانەكان فراۋنتر بكن و سەر كەۋتنى گەۋرە بە دەست بەيئىن، بەرادەيەك كە لە ماۋەى پېنج مانگدا نزيكەى ۶۰۰-۷۰۰كم لەۋ خاكە بگېرنەۋە، كە ئەلمانەكان داگېريان كردبوو، نەك ھەر ئەۋەندە، بەلكو لە كۆتايى سالى ۱۹۴۳دا بەشى ھەرە زۇرى ۋلاتەكەيان لە ژېر دەسەلاتى ئەلمانەكان ھىنايە دەرى، بەم جۆرەش شەرى ستالينگراد و شكستى ئەلمانەكان لەم شەردا، يەككى تەبو لە خالە گرنگەكانى گۇرپانى رەۋتى روۋداۋەكانى جەنگ و ئىدى روسيا لە سالى ۱۹۴۴دا تا نزيك خاكى ئەلمانيا و دەسەلاتەكانى ناۋچەى بالكان پېشەرەۋى كرد و لە باكورەۋە گەيشتە ئىستوانيا و لە ناۋەراستەۋە تاكو پۆلەندا رۆيشت و لەباشۋوريشەۋە سنوورى رۆمانياى تېپەراند، ئەم سەر كەۋتنەى روسيا لە راستيدا ۋرەيەكى زۆر گەۋرەى بە ھاۋپەيمانان بەخشى و لېرەۋە تەرازوۋى ھېز بەلای ھاۋپەيماناندا كەۋت و خودى ئەلمانيا كەۋتە بەر ھەرەشە و ترسى ھېرشى ھاۋپەيمانان.

نويبۋونەۋەى جەنگ لە بەرەى باگوورى ئەفريقا و شكستى ئەلمانى و ئىتاليەكان

دۋاي ئەۋ سەر كەۋتنەى كە سوپاي ئەلمانى بە سەر كەۋتەى رۆمل لە ناۋچەى تەبرك بە دەستى ھىنا و پېشەرەۋىيەكانى بۇ ميسر بەردەۋام بوو، لە مايسى ۱۹۴۲دا سوپاي ئەلمانى و ئىتالى گەيشتنە ناۋچەى عەلەمېن، كە ۶۰كم لە رۇژئاۋاي ئەسكەندەريەيە، بەلام لە چۈنە ناۋەۋەى ئەۋ

ناوچه‌یه شکستیان هیئا، لهو کاته‌دا بوو که چه‌رچلی سه‌رۆکی بریتانیا له حوزه‌ییرانی ۱۹۴۲دا سه‌ردانیکی بۆ شه‌مه‌ریکا شه‌نجام دابوو و له‌وی له‌گه‌ڵ رۆزفیلدی سه‌رۆکی شه‌مه‌ریکا کۆبووبونه‌وه و له‌سه‌ر شه‌وه ریککه‌وتبوون که هی‌رشیکی به‌رفراوان دژی سوپای شه‌لمانی ئیتالی له باکووری شه‌فریقا شه‌نجام بدن، وه‌ک ده‌روازه‌یه‌ک بۆ چوونه ناوه‌وه‌ی به‌ره‌ی رۆژئاوایی له شه‌ورپا، سوڤیتیش زۆر له‌سه‌ر کردنه‌وه‌ی شه‌م به‌ره‌یه سووربوو، بۆ که‌مه‌کردنه‌وه‌ی فشاری شه‌لمانیا له سه‌ر هی‌زه‌کانی، هه‌ردوو لا له‌سه‌ر شه‌وه ریککه‌وتن که هی‌رشیکی هاوبه‌ش بکه‌نه سه‌ر باکووری شه‌فریقا و له‌یه‌ک کاتدا له هه‌ردوو رووی رۆژه‌لات و رۆژئاواوه، به‌پێی شه‌م پلانه سوپای بریتانی له میسه‌روه هی‌رشه‌کانی بۆ سه‌ر سوپای شه‌لمانی ئیتالی ده‌ست پینکرد، توانی پینشه‌وه‌یه‌یه‌کانی هی‌زی ئیتالی شه‌لمانی له ته‌موزی ۱۹۴۲دا بووه‌ستینت و شه‌و دوو سوپایه له ناوچه‌ی عه‌له‌مپن روویه‌رووی یه‌ک بوونه‌وه، که شه‌رپکی گه‌وره به‌ناوی شه‌ری (عه‌له‌مپن)وه له نیوان شه‌و دوو سوپایه‌دا رووی دا و له ۲۳ی تشرینی یه‌که‌مه‌وه تا ۴ تشرینی دووه‌می ۱۹۴۲ی خایاند و به سه‌رکه‌وتنیکه‌ی گه‌وره‌ی بریتانییه‌کان کۆتایی هات و ژماره‌یه‌کی زۆر له سوپای شه‌لمانی ئیتالی به‌دیل گیران و شه‌و سوپایه ناچار کرا له میسه‌ر بکشیتته‌وه، که هۆکاری سه‌ره‌کیی سه‌رکه‌وتنه‌کانی بریتانیاش بۆ شه‌و یارمه‌تیبانه ده‌گه‌رایه‌وه که شه‌مه‌ریکیه‌کان له‌رووی چه‌ک و جبه‌خانه و سوپاوه بۆ بریتانییه‌کانیان ناردبوو، هاوکات هی‌رشه ئاسمانیه‌یه‌کانی هاوپه‌یمانان رۆژیکه‌ی گه‌وره‌ی له‌م سه‌رکه‌وتنه‌دا بینن، که به به‌رده‌وامی بۆمبارانی شه‌و هی‌زانه‌یان ده‌کرد و چه‌ندین که‌شتی شه‌لمانیان تیک شکاند، که له ده‌ریای ناوه‌راسته‌وه هاوکاریان بۆ سوپای شه‌لمانیا ده‌برد.

بی‌گومان جه‌نگی عه‌له‌مپنیش یه‌کیکی تر بوو له‌و جه‌نگانه‌ی که وه‌رچه‌رخانیکی گه‌وره‌ی به‌سه‌ر رووداوه‌کانی جه‌نگی دووه‌می جیهاندا هیئا و کاریگه‌ر بوو له‌وه‌ی که ناوچه‌کانی میسه‌ر و که‌نالی سوپس نه‌که‌ونه ده‌ست شه‌لمانیا و شه‌و شه‌ره‌ش بوو، که سه‌ره‌تای پاشه‌کشیکانی سوپای شه‌لمانی ئیتالی له باکووری شه‌فریقا مسۆگه‌ر کرد، له‌لایه‌کی تریشه‌وه سوپای بریتانی شه‌مه‌ریکی هان دا بۆ شه‌وه‌ی سوپا‌کانیان له ناوچه‌کانی مه‌راکیش و مه‌غریب دابه‌زیتن، له دوا‌ی شه‌و جه‌نگه‌وه سوپا‌که‌ی بریتانیا به ئاراسته‌ی رۆژئاوا له پینشه‌وه‌یه‌یه‌کانی به‌رده‌وام بوو و توانی به‌نده‌ری ته‌برک له تشرینی ۱۹۴۲دا بگه‌ی‌په‌ته‌وه و دواتریش له کانوونی دووه‌می ۱۹۴۳دا ده‌ست به‌سه‌ر ته‌رابلوسدا بگه‌ی‌ت و سوپای شه‌لمانی ئیتالی ناچار بکات بگه‌رپه‌نه‌وه بۆ تونس.

له ۸ی تشرینی دووه‌می ۱۹۴۲دا سوپای شه‌مه‌ریکی بریتانی له مه‌غریب و جه‌زایر به‌سه‌ر کردایه‌تی (شه‌یزنه‌واهر)ی ژنه‌رالی شه‌مه‌ریکی دابه‌زین و ده‌ستیان به هی‌رشه‌کانیان کرد،

به لّام رووبه‌رووی هیچ به‌ره‌نگاریه‌کی شه‌وتۆ نه‌بوونه‌وه، زۆر به ئاسانی جه‌زایر و مه‌غریبان داگیرکرد و به‌ره‌و تونس پیش‌په‌ویبان کرد، بۆ شه‌وه‌ی هی‌رش بکه‌نه‌ سه‌ر شه‌و سوپا ئه‌لمانی ئیتالییه‌ی له‌ویدا مابوو، ئیدی ئەم سوپایانه که‌وته‌ن نیوان به‌رداشی هی‌رش بریتانییه‌کان له‌ روژه‌ه‌لاته‌وه و سوپاکه‌ی شه‌یزنه‌واهر له‌ روژئاواوه، شه‌وه‌ بوو له‌ مایسی ۱۹۴۳دا هه‌ردوولا، له‌ یه‌ك کاتدا هی‌رشیه‌کی گه‌وره‌یان کردنه‌ سه‌ر و چوونه‌ ناو تونسه‌وه، که‌ نزیکه‌ی ۲۴۸ هه‌زار له‌ سوپای ئه‌لمانی ئیتالی به‌دیل گیران، که‌ باشترین یه‌که‌کانی شه‌و سوپایه‌ بوون، به‌م جه‌زه‌ش له‌ باکووری شه‌فریقا هاوپه‌یمانان سه‌رکه‌وتن و ده‌ست‌والا بوون له‌وه‌ی به‌ره‌و ئیتالیا برۆن.

هی‌رش به‌ره‌و ئیتالیا

دوای شه‌و سه‌رکه‌وتنه‌ی که‌ هاوپه‌یمانان به‌سه‌ر سوپای ئه‌لمانی ئیتالیدا له‌ باکووری شه‌فریقا به‌ده‌ستیان هی‌نا، به‌ ته‌واوه‌تی ده‌ریای ناوه‌راستیان کۆنترۆل کرد، له‌و‌شه‌وه‌ سوپا‌کانیان له‌ ۱۰ی ته‌موزی ساڵی ۱۹۴۳دا له‌ دوورگه‌ی سقلیه‌ دا‌به‌زاند، که‌ سوپای ئه‌لمانی به‌رگریه‌کی زۆر توندی کرد، به‌لّام سوپای ئیتالی به‌رگریه‌که‌ی به‌و جه‌زه‌ نه‌بوو، شه‌مه‌ش زیاتر بۆ شه‌وه‌ ده‌گه‌راپه‌وه‌ که‌ ئیتالییه‌کان قینیان به‌رانبه‌ر ئه‌لمانییه‌کان هه‌بوو، چونکه‌ هه‌موو شتی‌ک له‌ ژێر ده‌ستی شه‌واندا بوو، هه‌ر چۆنیک بی‌ت له‌ ناوه‌راستی ئابی ۱۹۴۳دا هاوپه‌یمانان ده‌ستیان به‌سه‌ر سقلیه‌دا گرت، له‌و کاته‌شدا رق و کینی ئیتالییه‌کان به‌رانبه‌ر نازییه‌کان له‌لایه‌ک و خودی سیسته‌می فاشیزم له‌لایه‌کی تر، وایان کرد که‌ بزووته‌وه‌یه‌کی به‌ره‌ه‌ه‌ه‌ستکارانه‌ی توند له‌ ناو ئیتالیا ده‌رکه‌ه‌و‌یت، فاشیسته‌کانیش زۆر به‌ توندی وه‌لامیان دا‌په‌وه‌ و ده‌ستیان دا‌په‌ گرتن و له‌ ناو‌بردنی به‌شی‌کی زۆری رۆشن‌بیران و کری‌کاران، چه‌ندین روژنامه‌ی به‌ره‌ه‌ه‌ه‌ستکاره‌کانیان داخست، له‌لایه‌کی تره‌وه‌ له‌و کاته‌دا بارودۆخی ئابووری له‌ ئیتالیا له‌وپه‌ری دا‌ته‌پین دا‌بوو، له‌رووی وره‌شه‌وه‌ ئیتالییه‌کان له‌ دوای له‌ ده‌ستدانی شاری ته‌رابلوس به‌شی‌کی زۆریان پێیان وایوو که‌ شه‌وان شه‌ریان دۆران‌دووه‌ و تا‌که‌ ریگه‌ی رزگار‌بوونیشیان کۆتای‌په‌ینانه‌ به‌ هاوپه‌یمانیه‌تی له‌گه‌ه‌ ئه‌لمانی، هاوکات که‌سایه‌تی مۆسۆلینیش لای ئیتالییه‌کان بوو‌بووه‌ جی‌ی ره‌خنه‌ و توانجی به‌شی‌کی زۆر، ته‌نانه‌ت به‌شی‌ک له‌ خودی سه‌رکرده‌ فاشیسته‌کان په‌نجه‌ی ره‌خنه‌یان بۆ در‌پۆ‌ده‌کرد و داوا‌کار بوون که‌ سنووری‌ک بۆ ده‌سه‌لاته‌کانی دا‌بنری‌ت، بۆیه‌ له‌و کۆبوونه‌وه‌یه‌دا که‌ نه‌خوومه‌نی بال‌ای فاشیسته‌کان له‌ ته‌موزی ۱۹۴۳دا شه‌نجامیان دا، به‌شی زۆری شه‌ندامه‌کان ده‌نگیان بۆ شه‌و پرۆژه‌یه‌ دا، که‌ داوای شه‌وه‌ی ده‌کرد مۆسۆلینی له‌ سه‌رحه‌م ده‌سه‌لاته‌کانی دا‌بمال‌ری‌ت، شه‌مه‌ش هانده‌ری‌ک بوو بۆ پاشای ئیتالیا

(فيكتۆر ئەمانوئېلى سېيەم)، بۇ ئەۋەدى گورزى خۇي بوشىنئىت، ئەۋە بوۋ لە ۲۵ى تەمموزى ۱۹۴۳دا مۆسۈلىنى بۇ كۆشكەكەى خۇي بانگھىشت كرد و داۋاى لىكرد دەست لەكار بكىشئىتەۋە، ھەرچەندە مۆسۈلىنى بەم داۋاكارىيەى پاشا نىگەران بوۋ، بەلام مۆسۈلىنى دوورخرايەۋە بۇ دوورگەى سەردىنيا، دواترىش لەبەر ئەۋەى ئەلمانىيەكان رزگارى نەكەن لەۋپوۋە بۇ ناۋچەيەكى شاخاۋى ئىتالىا گوزارايەۋە و دۋاى دوورخستەۋەى مۆسۈلىنىش، حكومەتئىكى نوۋ بە سەرۆكايەتى (مارشال بادۆلىۋ) لە ئىتالىا دامەزرا، سەرەتاي كارەكانىشى بەدەستپىكردنى گتوگۆيەكى خىرا بە ئامانجى ئاگرىبەست لەگەل ھاۋپەيماناندا دەست پىكرد، ئەم گتوگۆيە نىكەى سى ھەفتەى خاياند، ئەۋە بوۋ لە ۳ى ئەيلوۋلى ۱۹۴۳دا واژوو لەسەر ئاگرىبەست كرا، بەلام تا ۸ى ئەيلوۋل رانەگەيەنرا.

گرنگترىن مەرجهكانى ئەم ئاگرىبەستە برىتى بوون لەۋەى كە سوپاى ئىتالى دەستبەجى ڭەنگ رابگرىت و بەبى ھىچ مەرچىك خۇي بدات بەدەستەۋە و تەۋاۋى كەشتىگەل دەريايى و ھىزى ئاسمانىان رادەستى ھاۋپەيمانان بكات و بەندەر و فرۆكەخانەكانىان بچەنە ژىر دەستى ھاۋپەيمانانەۋە. بەبىستنى ئەم ھەۋالە، ھىتلەر ھىزىكى ناردە سەر ئىتالىا و لە ۱۰ى ئەيلوۋلى ۱۹۴۳دا چوۋە ناۋ شارى رۆماۋە و حكومەتە نوئىيەكە ناچار بوۋ ۋلات بەجىبھىلئىت، لىرەشەۋە ھىتلەر شەرى لە دژى ئىتالىاش راگەياند، لەو كاتەشدا بوۋ كە سوپاى ھاۋپەيمانان ھەرىەك لە سوپاى برىتانى و ئەمەرىكى بەرەۋە ناۋچەكانى ئىتالىا لە پىشەرەۋى داۋون، ناۋچەكانى سقلىە و ناپۆلى و سەردىنيا و چەند ناۋچەيەكى ترىان داگىركردبوۋ و تا ناۋەرەستى ئىتالىا ھاتبوون، بەلام لە ناۋچە چىايىيەكاندا رۋبەرۋى بەرەنگارى ئەلمانەكان بوونەۋە، بۆيە تا كانوۋنى دوۋەمى ۱۹۴۴ لە پىشەرەۋىيەكانىان ۋەستان، بەلام لەدۋاى ئەۋەۋە جارىكى تر سەرکەۋتەنەكانىان دەستى پىكردەۋە و دۋاى چەند شەرىكى توند، توانىان لە ۴ى حوزەيراندا شارى رۆما داگىر بکەن، كە يەكەم پايتەختى ئەۋرۋپى بوۋ لە ژىر دەستى ھىتلەر ھىترايە دەر، دۋاى ئەۋەش ۋردە ۋردە دۋاى چەند مانگىك شارەكانى ترى ئىتالىا كەۋتەنە ژىر دەستى ھاۋپەيمانان و لە نىسانى ۱۹۴۵دا ھاۋپەيمانان برىارىاندا دۋاين ھىزىش بکەنە سەر ئەلمانىيەكان و لەۋكاتەشدا لە ناۋەۋەى ئىتالىا شۆرش لە دژى ئەلمانەكان دەستى پىكرد و بەھاۋكارى لەگەل ھاۋپەيماناندا توانىان سەرجم شارە گرنگەكانى ئىتالىا لەژىر دەستى ئەلمانەكان دەرىبىن.

سەبارەت بە مۆسۈلىنىش لە ۱۲ى ئەيلوۋلى ۱۹۴۳دا ئەلمانەكان توانىان رزگارى بکەن و حكومەتئىكى فاشىستى نوئىيان لە باكۋورى ئىتالىا راگەياند، كەچى لە ئەنجامى شكستەكان،

ناچار بوو به بهرگی سهربازی ئەلمانیهوه بهرهو سويسرا هه‌ل‌ات، به‌لام سوپای شو‌رشيگي‌په ئيتالييه‌كان توانيان له ٢٧ي نيساندا ده‌ستگيري بکه‌ن و گولله بارانی بکه‌ن.

سه‌باره‌ت به ئەلمانياش دواي ئەوه‌ي زانيان ئەگه‌ري سه‌رکه‌وتنيان نه‌ماوه، بۆيه سوپای ئەلمانی له ئيتاليا خۆيان دا به‌ده‌سته‌وه و له ٢ي مایسي ١٩٤٥ه‌وه جه‌نگ له ئيتاليا کۆتايي پي‌هات و ئەلمانياش زيانيکي لۆجستي و ماددي و سهربازی زۆري به‌رکه‌وت و به‌شيکي هه‌ره زۆر له سهرباز و ئەفسه‌ره چالاک ودياره‌کانيان له‌ده‌ستدا.

رزگارکردنی فه‌ره‌نسا و ناوچه‌ی زه‌وييه نزمه‌گان

دواي ئەو سه‌رکه‌وتنانه‌ي هاوپه‌يمانان له به‌ره‌کانی ئەفريقا و ئيتاليا و روسيا، هاوپه‌يمانه‌كان درکيان به‌وه‌کرد که کاتي ئەوه هاتوو له به‌ره‌ي رۆژئاواشه‌وه هپ‌رش بکه‌نه سه‌ر ئەلمانه‌كان بۆ رزگارکردنی ناوچه‌کانی ئەوروپاش له ژي‌ر ده‌سه‌لاتی ئەلمانه‌کاندا، له‌م پي‌ناوه‌شدا له ١٩٤٣ به‌دواوه هاوپه‌يمانان جو‌له‌کانيان بۆ ئەم مه‌به‌سته ده‌ست پي‌کرد و چه‌ند کۆنگره‌يه‌کیان له مۆسکو و تاران و کۆشکی سپي به‌ست، له کۆنگره‌ي تاراندا بابە‌تي سه‌ره‌کی چۆني‌تي هپ‌رشکردن بوو بۆ سه‌ر ئەلمانيا، ئەوه‌بوو له‌سه‌ر ئەوه ري‌ککه‌وتن که به‌ره‌يه‌کی نو‌ی له رۆژئاوا وه‌ک ده‌ستپي‌کي‌ک بۆ ئەو پرۆسه‌يه بکري‌ته‌وه، (ژه‌نه‌رال ئەيزنه‌واهر)ی ئەمه‌ريکيش بکري‌ت به سه‌رکرده‌ي بالای ئەم سوپايه، دواي ئەمه، هه‌ردوولايان ده‌ستيان به خۆسازدانیکی گه‌وره کرد و ئاماده‌بوون بۆ جه‌نگ، ئەوه بوو هپ‌زي هاوپه‌يمانان له ٦ي حوزه‌يراندا له که‌ناره باکووريه‌کانی فه‌ره‌نسا دابه‌زين و زۆر به ئاسانی توانيان به‌شيک له‌ناوچه‌که بگرن و شوين پي‌ي خۆيان له که‌ناره‌کانی فه‌ره‌نسا دامه‌زرينن و چه‌ند بنکه‌يه‌کی ده‌ريايي بکه‌نه‌وه، له‌وي‌شه‌وه سوپای ئەمه‌ريکی توانی له ٢٦ي حوزه‌يراندا بچي‌ته شاری (شلبوک)ه‌وه، سوپای بريتانيش به‌ره‌و داگيرکردنی شاری (کالين) رۆيشت و دواي يه‌ک مانگ له شه‌ري توندوتيژ، توانيان بچه‌ ناو شاره‌که‌وه، دواي ئەمه‌ش سوپای هاوپه‌يمانان گه‌يشته سه‌ر وشکانی فه‌ره‌نسا و لي‌ره‌وه ده‌ستيان به پي‌شه‌روييه‌کانيان له وشکانيدا کرد و له هاوينی ١٩٤٤ به‌دواوه ئەلمانيه‌كان شار له‌دواي شار، فه‌ره‌نسايان جي‌ده‌هيشت و ئەم شارانه به‌رده‌ستی هاوپه‌يمانان ده‌که‌وتن، ته‌نها چه‌ند ميلينک مابوو که سوپای هاوپه‌يمانان بگاته پاریس، له شه‌ري پاريسدا بزوتنه‌وه‌ي به‌ره‌نگاری فه‌ره‌نسی رۆلينيکی سه‌ره‌کيی له ئازادکردنی پاريس بي‌نی، چونکه له ناوه‌وي پاريس راپه‌رينينيکی گه‌وره‌يان ئەنجام دا و فه‌ره‌نسييه‌كان له به‌رانبه‌ر ئەلمانه‌کاندا ده‌ستيان دايه چه‌ک و له ٢٥ي ئابى ١٩٤٤دا شاری پاريسيش رزگارکرا.

لهو کاتهشدا کۆماری فه‌ره‌نسای نازاد به سه‌رۆکایه‌تی (ژهنه‌رال دیگۆل) که له تاراوگه بوو، بووبوه جی متمانه‌ی گه‌لی فه‌ره‌نسا، گه‌راپه‌وه و حکومه‌تیکی نویی له پاریس دامه‌زاند و ده‌ستبه‌جی له‌لایهن ئینگلیز و ئەمه‌ریکاوه دانی پیدانرا، دوا‌ی ئەوه‌ش سوپای هاوپه‌یمانان به‌رده‌وامیان به‌هێرشه‌کانیان دا بۆ رزگارکردنی ته‌واوی فه‌ره‌نسا، به‌و راده‌یه‌ی که له ناوه‌راستی مانگی ئەیلوولی ۱۹۴۴دا به‌شی هه‌ره زۆری خاکی فه‌ره‌نسا رزگاربووبوو، ته‌نها چه‌ند به‌نده‌ریکی زه‌ریای ئەتله‌نتی و هه‌ردوو ناوچه‌ی ئەلزاس و لۆرین نه‌بی‌ت، دوا‌ی ئەو سه‌رکه‌وتنه‌وه له فه‌ره‌نسا هاوپه‌یمانان پێش‌ه‌ویه‌یه‌کانیان به‌ره‌و به‌لجیکا و هۆلەندا درێژه‌پیدا، ئەوه بوو دوا‌ی رزگارکردنی فه‌ره‌نسا، ده‌ستیان کرد به‌ پێش‌ه‌ویه‌یه‌کانیان به‌ره‌و ئەو ناوچه‌وه و چوونه ناو ناوچه‌ی ئەمبانه‌وه و له‌ رووباری (سو) په‌رینه‌وه و سنووری به‌لجیکایان به‌زاند و له‌ ئەیلوولی ۱۹۴۴دا برۆکسل و ئەنتۆرپیان رزگار کرد، له‌ ناوه‌راستی مانگی ئەیلوولدا سوپای هاوپه‌یمانان چه‌ند شاریکی تریان له‌و ناوچه‌وه رزگار کرد و گه‌یشتنه‌ باشووری هۆلەندا و شاری ستراسبۆرگ، له‌و‌یتشه‌وه چوونه‌ سه‌ر سنووری ئەلمانیا‌ی رۆژئاوا و له‌وی کۆتاییان به‌ پێش‌ه‌ویه‌یه‌کانیان هێنا، بۆ دوا‌ین هێرش بۆ سه‌ر ئەلمانیا.

رزگاری ئەوروپای رۆژه‌لات و بالکان ده‌سه‌لاتی ئەلمانیه‌کان

به‌هاتنی سالی ۱۹۴۴، ئەلمانیا له‌ هه‌ردوو به‌ره‌ی رۆژئاوا و رۆژه‌لاته‌وه رووبه‌رووی هێرشی ترسناک بووبوه‌وه، له‌به‌ره‌ی رۆژئاواوه هاوپه‌یمانان له‌ باکوور و رۆژه‌لاته‌وه پێش‌ه‌ویه‌یه‌کانیان تاده‌هات ده‌چوونه‌ پێش و فه‌ره‌نسا و به‌لجیکا و هۆلەندا‌یان رزگار کرد، سه‌باره‌ت به‌ به‌ره‌ی رۆژه‌لاتیش سوپای رووسی توانیبوو ته‌واوی خاکی خۆی له‌ژێر ده‌سه‌لاتی ئەلمانه‌کان به‌ی‌نیتته‌ ده‌ر و رووی کردبووه ناوچه‌کانی ده‌ره‌وی سنووری رووسیا و چووبوه ناو خاکی پۆله‌ندا و رۆمانیا و بولگاریا و یوگسلاقیا و ئەو ناوچه‌یه‌ی له‌ژێر ده‌ستی نازییه‌کان هێنا‌بووه‌ ده‌ر.

رووسه‌کان له‌ حوزه‌یرانی ۱۹۴۴دا پێش‌ه‌ویه‌یه‌کانیان به‌ره‌و ناوه‌راستی پۆله‌ندا ده‌ست پێکرد و هێنده‌ی نه‌برد سوپاکه‌یان گه‌یشته‌ ناوچه‌کانی به‌لتیک و پۆله‌ندا و شاره‌ سه‌خته‌کانی پۆله‌ندا‌یان یه‌که‌ له‌دوا‌ی یه‌که‌ داگیرکرد، تا گه‌یشتنه‌ رووباری (قیستۆلا) و هێنده‌یان نه‌ما بگه‌نه‌ وارشۆی پایته‌خت، هه‌ر له‌و کاته‌شدا بوو که له‌ ناوه‌وه‌ی پۆله‌ندا بزووتنه‌وه‌یه‌کی به‌ره‌نگاری له‌دژی ئەلمانه‌کان ده‌رکه‌وت، که زۆر به‌توندی له‌لایهن ئەلمانه‌کانه‌وه سه‌رکو‌تکرایه‌وه، له‌لایه‌کی

تریشه وه سوپای روسیا له ناوچه کانی به لتیک زۆر به خیرایی پیشپه وی ده کرد و گه یشتبوونه سنووری پرووسیای رۆژه لاتتی و له ویدا بۆ ماوه یهک به هۆی به رهنگاری ئەلمانەکانه وه هه لۆسته بیان کرد، له هاینی ۱۹۴۴دا روسه کان هیرشیککی نوییان بۆ سه ره ئەلمانەکان ده ست پیکرد و زۆر به ناسانی ئەلمانەکانیان له وی وه ده رنا و پیشپه وه ییه کانیان به ره وه ناو خاکی رۆمانیا به رده وام بوو.

رۆمانیاش له ژیر کاریگه ری روسیا شه ری له دژی ئەلمانەکان راگه یاند، هاوکات بولگاریاش هه مان ههنگاوی رۆمانیای نا و له گه ل روسیادا ریککه وت و شه ری له دژی ئەلمانیا راگه یاند، سه باره ت به یوگسلافیاش تا ئەوکاتیش نه چوو بووه ژیر بالی روسیا وه. هه ره چنده سوپای رزگاربخوازی نیشتمانی یوگسلافی ناوچه یه کی زۆری یوگسلافی له ژیر ده ستی ئەلمانەکان ده ره یینابوو، که چی هیرشیککی گه وه ری ئەلمانەکان تا ئەو کاتیش له و ولاته دا ما بوونه وه، هه ر بۆیه سه رکرده یه تی سیاسی یوگسلافیا له دو اجاردا ناچار بوو هاوکاری سوپای روسی قبول بکات و هیرشیککی هاویه شی سوپای یوگسلافی و روسی و بولگاری ده ست پیبکات، به م هیرشه ش توانیان ته واوی خاکی یوگسلافی له ژیر ده ستی ئەلمانیا رزگار بکه ن، که سه ره بخام ئەو جه نکه ترسی بۆ ئەو ئەلمانیا نه ش دروست کرد که له یۆنان و ئەلبانیادا بوون، بۆیه ئەلمانیا ویستی به خیرایی ئەو سوپایانه بکشینیته وه، به لام سوپای نیشتمانی بولگاریا و یوگسلافیا هیرشیان کرده سه ر ئەو سوپایانه و زیانیکی زۆریان لیدان، هه ر له و کاته شدا بریتانییه کان به خیرایی سوپایان نارده یۆنان و به هاریکاری ئەم سوپایه، بزوتنه وه ی رزگاربخوازی یۆنانی توانی شوین سوپای پاشه کشه پیکراوی ئەلمانی بکه ویست و له کۆتایی ۱۹۴۴دا به ته واوه تی یۆنان رزگار بکات.

ههنگاریا دوا یین ولاتی ئەوروپای خۆره لاتتی بوو که له ژیر ده ستی ئەلمانیا دا ما بووه وه، به لام مانه وه ی به و جوړه له و کاته دا کاریکی ئەسته م بوو، به تاییه تی دوا ی نازاد بوونی رۆمانیا، هه ر بۆیه روسه کان سنووری ههنگاریایان له لای رۆمانیا وه تیپه راند و زۆر به خیرایی گه یشتنه بودا پیستی پایتهخت، به لام له ویدا روه ره رووی به رهنگارییه کی توندی هیری ئەلمانی و ههنگاری بوونه وه، ئەگه رچی به شیک له ههنگارییه کان چوو بوونه پال روسه کان، به لام به شیکیان له پال ئەلمانەکاندا ما بوونه وه، هه ر چۆنیک بیت سه رباری هه موو ئەو به رهگرییه ی ئەلمانیا له ۲۰ی کانوونی دووه می ۱۹۴۵دا ههنگاریاش خۆی دا به دهسته وه و ناگر بهستی له گه ل روسه کاند

واژووکرد، بهم جوړهش بهر له کۆتاییهاتنی سالی ۱۹۴۵، ته‌واوی ته‌وروی پای روژه‌ه‌ل‌ات و ولاتی یۆنان له داگیرکاری نازییه‌کان رزگاریان بوو.

داگیرکردنی بهرلین و ههره‌سی ته‌لمانیا

هموو ته‌و شکستانه‌ی به‌سهر ته‌لمانیا و هاوپه‌یمان‌ه‌کانیدا هات له ناوچه‌کانی ته‌فریقا و بالکان و ته‌ورویا، کاریگه‌رییه‌کی زۆر خراپیان به‌سهر هیتری ته‌لمانیه‌وه هه‌بوو، چونکه له ته‌نجامی ته‌و دۆرانه‌دا سوپای ته‌لمانی زیانیکي تیجگار گه‌وره‌ی لیکه‌وت، چ له رووی مادیه‌وه، چ له رووی لۆجستییه‌وه و بووه مایه‌ی له ده‌ستدانی ژماره‌یه‌کی زۆر له سوپاکه‌ی و که‌ره‌سه‌یه‌کی جه‌نگی و چه‌ک و جبه‌خانه‌یه‌کیی زۆر، هاوکات له ده‌ستدانی به‌شیکي زۆر له راویژکار و شاره‌زا سه‌ربازییه‌کانی، ته‌مانه هه‌مووی سه‌رلیش‌ئاوویه‌کی سه‌ربازی لیکه‌وته‌وه و سوپای ته‌لمانی به ته‌واوی شپه‌زه بوو، له‌لایه‌کی تریشه‌وه ههر له ده‌ستپیکي جه‌نگه‌وه ته‌لمانیا له‌رووی ئابوورییه‌وه روژ به روژ بارودۆخی روو له خراپی بوو و بۆردومانه ئاسمانیه‌کان کاریگه‌رییه‌کی زۆریان له‌سهر کارگه و به‌ره‌مه‌یه‌تانی بیسه‌سازی ته‌لمانی هه‌بوو، جگه له‌وه‌ی ورده ورده به‌روبوومه‌کانی ته‌لمانیا روو له که‌مبون بوو، هه‌موو ته‌مانه‌ش له دواجاردا بارودۆخیکی خراپی له ناوه‌وه‌ی ته‌لمانیا خسته‌وه و ده‌سه‌ل‌اتی هیتله‌ری رووبه‌پرووی به‌ره‌ه‌ل‌ستکارییه‌کی توند کرده‌وه، وه‌ک به به‌رپرسی یه‌که‌می ته‌و ره‌وشه خراپه‌ی به‌سهر ته‌لمانیا‌دا هاتبوو، ده‌زانرا، ههر بۆیه هیتله‌ر چه‌ندین جار رووبه‌پرووی کرداری تیروریستی بووه‌وه، که دیارترینیان له ۲۰ ته‌موزی ۱۹۴۴ بوو، به‌لام سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو، بووه هوکاري ته‌وه‌ی هیتله‌ر شالاوکیکی توندوتیژ له پاکتاوی جه‌سته‌یی ده‌ست پینکات و به‌شیک له دیارترین سه‌رکرده‌کانی نازیزم له نیوبه‌ریت. به‌مه‌ش هینده‌ی تر بارودۆخی خودی پارتی نازی و ته‌لمانیا له‌روژۆکتر بوو.

له‌کاتییکدا که ته‌لمانیا به‌و بارودۆخه‌دا تییده‌په‌ری، سه‌رکرده‌کانی ته‌مه‌ریکا و بریتانیا و یه‌کیته‌ی سوڤیته‌ سه‌رقالی پلانریژی بون بو داگیرکردنی ته‌لمانیا و دابه‌شکردنی له نیوان خو‌یاندان و ههر له دوا‌ی کۆنگره‌ی تاران‌ی سالی ۱۹۴۳ه‌وه سه‌ره‌تاکانی ته‌و بیروکه‌یه چه‌که‌ره‌ی کرد و ورده ورده له نیو ته‌و سه‌رکرده‌نا‌دا تاوتوی ده‌کرا، تا دواجار له کۆنگره‌ی یالته‌ا که له ۴ شوپاتی ۱۹۴۵دا له نیمچه‌دوورگه‌ی قرم به‌سترا، سه‌رکرده‌ی ولاتانی هاوپه‌یمانان به ته‌واوی له‌سهر ته‌و پلانه سه‌ربازییه یه‌کلایی بوونه‌وه، که بو داگیرکردنی ته‌لمانیا دایان رشتبوو، له‌ویدا برپاریان دا ته‌لمانیا

بەشیۆهیه کی ھاوبەش لە لایەن ئەمەریکا و بریتانیا و سۆڤیەتە و دابەش بکریت و ھەر یەکیەک لە وڵاتانە ناوچەیه کی داگیرگە و دەدەست بێنن، ھاوکات فەرەنساش چاودیری ناوچەیه کی تری داگیرگە بکات، و اتا ئەلمانیا بەسەر چوار ناوچە ی داگیرکراودا دابەش بکریت، بۆ جیبەجێکردنی ئەم پلانەش لە ۸ی شوباتی ۱۹۴۵ ھەوێرشێ ھاوبەیمانان دەستی پێکرد و لە کۆتایی ھەمان مانگدا توانیان ھێڵی بەرگری ئەلمانییەکان تێک بشکێنن و لە مانگی مارتدا زۆر بە ئاسانی لە رووباری راین بپەرنەو، لە ۲۵ی مارتیشدا تەواوی بەرگریەکانی ئەلمانیا لە رۆژئاوای رووباری راین کۆتایی پێبھێنن، دوای ئەوێ سوپای ھاوبەیمانان لە راین پەرییەو، بە سێ ئاراستە بەرەو ناوھەوی ئەلمانیا رۆیشت، ئەم سوپایانە زۆر بەخێرایی سەرکەوتنیان بەدەست ھێنا و وردە وردە بەرەو شاری بەرلین دەرۆیشتن و سوپای ئەلمانیش لە ھەرەس ھێناندا بوو و شارەکانی ئەلمانیا یەک لە دوای یەک خۆیان بەدەستەو دەدا.

لە رۆژھەڵاتی شەو ھێزەکانی سۆڤیەت بە ھاوبەشی لە گەڵ ھێزەکانی پۆلەندا و چیکۆسلۆفاکیا و بولگاریا و رۆمانیا، لە ۱۲ی کانوونی دووھەو ھێرشەکانیان دەست پێکرد، دوای پێنج رۆژ ئەم ھێزانە توانیان وارشۆ داگیربکەن و دواتریش دەست بەسەر بەشیکی فراوانی چیکۆسلۆفاکیادا بگرن، ئەگەر چی بەھۆی ناردنی سوپای ئەلمانییەو بۆ بەرەوی سۆڤیەتی، تا رادەیک پێشڕەوییەکانی ئەم ھێزە ھێور بوونەو، بەلام پێشڕەوییەکانیان کۆتایی پێنەھات، جاریکی تر دەستیان بە ھێرشەکانیان کردەو تا لە ۱۷ی نیسانی ۱۹۴۵دا قیەنای پایتەختی نەمسایان داگیرکرد و بەتەواوی دەستیان بەسەر بەشی رۆژھەڵاتی نەمسادا گرت، ئەمە لە کاتی کدا بوو کە چەند یەکەیک لە سوپاکانی سۆڤیەت گەشتبوونە رووباری (ئۆدەر) کە ۶۰کم لە رۆژھەڵاتی بەرلین بوو، دوای ئەوێش لە ۱۶ی نیساندا ئەم یەکانە ھێرشەکانیان بۆ سەر بەرلین دەست پێکرد و وردە وردە لە بەرلین نزیک بوونەو، ھێزەکانی ھاوبەیمانان لە رۆژئاواو ھێزەکانی سۆڤیەتیش لە رۆژھەڵاتەو رۆژ بە رۆژ تەنگیان بە سوپای ئەلمانی ھەڵدەچنی و لە بەرلین نزیک بووبوونەو، تا ئەو کاتە ی لە ۲۷ی نیساندا سوپای سۆڤیەتی توانی شەر بگەییەنیتە ناو جەرگە ی بەرلین و لە ۳۰ی نیسانی ۱۹۴۵یشدا پەرلەمانی ئەلمانی داگیربکەن، ئەو بوو لە دوای ئەو رۆژەو ھیدی ھیتلەر کۆتایی پێنەھات و بەپێی ھەندیک لە سەرچاوەکان لە کرداریکی خۆکوژیادا

كۆتايى به خۆى هيىناوه و تهرمه كهيشى سووتينراوه*، سهره نجاميش له ۲ى مایىسى ۱۹۴۵دا بهرلين به تهواوى كهوته ژير دهسه لاتی سوپای سۆقيتتهوه، به مەش ويستی بریتانییه کان بۆ ئەم کاره شکستی خوارد.

به كهوتنى بهرلين، ورهى ئەلمانیه کان له سهرجه م بهره كانى ترهوه به تهواوى تیکشکا و له هه موو بهره كانى باكوورى رۆژناوای ئەلمانیا و هۆلەندا و دانیمارکدا خۆيان به دهسته وه دا، له کاتی کدا که سوپاکه ی باکوورى ئیتالیایان له ۳۰ى نیسانه وه خۆى دابوو به دهسته وه، له ۷ى مایىسى ۱۹۴۵يشدا (ژهنه رال یۆدۆل) سهرۆک ئه رکانى جهنگى ئەلمانى گه لاله نامه ی خۆبه دهسته وه دانى به یی هه یچ مه رجیک له گه ل هاوپه یماناندا واژوو کرد. به مەش كۆتايى به ئەلمانیا هات.

هیرشى هاوپه یمانان بۆ سهر ژاپۆن

دواى ئەوه ی هاوپه یمانان به سهر ئەلمانیا و ئیتالیادا سهرکه وتن، ئاراسته ی جهنگ به ره و ژاپۆن گۆرا، چونکه ژاپۆن تاکه و لاتی هاوپه یانیتیه که ی ئەلمانیا بوو که له جهنگدا مابوو. سوپای هاوپه یمانان هه ره له سالى ۱۹۴۳ه وه هیرشه كانى له ناچه ی رۆژه لاتی دور له دژی ژاپۆن دهست پیکردبوو، ئەوه بوو له سهره تاکانى سالى ۱۹۴۵دا هیزی بریتانیا چه ند ناچه یه کی داگیرکردبوو، دهستی به سهر (رانجۆن) ی پایته ختى بۆرمادا گرتبوو، دواى ئەمه ش هاوپه یمانان ويستیان سوپا له مه لایۆ دابه زینن، به لام بهر له وه ژاپۆنییه کان خۆيان دابوو به دهسته وه، له پرویه کی تریشه وه سوپای هاوپه یمانان هه ره له نیوه ی دووه مى سالى ۱۹۴۳ه وه له زه ریای هیمنه وه هیرشيان دهست پیکردبوو، چه ندین دورگه ی گرنگیان له ناچانه له ژیر دهستی ژاپۆنییه کان ده ره یناوو و ورده ورده تهنگیان به سوپای ژاپۆنى هه لده چنى، له تشرینی یه که مى سالى ۱۹۴۴ به دواوه ئەمه ریکیه کان چه ند شه ریکی ده ریایى گرنگیان له به رانه ر ژاپۆنییه کان ئەنجام دا و توانیان به تهواوى فلیپین له ژیر دهستی ژاپۆنییه کان ده ره یینن، دواى ئەوه ش سوپای هاوپه یمانان له هیرش و بۆمبارانه ئاسمانیه کانیان به ره وام بوون و سوپای ژاپۆنى تا ده هات زیاتر شکستی ده خوارد و هه لویستی له ناچه که دا لاوز ده بوو، به لام ئەوه ی زیاتر هه لویستی ژاپۆنى لاواز کرد، رووخانى ئەلمانیا ی هاوپه یمانى بوو، ئەوه بوو که تهواوى سوپای هاوپه یمانان روویان

---

* پرسى مردنى هیتلەر و چۆنیىتى مردنى هیتلەر و له ناوچوونى تا ئیستاش به تهواوى یه کلایى نه بووه ته وه و جیى مشتومرێكى زۆره.

کرده ناوچه کانی رۆژه لاتی دوور و رووبه پرووی سویای ژاپۆن بوونه وه، له ته ممووزی ۱۹۴۵ ییشدا سه رۆکی ههر یه که له ئەمه ریکا و بریتانیا و سوڤیت له بۆتسدام کۆبوونه وه و ئاگادار کردنه وه یه کیان دایه ژاپۆن که تیایدا داوی خۆبه دهسته وه دانی دهستبه جیبی و به بی مه رجیان له ژاپۆن کرد، به لām ژاپۆنییه کان به مه رازینه بوون و هاوپه یمانانیش له و کاته دا ده یانویست زۆر به خیرایی کۆتایی به جهنگه که بهینن، که چی ژاپۆنییه کان ههر له بهرگری بهرده وامدا بوون، ئەمهش وایکرد له ۶ی ئابی ۱۹۴۵ دا فرۆکه ئەمه ریکییه کان بۆمبای ئەتۆمی بۆ یه که عجار له میژوودا له شاری (هیرۆشیما) بوه شینن، داوی ئەوهش به سی رۆژ شاری (ناکازاکی) بهر بۆمبای ئەتۆمی بدن، که بهم دوو رووداوه توانیان زیانیکی زۆر گهوره به ژاپۆنییه کان بگه یه نن و ته نها له (هیرۆشیما) ۸۰ هه زار کوزراو و ۱۲۰ هه زار بریندار و ۱۰۰ هه زار بی سه روشوینی لیکه وته وه، که ئەمه بووه هۆکاری ئەوهی ژاپۆنییه کان له ۱۴ی ئابی ۱۹۴۵ خۆیان بدن به دهسته وه و به مه رجه کانی هاوپه یمانان رازین، له ۲ی ئەیلوولشدا گه لاله نامه ی خۆبه دهسته وه دان له گه ل هاوپه یماناندا مۆربکه ن، بهم جۆرهش کۆتایی به جهنگی دووهم جیهانی هات، که نزیکه ی شهش سالی خایاند و ته واوی جیهانی گرته وه و زه ره رو زیانیکی ماددی و مرۆیی گه وه ی لیکه وته وه.

بهشی شهشهم

جيهان له دوای جهنگی دووه می جيهانی

به خو به دهسته وه دانی ژاپون کۆتایی به جهنگی دووه می جيهان هات و ئەم جهنگهش کۆمه لێک ئەنجامی ئابووری و کۆمه لایهتی و سیاسیی گهورهی لیکه و تهوه:

یهکه م: ئەنجامه کانی جهنگی دووه می جيهانی

به کۆتاییهاتنی جهنگ کۆتایی به ترسی ئەلمانیا و مملانی سهربازیه کانی هات و هه ریه که له ئەلمانیا و ولاته شه پرکه ره کانی تریش رو به رووی کاولکاریه کی گه وره له شار و کینگه و کارگه و هیله کانی گواستنه وه و پرد و دهزگا پيشه سازیه کانیان بوون و لیڤه شه وه زیانیکی ماددی گه وره یان بهرکه وت، هه روه ها ئەم جهنگه چه ندین کیشه ی تری وه ک کیشه ی دیل و بیکاری و بیوه ژنی و هه تیه ی خسته وه، ئەمه جگه له وهی له و گۆرانکارییه بهر په تیه ی که له دۆخی سیاسه تی نیوده و له تیدا هینایه ئاراوه و کۆتایی به سیسته می کۆنی بالاده ستی ئەوروپی هینا و ئەو فره زه لیزییه ی که پيشتر هه بوو، له ناوی برد و بریتانیای له سه رجه م پینگه نیوده و له تیه ی کانی و سه روه ریتی ئابووری و سیاسیی جيهان هینایه خواره وه و لیڤه شه وه دوو زه لیزی گه وره له جيهان ده رکه وتن، که سوڤیت و ئەمه ریکا بوون.

۱. ئاواره بوون

له ئەنجامی ئەم جهنگه دا ته نها له ئەوروپا نزیکه ی ۲۱ ملیۆن کهس ئاواره و بی شوین و جی که وتن، ئەمه جگه له و که سانه ی که له سه ر بازگه نازییه کاندا ده ستبه سه ر بوون، که نزیکه ی ۵ ملیۆن رووسی و ملیۆن نیویک پۆله ندی و ملیۆن و نیویک فه ره نسی بوون، هه ر بۆیه بو چاره سه رکردنی ئەم کیشانه هه ر له سالی ۱۹۴۳ هه کۆمه له ی تابه ت هاته ئاراوه، که دواتر له

سالی ۱۹۴۷ی شدا چند ده زگایه کی تاییه تی سەر به نه ته وه یه کگرتووه کان بو هه مان مه به ست دامه زرا.

۲. کاولکاری

یه کینکی تر له ئه نجامه کانی جهنگی دووه می جیهان، ئه و کاولکاری به بژماردیه بوو که ئه م جهنگه به دوای خۆیدا هینای و میژوو بهر له وه شتی وه های به خۆیه وه نه بینیه وه، ئه م جهنگه بووه هۆکاری رووخان و کاولبوونی سه دان و بگره هه زاران مال و خانوو و کارگه و خویندنگه و نه خۆشخانه و کینلگه ی کشتوکالی و ریگه و ئامرازه کانی گواستنیه وه له ئه وروپا و له چین و له ژاپونیش، ته نها له پۆله ندا ۳/۱ بیناکان دارووخابوون، له و ناوچانه ی رووسیا ش که ئه لمانیا دهستی به سه ردا گرتبوو، کاولکاری به کان زۆر زۆر له وه زیاتر بوو، ههروه ها هه ر یه ک له فه رده نسا و به لجیکا و هۆله ندا به راده یه ک دوو چاری کاولکاری بوونه وه که بو بیناکردنه وه ی، پیوستیان به داها تی نه ته وه یی سی سال هه بوو به پپی پتوهره کانی پیش جهنگ، ئه مه جگه له وه ی که هه ر یه که له ناکازاکی و هیرژشیمما به ته واوه تی کاول بوو بوون، جگه له چه ندين شاری تری وه کو بهرلین و ناوچه کانی تری ئه وروپا. کاولکاری به کان به جوړنیک کارگه و ئامپه ره کانی گواستنیه وه یان گرتبووه وه، که به پپی ئامازه کان چه ندين سالی ده ویست بو ئه وه ی ئه و ولاتانه بگه نه وه ئاستی پیش جهنگ، ته نه انه ت بریتانیا ش که داگیریش نه کرابوو، به لام زیانیکی وه های پینگه یشتبوو به هۆی بۆمبارانه ئاسمانیه کانه وه، نزیکه ی ۳/۱ خانوو کانیا ن رووخابوو و ئه مه جگه له و زیانه ی که بهر کارگه و ریگه وبان و داموده زگا کانی تر که وتبوو.

۳. لایه نی دارایی و ئابووری

جهنگی دووه می جیهانی به خه رجی و رووداوه کانییه وه، کیشیه کی ئابووری و دارایی گه وه ی خسته وه و به شیککی زۆری ولاتانی روویه پرووی ئاینده یه کی نادیا ری ئابووری کرده وه، چونکه ئه و ولاتانه پیوستیان به ئابووری و داراییه کی گه وه بوو بو باشترکردنه وه ی دۆخی ئابووری خۆیان، ئه مه جگه له وه ی به شیککی زۆری ئه و ولاتانه وه به ده ست قه رزیکی زۆره وه ده یاننا لاند، بۆیه هه ر له کاتی رووداوه کانی جهنگدا، چه ندين کۆنگره به مه به سستی چاره سه رکردنی ئه م کیشانه به ستر، له وانه کۆنگره ی (برتین) و (وۆدز)، ههروه ها له سالی ۱۹۴۴دا سه ندوقی دراوی نیوده ولته تی دامه زرا، که ئه رکه سه ره کییه که ی دا بینکردنی زۆر و دراوی پیوست بوو به مه به سستی ئاسانکاری له بازرگانیدا، ههروه ها له و ماوه یه دا بانکی

بیناسازی دامه‌زرا بۆ شه‌وه‌ی قهرزی پېویست بۆ بیناکردنه‌وه بېه‌خشیت، جگه له‌وه‌ی که هه‌ولیکه زۆر درا بۆ که مکرده‌وه‌ی گومرگ که به‌ربه‌ستیکه گه‌وره بوو له به‌رده‌م بازرگانیدا له نیوان هه‌ردوو جه‌نگ. له سالی ۱۹۴۷یشدا ریکه‌وتنیکه گشتگیر له نیوان ولاته شه‌وروییه‌کان له‌سه‌ر گومرگ و بازرگانی کرایه‌وه، سه‌بارت به رووسیاش، جه‌نگ بووه هۆکاری تیکدانی به‌شیکه زۆر له‌و پېشکه‌وتنه‌ی که له سییه‌کاندا به‌خۆیه‌وه بینیبوو و له‌پیناو چاک‌کرده‌وه‌ی شه‌و دۆخه ئابوورییه‌شدا رووسیا ده‌یه‌ویست پشت به‌خۆی ببه‌ستیت نه‌ک به ده‌ره‌وه، که شه‌مه‌ش جاریکه تر شه‌رکه قورسه‌که‌ی که‌وته‌وه سه‌رشانی خه‌لکی رووسیا و له‌پری قوربانیدانی خه‌لکی رووسیاه و ده‌هستیان هینایه‌وه.

۴. تاوانه‌کانی جه‌نگ

جه‌نگی دووه‌می جیهان جگه له‌وه‌ی، که به ملیونه‌ها که‌سی له‌ناوبرد و به ملیونه‌ها بریندار و که‌مه‌ندام و بپوه‌ژنی لیکه‌وته‌وه، هاوکات له سالی ۱۹۴۵دا چهند رووداویکی ترسناک رووی دا، له‌و ساله‌دا چهندین رووداوی کوشتن و برینی گه‌وره گه‌وره روویان دا و هاوکات هه‌ر له‌و ساله‌دا (هیتلەر) و (مۆسۆلینی) و چهند سه‌رکرده‌یه‌کی تری فاشی و نازی له‌ناوچوون و شه‌وانه‌شی مابوونه‌وه له ریکه‌ی شه‌و دادگاییه‌وه که هاویه‌یمانان له نۆرمبیرگ دایان نابوو، روویه‌رووی دادگایه‌ بوونه‌وه و به‌شیکه زۆریان به تاوانی جۆراوجۆر دادگایه‌ کران، که زۆربه‌ی تاوانه‌کان له چوارچیه‌ی تاوانی دژه‌مرویه‌ی بوون، ۱۲ که‌س له‌سه‌رکرده‌ دیاره‌کانی نازییه‌کان له‌سیداره‌دران و به‌شیکه زۆریشیان بۆ هه‌تا هه‌تا زیندانی کران و به‌شیکه تریشیان به کرداری خۆکوژی خۆیان له‌ناوبرد. له سالی ۱۹۴۶یشدا دادگایه‌کی هاوشیوه له رۆژه‌لاتی دوور بۆ سه‌رکرده ژاپونییه‌کانیش دامه‌زرا، که چهندین سه‌رکرده‌ی بالای ژاپونی تیدا دادگایه‌ کران و به‌شیکه‌یشان له سیداره‌دران، شه‌مه جگه له‌وه‌ی که چهندین سال له‌وای جه‌نگ دادگایه‌ نیوخۆیه‌ی و نیشتمانیه‌کان له دادگایه‌کردنی که‌سانی به‌شداربوو له تاوانه‌ نپوده‌وله‌تییه‌کان به‌رده‌وام بوون و زیاتر له ۲ هه‌زار که‌س به‌ر حوکمی له سیداره‌دان که‌وتن.

دووم: كۆنگره و پەيماننامەكانى ئاشتى

۱. كۆنگره كان

ھەر لە سالى ۱۹۴۳ ھە چەند كۆنگرەيە كى نۆدەولەتى لەبارەى جەنگى دوومى جىھانىيەو بەستران، كە ديارترىنيان ئەوئى تاران بوو لە سالى ۱۹۴۳دا و دواى ئەويش لە شوباتى ۱۹۴۵دا لە يالئا بە ھەمان شىوئە كۆنگرەيەك لە نيوان سەركردەكانى ولاتە ھاوپەيمانەكاندا بەسترا، كە تىيادا لەسەر دابەشكردى ئەلمانىا و سزادانى تاوانبارانى جەنگ و سەپاندنى قەرەبوو و كۆتايىھيئەت بە ھيئى سەربازى ئەلمانىا رىككەوتن، ئەم سەركردانە لەو كۆنگرەيەدا لەسەر ئەوئەش رىككەوتن كە كۆنگرەيەك لە سان فرانسىسكو بىسەسترت بە مەبەستى دامەزراندنى دەزگاي نەتەوئە يەكگرتوئەكان.

بەر لە كۆتايىھيئەت بە ژاپۆنىش لە ئابى ۱۹۴۵دا ھەرسى سەركردەى ھاوپەيمانان لە بۆتسدام كۆبوونەوئە و قسەيان لەسەر سنوورى نوئى ئەلمانىا و پۆلەندا و دابەشكردى ئەلمانىا كرد، رىككەوتن لەسەر ئەوئە كە ئەلمانىا تەنھا وەك يەكەيەكى ئابوورى سەربەخۆ مامەلەى لەگەلدا بكرىت، نەك يەكەيەكى سىياسىي. ھەرئەھا پىريان دا كە تەواوى ئەو ئەلمانىانەى لە ھەنگارىا و پۆلەندا و چىكۆسلوفاكىا دەژىن، بۆ ئەلمانىا بگۆيژنەوئە بە مەبەستى دووركەوتنەوئە لە كىشەى كەمىنەكان. دواى ماوئەيەكىش لە كۆتايەھاتنى جەنگ، كۆنگرەيەكى تر لە لەندەن لە نيوان وەزىرانى دەرەوئەدا بەسترا، كە لەم كۆنگرەيەدا بە ھىچ رىككەوتنىك نەگەيشتن، لە ۲۹ئى تەموزى ۱۹۴۶ئىدا كۆنگرەى ئاشتى لە پارىس بەسترا كە نوئىنەرى ۲۱ ولاتى لەخۆدەگرت و ئامانجىش تىيادا بەدواداچوون بوو بۆ پىشنىيارى وەزىرانى دەرەوئە.

ب. پەيماننامەكان

لە شوباتى ۱۹۴۷دا چەند پەيماننامەيەك لەلايەن ھاوپەيمانانەوئە بەسەر ولاتە دۆراوئەكاندا جگە لە ئەلمانىا و نەمسا سەپىترا، سەبارەت بە ژاپۆنىش لەدواى خۆبەدەستەوئەدانى، بەشىوئەيەكى كاتى كەوتە ژپۆر دەستى ئەمەريكاوئە، بۆيە ئەمەريكيەكان پىيان باشبوو، كىشەى ژاپۆن كەمتر بىئىنە ناو كىشەكانى ئەوروپا و دواچار بەشىوئەيەكى تاكرەوانە كىشەى ژاپۆن يەكلابى بگەنەوئە، سەبارەت بەو ھاوپەيمانىانەى كە لەگەل ولاتە دۆراوئەكاندا مۆركران، برىتى بوون لە:

أ. پەیماننامەى پارىسى ۱۹۴۷:

ئەم پەیماننامەى بەسەر ئىتالىا و ھەنگارىا و بولگارىا و رۇمانىا و فىنلاندا سەپىنرا، كە تىايدا داوا لە سەر جەم ئەو ولاتانە كرابوو، رىكخراوھ فاشىيە كانىان ھەلبەشەپنەوھ و سوپا كانىان سنووردار بگەن، ھەرەھا ئەو ولاتانە ناچار كرابوون، قەرەبوويەكى تايبەت بە رووسىا و يوگسلاقىا و يوئان بەدن و ئىتالىاش ناچار كرا قەرەبووى ھەبەشەش بداتەوھ، بەلام سەبارەت بە گۆرانكارىيە ھەرىمىيە كان و گۆرنكارىيە نەخشەى سىياسىي، ئەوا گۆرانكارىيەكى ئەوتۆ نەبوو، تەنھا ئەو نەبى كە سەر جەم ولاتە دۆرەوھە كان ناچار كران دەستبەردارى ويستە فراوانخووزىيە كانىان ببنەوھ، بەم پىيەش ئىتالىا دەستبەردارى داواكارىيە كانى بوو لە ئەلبانىا و ھەبەشە و ئىمپراتورىيە كەى ئەمەرىكاي لاتىنىشى لە دەستدا، ھەر بۆيە لىبىيا بوو بە دەولەتتىكى سەربەخۆ و ئەرىترىيا و ھەبەشە بوون بەيەك و سۆمالي ئىتالىش بوو بەشەك لە كۆماری سۆمالي سەربەخۆ.

ب. پەیماننامە پەرتەوازەكان ۱۹۴۵:

ئەم پەیماننامە سۆقىت بو چارەسەر كردنى كىشە كانى لە گەل دراوسى كانىدا سەپاندى، ئەوھ بوو بەپىيە يەكتا لەو پەیماننامە پۆلەندا سنوورى رۆژھەلاتى خۆى لە گەل رووسىا يە كلايىكردەوھ، بەشى رۆژھەلاتى چىكۆسلوفاكىا كە بە چىك دەناسرا، درا بە رووسىا، ھەرەھا يەكىتى سۆقىت خزىيە نىو كىشەى نىوان چىكۆسلوفاكىا و پۆلەندا لەسەر ناوچەى (تىشەن)، كە لە دوا ئەنجامدا ئەو ناوچەيە درا بە چىكۆسلوفاكىا، ھاوكات يەكىتى سۆقىت لە گەل چىندا پەیماننامەى كە بەست و بەپىيە ئەو پەیماننامەى لە برى ژاپون، مەنشورىا كەوتە ژىر كۆنترۆلى چىنى-رووسى بە ھاوبەشى.

ج. پەیماننامەى سان فرانسىسكو ۱۹۵۱:

بەپىيە ئەم پەیماننامەى ژاپون لە چىن و دوورگەى تايوان خرايە دەرە و ژاپون دوورگە كانى زەرباي ھىمەن و چەند دوورگەيەكى ترىشى كە لە جەنگى يەكەمى جىھانەوھ لە ژىر دەسەلاتى ئەودابوون، رادەستى ئەمەرىكا كرد، بەمەرجىك ئەمەرىكا ئەم دوورگانە لە ژىر چاودىرى نەتەوھ يەكگرتووە كاندا بەرپۆھبەرىت، سەبارەت بە قەرەبووھە كانىش نەگەشىتنە ئەنجامى كۆتايى لەسەر برى ئەو قەرەبووھى كە ژاپون دەبوو بىدات و ئەمە ھىلرايەوھ بو گتوگۆكردن لە گەل ولاتە زىانلىكەوتووە كان، لەلایەكى ترىشەوھ سەر كەوتنى كۆمونيستە كان لەو ماوھەدا لە چىن،

وايكر دبوو ته مهريكا تا راديه كي زور نهرمي له بهرانبهر ژاپوندا بنويښت و ناچار بوو رهزامه ندى دات ژاپون هاوپه يمانيتي بهرگريكار يانه ببه ستيت.

د. په يماننامه ي نه مسا ۱۹۵۵:

وهكو پيشتر باسكرا، هيتلر نه مساي كرد به به شيك له ئەلمانيا، به لام دواي شكستي ئەلمانيا، له كونگره ي بوسد امدا، هاوپه يمانان ريككه وتن له سهر دابه شكر دني نه مسا بوسهر چوار ناوچه ي داگير كراو، له سالي ۱۹۴۵ يشدا ريگه به نه مسا درا حكومه تيكي مه دهنې هه لېښتريتي، به لام هيڙي داگير كهرې ههر تيډا مابوو، سه بارهت به په يماننامه ش له گه ل نه مسادا، به هو ي ناكوكي نيوان ولاتاني هاوپه يمانان، كه نه مهريكا، بريتانيا، فهره نسا له لايه كه بوون، سوقي تيش له لايه كي تر، ريككه وتن كه تا سالي ۱۹۵۵ دواكه وت، چونكه هم ولاتانه له سهر سنووري نه مسا و بري قهره بووه كان ريك نه ده كه وتن، به لام له سالي ۱۹۵۵ دا په يماننامه يه كيان به سهر نه مسادا سه پاند، كه به پي ي هم په يماننامه يه نه مسا ده بوو له مملاني پي روژ هه لات و روژ ناوا بيلايه ن بيت و سنووري نه مساش بو سنووري سالي ۱۹۳۷ گه پرينرايه وه و يه كگر تنه وه يشي له گه ل ئەلمانيا لي قه ده غه كرا، هه روه ها سوپاي سه ربازي نه مساش به راديه كي بهرچاو كه مكر ايه وه، له په يماننامه كه شدا هه نديك ماف له نه وتي نه مسا درا به يه كي تي سوقي ت، هه روه هاي هه مافه ي پي درا كه داواي قهره بوويه كي گونجاو له نه مسا بكات.

بهم جوړه ش نه مسا بوو به ده وله تيكي بيلايه ن، دواتر يش له رپي هه لېښارد نيكي نازاده وه، تواني ولاتيكي ديموكراتي جيگير دروست بكات، نه گهر چي زور به ي جار كابينه كان ني تيلا فيش بوون. له ماوه ي دواي جهنگدا نه مسا گه شه سه نديكي پيشه سازي بهرچاوي به خو يه وه بي ني، بوو ژانه وه يه كي هه مه لايه نه گرتي يه وه.

سپيه م: كي شه ي ئەلمانيا

يه كيك له كي شه گرنگه كانې دواي جهنگ كي شه ي ئەلمانيا بوو، كه بو ماوه ي چه ند ساليك به بي چاره سهر مايه وه و بوو به يه كيك له سه رچاوه سه ره كي يه كانې ناكوكي نيوان روژ ناوا و يه كي تي سوقي ت، وهك پيشتر باس كرا، هاوپه يمانان له ههر دوو ريككه وتن نامه ي يالنا و

بۆتسدامدا، ئەلمانیایان بۆ چوار ناوچەى داگیرکراو دابەش کردبوو، بەپێى ئەم دابەشکارییە تەواوی ئەو ناوچانەى دەکەوتنە رۆژھەلاتى ئەو ھیلەى کە بە رووبارى ئۆدەر و نيسدا تێدەپەرى، بەر یەکیى سۆڤیت کەوتبوو و شارى بەرلینیش لەناو قولایى ئەم بەشەدا بوو، بەلام شارى بەرلینیش ھەر وەك ئەلمانیا بۆ چوار پارچەى بچوک دابەش کرا. دواى دابەشکردنى ئەلمانیا ئەنجومەنى ھاوپەیمانى دروست کرا کە نوینەرى ھەر چوار دەولەتە داگیرکەرەکەى تێدا بوو بۆ بەرپۆھەردنى ئەلمانیا، بەلام کیشە ئایدیۆلۆژى و ناکۆکییەکانى نىوان ھاوپەیمانان، بەتایبەتیش ئەمەریکا و یەکیى سۆڤیت، زۆر بەخێراى رەنگدانەوہى بەسەر لایەنى سیاسى و ئابوورى ناوچە جیاجیاکانى ئەلمانیاوہ ھەبوو، کە سەرەنجام بووہ ھۆکارى دروستبوونی دوو دەولەتى جیا لە ئەلمانیا، یەکیکیان لە بەشە رۆژئاواىیەکەى بوو، کە ھەر لە سالى ۱۹۴۸ ھوہ ئەنجومەنىکى بنەرەتى تێدا دامەزرا و دەستووریکى نوێى بۆ ئەلمانیای رۆژئاوا دانا، دواتریش کۆمارى ئەلمانیای یەکگرتووی دامەزراند. لە سالى ۱۹۵۵یشدا سەرەخۆ بوو، ئەوى تریشیان لە ناوچەکانى ژێر دەسەلاتى روسیا بوو، کە ھاوتەریب لەگەڵ ئەو رووداوانەى لە رۆژئاوادا رووی دەدا، لە تشرینی یەکەمى ۱۹۴۹دا کۆمارى ئەلمانیای دیموکراتى دامەزراند و لە سالى ۱۹۵۵یشدا بە ھەمان شێوہ سەرەخۆیى خۆى وەرگرت، کەواتە ئەلمانیا بوو بە دوو لەتى جیاوازوہ، کە بەشیکیان کۆمارى ئەلمانیای یەکگرتوو بوو و لەسەر بنەمای سیستمى دیموکراتى رۆژئاواىی و ئابوورى سەرمايەدارى دەرپۆشیت، ئەوى تریشیان کۆمارى ئەلمانیای دیموکراتى بوو، کە لەرووی سیاسى و ئابوورییەوہ سیستمەمیکى سۆسیالیستى پیاوہ دەکرد، سەبارەت بە شارى بەرلینیش بە ھەمان شێوہ کرا بە دووبەشى رۆژئاواىی و رۆژھەلاتییەوہ.

چوارەم: دەزگای نەتوہ یەکگرتوہکان (UN)

دواى شکستى کۆمەلەى گەلان لە رووبەرپووبوونەوہى سیستمە دیکتاتۆرییەکانى نىوان ھەردوو جەنگدا، لە دواى جەنگى دووہمى جیھانەوہ، جیھان پێویستى بە دەزگایەکى نێودەولەتییى نوێ ھەبوو، بۆ ئەو یەوہەندییە نێودەولەتییەکان ریکبىخات و لە دەزگای کۆمەلەى گەلان پێشکەوتووتر و کاراتر بێت، ئەم بابەتە لە سەر دەمى جەنگدا چەندین جار تاوتوتوى کراوہ و گفتوگۆی لەبارەوہ کراوہ و لە چەندین کۆنگرەى نێودەولەتیدا خراوہتە بەرباس و لیکۆلینەوہ،

لهوانه له كۆنگره‌ی (واشینگتۆن)ی سالی ۱۹۴۲د و له كۆنگره‌ی (دۆمباتۆن ئه‌ركسی) سالی ۱۹۴۴د و كۆنگره‌ی (یالتا)ی ۱۹۴۵یشدا، دواجاریش له كۆنگره‌ی (سان فرانسیسكو)، كه له‌ویدا به ته‌واوی دانوستانه‌كان له‌باره‌ی دامه‌زراندنی ئەم دەزگایه‌ نیوده‌وله‌تییه‌ نوێیه‌وه كۆتایی پێهات و گه‌لانه‌نامه‌یه‌ك داریژرا، كه له ۱۱۱ به‌ند پێكده‌هات و له ۲۴ی تشرینی یه‌كه‌می ۱۹۴۵د به ته‌واوی راگه‌یه‌نرا، جیاوازیی ئەم رێكخراوه‌یه‌ش له كۆمه‌له‌ی گه‌لان ئەوه‌ بوو كه ئەم رێكخراوه‌یه‌ به‌شێك نه‌بوو له په‌یمانامه‌ی ناشتی بۆ ئەوه‌ی وه‌ك كۆمه‌له‌ی گه‌لان بێیته‌ ئامرازى سزادان به‌سه‌ر وڵاته‌ دۆراوه‌كاندا، به‌لكو رێكخراوه‌یه‌كی سه‌ربه‌خۆ بوو، ئەم رێكخراوه‌ له سه‌ره‌تادا له ۵۰ وڵات پێكده‌هات، له سالی ۱۹۶۰د ژماره‌ی ئەندامه‌كانی بوو به ۱۰۰ ئەندام، له سالی ۱۹۷۶یشدا خۆی له ۱۵۰ ئەندام ده‌دا. به‌پێی به‌نده‌كانی ئەم رێكخراوه‌یه‌ ئاماڤه‌كانی له چهند خاڵێكی سه‌ره‌كیدا خۆیان ده‌بینییه‌وه، ئەوانیش بریتی بوون:

۱. پاراستنی ناسایش و ناشتی نیوده‌وله‌تی، كه ئەمانه به ئه‌ركی یه‌كه‌می رێكخراوه‌كه داده‌نران و له به‌ندی یه‌كه‌می گه‌لانه‌نامه‌كه‌دا هاتبوون، له‌و گه‌لانه‌نامه‌یه‌دا ئەو بنه‌مایانه‌ روون كرابوونه‌وه، كه بۆ پاراستنی ناسایش و ناشتی نیوده‌وله‌تی به‌كارده‌هات.

۲. گه‌شه‌پێدانی په‌یوه‌ندی دۆستانه‌ی نیوان وڵاتان، كه تیایدا ئەو بنه‌مایانه‌ روون كرابوونه‌وه كه به مه‌به‌ستی دروستکردنی په‌یوه‌ندیی دۆستانه‌ی نیوده‌وله‌تی ده‌بوو بگه‌یه‌تیه‌به‌ر، له‌وانه ریزگرتن له مافی گه‌لان و مافی چاره‌ی خۆنوسین بۆ هه‌ر نه‌ته‌وه‌یه‌ك و چه‌ندیی تر.

۳. به‌ده‌په‌تانی هه‌ره‌وه‌زی نیوده‌وله‌تی له كیشه‌ ئابووری و مرۆیه‌كاندا، یه‌كێكی تر له ئاماڤه‌ سه‌ره‌كییه‌كانی ئەم رێكخراوه‌یه‌ به‌ده‌په‌تانی هه‌ره‌زی نیوده‌وله‌تی بوو بۆ چاره‌سه‌رکردنی كیشه‌ ئابووری و كۆمه‌لایه‌تی و رۆشنیبری و مرۆیه‌كان، هه‌روه‌ها ریزگرتن له مافه‌كانی مرۆڤ و نازادییه‌كانیان به‌بێ جیاوازی ره‌گه‌ز و زمان و ئایین.

۴. رێكخستنی په‌یوه‌ندیی نیو ئەندامه‌كانی نه‌ته‌وه‌ یه‌كگرتوه‌كان له پیناو ئاماڤه‌ هاوبه‌شه‌كان، له بره‌گی چواری ماده‌ی یه‌كه‌می گه‌لانه‌نامه‌كه‌دا هاتبوو، كه نه‌ته‌وه‌ یه‌كگرتوه‌كان بێت به خالی بنه‌رتی بۆ هه‌ماهه‌نگی نیوده‌وله‌تی و ئاراسته‌کردنی، به‌وچۆره‌ی كه له خزمه‌ت كۆمه‌لگه‌ی نیوده‌وله‌تیییدا بێت.

دەزگا سەرھەككییه كانی نەتەوہ یەكگرتووەكان

یەكەم: كۆمەلەى گشتى

ئەم كۆمەلەىە لە سەرھەم ئەندامانى نەتەوہ یەكگرتووەكان پینكدیت و بە شیبوہیەكى یەكسان كاردەكات، ھەموو دەولەتێك لەو دەولەتانەى ئەندامن، یەك دەنگیان ھەبە بەبى رەچاوكردنى قەبارە و دەولەمەندیان، ئەم كۆمەلەىە سالانە یەكجار لە مانگی ئەیلولدا كۆدەبیتهوہ، بەلام دەكریت كۆبونوہەى تری ئاساسی بەپى پىوستى ئەنجام بەدات، گرنگترین ئەركەكانى ئەم كۆمەلەىە بریتین لە:

۱. تاوتویكردنى ئەو كیشانەى دەبنە ھەرەشە بۆ سەر ناشتى و ئاسایشى نیودەولەتى.
  ۲. بریاردان بۆ چارەسەرکردنى ئەو ناكۆكییانەى كە پەيوەندییە دۆستانە نیودەولەتییەكان دەشیۆینن.
  ۳. بریاردان لەسەر بودجەى نەتەوہ یەكگرتووەكان.
  ۴. پەسەندكردنى ئەندامى نوى.
  ۵. ھەلبژاردنى ئەندامە كاتییەكانى ئەنجومەنى ئاسایش و ئەندامەكانى ئەنجومەنى ئابوورى و كۆمەلەىەتى.
- لەم كۆمەلەىەدا دەنگدان لەسەر كیشە گرنگەكان بە زۆرىنەى دوو لەسەر سییە، بەلام لە كیشە سادەكاندا بە زۆرىنەىكى ئاساییە.

دووہم: ئەنجومەنى ئاسایش

ئەم ئەنجومەنە لە ۱۵ ئەندام پینكدیت، پینج لەو ئەندامانە ئەندامى ھەمیشەیین، كە چواریان لە سالى ۱۹۴۵وہ ئەندامن، ئەوانیش ئەمەریكا و سوڤیت و فەرەنسا و بریتانیا، پینجەمیشیان چینه، كە لە سالى ۱۹۷۱وہ بووہ بە ئەندامى ھەمیشەبى. لە ئەنجومەنى ئاسایشدا ھەلبژاردن بە دەنگى، لانى كەم نۆ ئەندام دەبیت، بەلام سەبارەت بە كیشە گرنگەكان

پېښو ته ولاته گوره كان له سهري كوك بن، و ههر يهك له و پېنج نه ندامه مافي قيتويان هه يه،
واتا ته گهر له باره ي كيشه يه كه وه ره زامه ند نه بن، ده توانن هه ليوه شي ننه وه.

گرنگترين نه ركه كانى هم نه نجوومه نه بریتين له:

۱. پاريزگار ي كردن له ناسايش و ناشتبي نيوده ولته تى.
۲. به دوا داچوون له و كيشه و ناكو كيبه نيوده ولته تيبانه ي، كه ته گهرى ته و پيان هه يه بېنه
هو كاري پيكدادانى نيوده ولته تى.
۳. بانگه يشت كردنى نه ندامان بو كو بوته وه به مه به ستى داناي سزاي تابوورى له پيئناو
روونه دانى جهنگ يان وه ستاندنى جهنگ.
۴. برپاردانى جهنگ له دژى ولاته ده ستدر يژي كاره كان.

سپيه م: سكرتاريه ت

له ناو نه ته وه يه كگرتووه كاندا به پيى داواكار يى نه نجوومه نى ناسايش، سكرتيريك له لايه ن
كومه له ي گشتييه وه بو ماوه ي پېنج سال هه لده بژي دري ت، كه زياتر هم سكرتيره له ولاته
بيده سه لات و بچو كه كان ده بيت، نه ركي هم ده زگايه زياتر به رپوه بردنى ري كخراوه كه يه و نه ركي
سكرتيري گشتيش نه وه يه سالانه راپورت يك بدات به كومه له ي گشتى و تيايدا چالاكيبه كانى
ري كخراوه ي نه ته وه يه كگرتووه كان له و ساله دا روون بكاته وه، هه روه ها نه ركي كى ترى هم
ده زگايه ش نه وه يه كه نه نجوومه نى ناسايش له و كيشانه ناگادار بكاته وه كه ده بنه ترس له سه ر
ناشتى نيوده ولته تى.

چوارهم: دادگاي دادى نيوده ولته تى

هم دادگايه باره گاكه ي له لاهايه له هو له ندا و له ۱۵ دادوهر پيكدت، كه نه و دادوهرانه
له لايه ن نه نجوومه نى ناسايش و كومه له ي گشتييه وه به هاوبه شى هه لده بژي دري ت و ههر سى سال
جاريك يهك له سه ر سيبان به دادوهرى نوى ده گژدر ي ت.

پېنجهم: ئەنجومەنى راسپاردن

ئەم ئەنجومەنە ئەرکی سازدانی داگیرگەکان بوو بەر لە قۇناغى سەر بەخۆبى بۆ سەر بەخۆبۇون.

شەشەم: ئەنجومەنى ئابوورى و كۆمەلایەتى

ئەم ئەنجومەنە لە ۲۷ ئەندام پېكدېت كە لەلایەن كۆمەلەى گشتییەو ەھلەدەبژدردرین و سالانە یەك لەسەر سییان بە ئەندامى نوئ دەگۆردرین، ئەرکی ئەم ئەنجومەنە بریتییە لەوہى چاودېرى ئەو کارانەى نەتەوہ یەكگرتوہکان دەكات كە پەيوەستن بە لایەنى ئابوورى و كۆمەلایەتى و پەروەردەییەوہ، ەھروہا کارى ئەو بریکارییە تاییەتمەندانە ریکدەخات كە سەر بە نەتەوہ یەكگرتوہکان، وەك ریکخراوہى کارى نیودەولتەتى و ریکخراوہى تەندروستی نیودەولتەتى و ەتد.

لە نەتەوہ یەكگرتوہکاندا كۆمەلەينك دەزگا و بریکاریی تاییەت بە چەند لایەنیكى جۆراوجۆر ەھیە، لەوانە یەكیتی پۆستەى نیودەولتەتى، یەكیتی گەياندى بە تەل و بیئتەلى نیودەولتەتى، ریکخراوہى فرۆكەوانى مەدەنى نیودەولتەتى، ریکخراوہى بازگانى، ریکخراوہى خۆراكى نیودەولتەتى، ریکخراوہى كشتوكالى نیودەولتەتى، ریکخراوہى بانكى نیودەولتەتى و ەھروہا ریکخراوہى پەروەردە و فیركارى (یونیسكو، یونیسف) و چەندین ریکخراوہى تر، كە لە راستیدا نەتەوہ یەكگرتوہکان زیاتر لەم بوارانەدا توانیویەتى ئەرکی سەرەكى خۆى ببینیت.

بهشی چهوتهم

جهنگی سارد و دهرکهوتنی دوو جهمسهری له جیهاندا*

یهکهم: پیناس و هوکارهکانی جهنگی سارد

لهدوای جهنگی دووهمی جیهان، بهتاییهتی لهدوای سالی ۱۹۴۷هوه زۆر بهروونی دوو جهمسهری سهرهکی له جیهان دهرکهوتن، که ئەم دوو جهمسهره جیاوازییهکی فراوانیان لهپرووی سیستهمی ئابووری و کۆمهلائیتهتی و سیاسی و بهرزهوهندییه نیودهولهتییهکانیاندا ههبوو، لییهوه به تهواری سیستهمی دووجهمسهری شوینی سیستهمی فرهجهمسهری گرتوه، که مهلبهندهکهی له ئەوروپا بوو، لهم سیستهمه نوییهدا مهلبهندی جهمسهرهکان گواسترایهوه بو ئەمهیریکا و یهکیتی سوڤیت، که سهرهنجام ململانی و ناکۆکییهکی درێژخایهن له نیوان ئەم دوو جهمسهرهدا دروست بوو، که له میژوودا به جهنگی سارد ناسراوه.

لهم جهنگهدا ململانییهکی زۆر قورس و ناکۆکییهکی زۆر توند ههبوو، بهلام لهپرتیگه دهزگاکانی راگیانندن و پرۆپاگهنده و سیخوپی و ململانیی ئابووری و بهستنی هاوپهیمانیتییهوه بوو، ئەک لهپرووی سهربازییهوه، پهیهندی نیوان ئەم دوو جهمسهره زۆر جار دهبووه مایه قهیرانیکی توندی نیودهولهتی، بهلام له ترسی بهکارهینانی چهکه پیشکهوتوهکان و دوبارهبوونهوی جهنگی نیودهولهتی و روودانی جهنگی سییهمی جیهانی، دانیان بهخۆیاندا دهگرت و پهنايان بۆ چهک نهدهبرد، ههر بۆیه به جهنگی ساردیش ناسرا، واتا ئەو جهنگهکی که جیاواز له جهنگه ترادیسۆنییهکانی پیشتر چهکی تیدا بهکارنههاتوه. مهوادی میژوویی ئەم جهنگهش له سالی ۱۹۴۵هوه دهست پیدهکات و له سالی ۱۹۹۱ کۆتایی پیدیت، لهم ماوهیهدا

---

* بۆ یهکههجار دهستهواژهی جهنگی سارد لهلایهن سیاسهتهداری ئەمهیکی باروخ (Baruch)هوه بهکارهاتوه.

له‌پرووی ئابووری و هزری سیاسیی و ئایدیۆلۆژیی و کۆمه‌لایه‌تییه‌وه و به‌شی هه‌ره زۆری جیهان به‌سه‌ر دوو بلۆکی جیاوازا دا‌به‌ش بو‌بوو، بلۆکیکیان بلۆکی رۆژه‌لا‌تی بو، به‌سه‌رۆ‌کایه‌تی یه‌کی‌تی سۆقی‌ت و ئەم به‌ریه‌ له‌پرووی ئابوورییه‌وه، سه‌ر به‌ سیسته‌می سۆسیالیستی بو و ئایدیۆلۆژییه‌که‌یشی مارکسیزم بو و سیسته‌می حوکمیش له‌م به‌ریه‌دا له‌سه‌ر بنه‌مای تاک حزبی و تۆتالی‌تاریستی به‌رپۆه‌ ده‌چوو، که زیاتر رووسیا و ئەوروپای رۆژه‌لا‌ت و هه‌روه‌ها چه‌ند ولاتیکی تر له‌ کیشوهره‌کانی ئەمه‌ریکای لاتین و ئاسیا و ئەفریقا له‌ له‌ چوارچۆه‌ی ئەم بلۆکه‌دا بوون، بلۆکی دووه‌میش، که به‌ به‌ری رۆژئاوا ناسراوه، ولاته‌ یه‌که‌گرتووه‌کانی ئەمه‌ریکا سه‌رۆ‌کایه‌تی ده‌کرد، ئەم بلۆکه‌یان له‌پرووی ئابوورییه‌وه سه‌رمایه‌داری بو و سیسته‌می حوکمیشی دیموکراسی بو و ئایدیۆلۆژییه‌که‌یشی لیبرالی بو، بۆیه‌ بنه‌مای جه‌نگ له‌ نیوان ئەم دوو سیسته‌مه‌دا له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی نوێ دامه‌زرا‌بوو، که بنه‌مای ئایدیۆلۆژیی و سیسته‌می ئابووریی و سیاسیی جیاواز بو، ئەم جیاوازیانه‌ش، که هۆکاریکی سه‌ره‌کیی جه‌نگه‌که‌ بوون، هه‌ر له‌دوای شۆرشێ ئۆکتۆبه‌ری سا‌لی ۱۹۱۷ی رووسیاوه ده‌رکه‌وتبوون و هه‌ر له‌و کاته‌شه‌وه گرژێ و جیاوازییه‌کانی نیوان ئەم دوو به‌ریه‌ چه‌که‌ره‌یان کردبوو، بۆیه‌ له‌دوای جه‌نگی یه‌که‌می جیهانیسه‌وه، زه‌له‌یژه‌کانی خۆرئاوا هه‌ر به‌ چاوی گومانه‌وه ده‌یان‌روانییه‌ یه‌کی‌تی سۆقی‌ت و به‌ ترسه‌وه مامه‌له‌یان له‌گه‌لدا ده‌کرد و بۆ ماوه‌یه‌کی دوور و درێژیش له‌ سیاسه‌تی نیوده‌وله‌تیدا بایکۆتیان کردبوو، که ئەمه‌ش وای له‌ به‌شیک له‌ میژوونوسان کردووه ده‌ستیکی جه‌نگی سارد بگه‌رپینه‌وه بۆ سا‌لی ۱۹۱۷ و دامه‌زراندنی یه‌کی‌تی سۆقی‌ت و راگه‌یانندی هه‌وله‌کانی رزگارکردنی گه‌لانی ژێرده‌سته له‌ سا‌لی ۱۹۱۹. هه‌رچه‌نده‌ ئەوه راسته‌ که جیاوازی و مملانیکیان له‌ویوه‌ ده‌رکه‌وتن، به‌لام راستی ئەوه‌یه، که ئەو جه‌نگه‌ی پێیده‌گوتری‌ت جه‌نگی سارد، له‌دوای جه‌نگی دووه‌می جیهانه‌وه ده‌ستی پێکرد، چونکه له‌دوای جه‌نگی دووه‌می جیهانه‌وه ئەو جوړه جه‌نگه له‌ نیوان ئەم دوو بلۆکه‌دا ده‌رکه‌وت که چه‌کی تیدا به‌کارنه‌هاتووه، که خودی جه‌نگه‌که‌ش له‌و کیشانه‌وه ده‌ست پێده‌کات که له‌دوای جه‌نگی دووه‌می جیهانه‌وه له‌ نیوان ولاته‌ سه‌رمایه‌دارییه‌کانی رۆژئاوا سۆقی‌ته‌وه ده‌رکه‌وتن، له‌و کاته‌دا که هاوپه‌یمانی یه‌کدی بوون له‌ جه‌نگی دووه‌می جیهاندا. له‌ گرنگترین ئەو کیشانه‌ش، کیشه‌ی ئەلمانی بوو، که سه‌ره‌تای راسته‌قینه‌ی زه‌قبوونه‌وی جیاوازییه‌کانی نیوان ئەم دوو جه‌مسهره له‌ویوه‌ ده‌رکه‌وتن، له‌ هه‌ردوو کۆنگره‌ی یالتا و بۆتسدامدا باس له‌ دا‌به‌شکردنی ئەلمانی کرا له‌ نیوان هاوپه‌یماناندا، جیاوازی بۆچوون و به‌رژه‌وه‌ندی ئەو ولاتانه‌ وایکردبوو که به‌ هیچ ئاکامیکی یه‌کلا‌یکه‌ره‌وه نه‌گه‌ن،

ئەمەش وردە وردە كېتىشەكانى قولتۇر كىرد و برىتانيا و فەرەنسا و ئەمەرىكاي لىكنىزىك كىردەو و بەر رادەيەى لە بەرانبەر سۆقتىدا پارچەكانى خۇيان لە ئەلمانىا يەك بىخەن و ئەلمانىا بەسەر رۆژھەلات و رۆژئاوادا دابەش بىيىت، ئەم دابەشبوونەى ئەلمانىا بەسەر ناوچەى رۆژھەلاتى سۆقتى و رۆژئاواى سەرمایەدارى، لە راستىدا سەرھەتاي چەكەرەكردنى ئەو مەلمانىيە بوو، كە جەنگى ساردى لىكەوتەو.

كىشەى ئىران يەككى تىر بوو لەو كىشانەى، كە زىاتىر درزى جىاوازى و مەلمانىكانى نىوان ئەو دوو بەرەيەى فراوانتر كىرد، ئەويش بە ھەمان شىو بەكك بوو لە كىشەكانى سەردەمى ھاوپەيمانىيىتى ئەو ولاتانە لە جەنگى دووەمى جىھاندا، چونكە لەكاتى جەنگى دووەمى جىھاندا، بەپىي رىككەوتەننامەى تاران، ئىران بەسەر سى ناوچەدا دابەشكرايوو، بەشى باكور بەر سۆقتى و باشووريش بۇ برىتانياو ناوہراستىش سەربەخۇ بوو، كاتىك كە جەنگ تەواو بوو، دەولەتى ئىرانى داواى لە ھاوپەيمانان كىرد، خاكى ئىران چۆل بىكەن، ھەرچەندە ئەمەرىكا و برىتانيا سوپاي خۇيان كىشانەو، بەلام سۆقتى تامادە نەبوو خاكى ئىران چۆل بىكات، نەك ھەر ئەوئەندە بەلكو ھەولتى دا زىاتىر لەرپىگەى ئازەربايجان و كوردستانەو، بەرژەوئەندىيەكانى خۇى لە ئىران جىگىرتىر بىكات، كە ئەمەش بوو مایەى نىگەرانى و ترسىكى زۆرى ئەمەرىكاو برىتانيا، لىرەشەو نىازەكانى سۆقتىيان بە تەواوى بۇ روون بوو و ئەوئەندەى تر سۆقتىيان لا گوماناوى و ترسناك بوو.

كىشەى يۆنان و توركيا يەككى تىر بوو لەو كىشانەى كە پەيوئەندىي نىوان ئەم دوو جەمسەرى ئالۆزتر كىرد، چونكە بەپىي رىككەوتەنى چەرچل و ستالىن لە مۆسكۆ، يۆنان بەر رۆژئاوايىبەكان كەوتبوو، بەلام دواى كۆتايىبھاتن بە جەنگ، ھەردوو جەمسەرەكە خۇيان بۇ ئەو سەز دەدا كە حكومەتتىكى لە رەنگ خۇيان بۇ يۆنان داہمەزىنن، بەتايىبەتى برىتانييەكان كە دەيانوىست دەسەلاتى (جۆرجى دووەم) ھەلاتو بۇ يۆنان بگىپنەو، ئەو بوو لە سەرنجامى ئەو ھەلبۇئارەندەى كە لە مارتى ۱۹۴۶دا لەژىر چاودىر خۇياندا بەرپوئەچوو، ھەر ئەمەيان ھىتايە ئاراو و جۆرجى پاشايان گەرانەو، ئەمەش مایەى نىگەرانى بوو بۇ كۆمونيستەكان، چونكە ئەوان پىيان اباو يۆنان بە يارمەتى سۆقتى لە دەستى نازىيەكان رزگارى بوو، بۆيە بەم دۆخە قایل نەبوون و ئىدى مەلمانىكان لەوئىشدا لە نىوان ئەو دوو بەرەيە زىاتىر قول بوو و تا دواجار بوو ھۆى ئەوئەى جەنگىكى نىوخۆيى لە يۆناندا بىكەوتتەو و لەم جەنگەشدا كۆمونيستەكان

پشتیوانی بەرھەڵستکارەکانی ئەو حکومەتەیان دەکرد و سەرمايەدارەکانیش پشتیوانی حکومەتەکە بوون، کە ئەمەش ھیندەدی تر کیشەیی نیوان رۆژھەڵات و رۆژئاوای قولتر کردەوہ.

سەبارەت بە تورکیاش ئەوہ بوو کە لەدوای جەنگی دووہمی جیھاندا سۆقیت دەیہووست تورکیا پێداچوونەوہیەک بە ریککەوتنی مۆنترۆی ۱۹۳۶دا بکات، کە لەبارەیی بەندەر و رینگا ناویہەکانییہوہ بوو، بەمەش دەیہووست پینگەیی خۆی لە گەرۆوہکانی فوسفۆر و دەردەنیل بەھێزتر بکات، بەلام تورکیا بەمە رازینەبوو، رۆژئاواییہەکانیش لە بەرانبەر ترسی سۆقیتدا، بەتایبەت ئەمەریکا پشتیوانییەکی گەرۆہیان لە تورکەکان کرد و لەرپیی پرنسیپی ترومانەوہ یارمەتیہەکی زۆری تورکیایان دا بۆ ئەوہی بتوانیت لە بەرانبەر رووسیا دا خۆی رابگریت.

جگە لەو کیشانە، ھاوکات کیشەیی ولاتانی رۆژھەڵاتی ئەوروپاش یەکیکی تر بوو لەو کیشانەیی کە جەنگی ساردی نیوان ئەو دوو جەمسەرەیی خستەوہ، چونکە لە کۆنگرەیی پۆتسدامدا (ستالین) رازینەبوو بەوہی لەو ولاتانەدا ھەلبژاردن ئەنجام بدریت، لەبەر ئەوہی لەوہ دەترسا نەیارەکانی سەرکەوتوو بن، کە ئەمەش پێچەوانەیی بەندەکانی کۆنگرەیی یالٹا بوو، کە بەپیتی ئەو بەندەیی لە کۆنگرەیی یالٹادا ھاتبوو، دەبوو ئەو ولاتانە لەرپیی ھەلبژاردنیکي نازادەوہ حکومەتی خۆیان ھەلبژیرن، بەتایبەتیش لە پۆلەندا، چونکە رۆژئاواییہەکان داوای ئەوہیان دەکرد لە پۆلەندا بەبەشداری ئەو حکومەتەیی لە لەندەن بوو کە سەر بە رۆژئاوا بوو، ھەلبژاردن ئەنجام بدریت، بەلام سۆقیت بۆ رەزامەندی ئەوان حکومەتیکي دەستکردی خۆی لە وارشۆ دامەزراند، ئەمە جگە لەوہی کە ھەر لە ژیر فشاری سۆقیتدا بەشیکي زۆر لە ولاتانی رۆژھەڵاتی ئەوروپا، لەوانە چیکۆسلۆفاکیا و یوگسلاقیا و ھەنگاریا حکومەتەکانیان بووبون بە کۆمونیستی، کە ئەم پەلھویشتنەیی سۆقیتیش بەرہو رۆژھەڵاتی ئەوروپا ترسیکی گەرۆہی بۆ رۆژئاواییہەکان دروست کردبوو و ئەوان زۆر لەو پەلھویشتیہی سۆقیت دەترسان.

ھەموو ئەو کیشانەیی باس کران ھۆکاری گرنگی دەرکەوتنی سەرەتاکانی جەنگی سارد بوون، بۆیہ بۆچوونی زۆرینە پێیوایہ کە سەرەتا راستەقینەکانی ئەم جەنگە لە سالی ۱۹۴۵وہ دەرکەوت، بەتایبەتیش لە کۆنگرەیی یالٹا و داوای ئەویش پۆتسدامەوہ، واتا ھەرچەندە جیاوازیہەکان لە نیوان سۆقیت و ولاتە سەرمايەدارەکان ھەر لە سەرەتای دەرکەوتنی حوکمی کۆمونیستیہوہ لە سۆقیت دەرکەوتبوون، بەلام جەنگی سارد بەو مانایہی کە ھەییەتی، لەدوای جەنگی دووہمی جیھانەوہ دەست پێدەکات.

دووم: چۆنیتى بهرپوه چوونى جهنگى سارد و رووداوه كانى

دواى ئه وهى ههر يهك له ئه مهريكا و سوڤيت له مه رامه كانى يه كدى گه يشتن و به ته واوه تى له و راستى به گه يشتن كه پىكه اتيان كارىكى ئه سته مه و مملانى بهرژه وه ندىه كانيان له وه چووه ته دهر چاره سهر بكرىت، ئىدى ده ستيان به ههنگاه كانيان كرد بۆ بردنه وهى ئه مه جهنگه نوييه، له م پىناوه شدا ته واوى رىگا كانيان گرته بهر، يه كىك له و رىگايانه كه له سه رته تى جهنگه كه وه ده ركه وت، سىاسه تى گه مارۆدان يان ئىحتىوا كردن بو، كه ئه م سىاسه ته ش زياتر به پره نسى به كهى (هارى ترومان) ده ستى پىكرد.

له دواى جهنگى دوومه سى جيهان، يه كىك له كىشه كان لاوازى نابورى بو، ئه م لاوازى به نابورى به بو بووه كىشه به كهى گه وره بۆ به شىكى زۆر له و ولاتانهى كه ترسى بلا بوونه وهى كۆمونيستى لىده كرا، بۆ نمونه يۆنان له و كاته دا له ژىر فشارىكى زۆرى سوڤيت دا بو، برى تانىاش له يارمه تى دانى يۆنان رو به رووى دۆخىكى نابورى زۆر خراب بووه وه، بۆيه هاناي بۆ ئه مهريكا برد، له لايه كى ترىشه وه، به هۆى لاوازى نابورى به وه له توركىا، توركىا تا دههات زياتر ده كه وته ژىر هه ره شهى بلا بوونه وهى كۆمونيستى به وه، له ولاشه وه سه ركه وتنى كۆمونيسته كان له پۆله ندا، ئه مانه هه مووى وا يان له ئه مهريكا كرد كه هه ول بادت بهر به ته وژمى بلا بوونه وه و په لهاويشتنى كۆمونيزم بكرىت، يه كىك له و رىگايانه ش كه بۆ ئه م مه به سته گرته به، به شىك بو له جهنگى سارد، پره نسى به كهى (ترومان) بو، ترومان له بهرانبه ر كۆنگرېسدا گوتارىكى پىشكه ش كرد و تىايدا داواى له كۆنگرېسى ئه مهريكى كرد يارمه تى ماددى پىشكه ش به يۆنان و توركىا بكرىت بۆ ئه وهى له ده ست نه چن، ئه وه بو له ژىر ره زامه ندى كۆنگرېس، برى ۲۵۰ ميليۆن دۆلار بۆ يۆنان ته رخان كرا و ۱۵۰ ميليۆن دۆلار بۆ توركىا، به مه ش ورده ورده نابورى ئه و ولاتانه بوو ژايه وه و ترسى بلا بوونه وهى كۆمونيستى ره وييه وه، هاوكات له رپى ئه و به خشىنانه وه، ئه م دوو ولاته هاتنه چوارچىوهى فه له كى ئه مهريكى به وه، كه واته لىره وه جهنگى نفوز و گه مارۆدان ده ستى پىكرد، واتا پلانه كهى (ترومان)، كه برىتى بو له يارمه تى دانى ماددى، ئه و ولاتانهى له ژىر مه ترسى فراوانخوازى سوڤىتيدا بو، ههنگاوى يه كه م بو، به لام ئه م ههنگاوه هه موو شتىك نه بو بۆ رو به رو بوونه وه بهرانبه ر ته وژمى كۆمونيستى، كه تادههات، له ولاته هه ژاره كاندا ده رفه تى بلا بوونه وهى زياتر ده بو، تايبهت دواى ئه وهى كه به كرده وه

ئەمە لە ھەلبەردنەکانی ولاتانی رۆژئاوا لە ئەرۆپاش دەرکوت و پارتە کۆمونیستەکان دەستکەوتی باشیان بە دەست دەھینا، ھەربۆیە (جۆرج مارشال)ی وەزیری دەرەوی ئەمەریکاش پلانێکی تری پێشکەش کرد، ئەویش بریتی بوو لە یارمەتیدانی ئەو ولاتانە دەیانەوێت خۆیان لە ڕووی ئابورییەو ڕیک بھەنەو، کە لە بنەردتا ئەمە بەشیک بوو لە مەملەتەکان و ھەولدان دژی ئەوژمی کۆمونیستی، بەلام بەرینگەییەکی ئابورییەو، کە لەرپی ئەم پرۆژەییەو ئەمەریکا نزیکی ۲۰ ملیار دۆلاری ەک یارمەتی بەخشییە ولاتانی ئەرۆپای رۆژھەلات بە مەبەستی بەھێزکردنیاں لە بەرانبەر پەلھاوێژی سۆقتیدا، بۆیە یەکیک لەو ئامراز و رینگایانە کە لەم جەنگەدا بەکاردەھات، رینگە چەکی ئابوری بوو، کە دواتر سۆقتیش ھانای بۆ ھەمان چەک برد و ھەمان سیاسەتی بەکارھینا، تاییەت لە ولاتانی جیھانی سیدا، کە یارمەتیەکی زۆری بەشیک ھەرە زۆری جولانەو رزگاربخوازەکانی ئەو ولاتانە دا لە دژی دەسلەتە سەرمايەدارییەکان و حکومەتە سەرمايەدارییەکان دەجەنگان.

یەکیکی تر لە رینگاکانی ئەم جەنگە سیاسەتی ھاوپەیمانییەستت بوو لەلایەن ولاتانی رۆژئاوا و رۆژھەلاتەو، ئەو بوو ھەر یەکیک لەم دوو جەمسەرە لەپینا و خۆرێکخستەو و بەرەنگاربوونەو جەمسەرەکی بەرانبەردا چەند ھاوپەیمانیی و ریککەوتننامەییەکی سیاسی و سەربازیان بەست، لەوانە لە سالی ۱۹۴۸دا ولاتانی رۆژئاوای ئەرۆپا بۆ یەکخستەو و ریزەکانیان پەیمانی (برۆکسل)یان بەست، دواي ئەویش لە سالی ۱۹۴۹ پەیمانی باکووری (نەتەلسی NATO) لە نیوان ئەمەریکا و بریتانیا و ئیتالیا و ھۆلەندا و بەلجیکا و نەرویژ و دانیمارک و فەرەنسا و کەندا و پۆرتوگال و ئایسلاندا بەسترا، کە دواتریش ھەر یەک لە تورکیا و ژاپۆنیش دواي ئەو بۆ جەمسەری رۆژئاوایی یەکلایی بوونەو، چوئە ناو ئەم پەیمانەو. لە سالی ۱۹۵۳یش ھاوپەیمانییەکی لە نیوان ژاپۆن و کۆریا بەسترا، ئەمە جگە لە چەندین وردە ریککەوتنی تر بەپیتی ھەلومەرج و بارودۆخ. لەبەرانبەر ئەمانەشدا بلۆکی رۆژھەلاتی ھەمان ئەو ھەنگاوانە گرتەبەر، ئەو بوو لە سالی ۱۹۴۷دا کۆمفۆرمی راگەیاندا، واتا نووسینگەیی راگەیاندا پارتە کۆمونیستیەکان، کە مەبەستیان لە ھاوکاریکردنی پارتە کۆمونیستیەکانی جیھان بوو، کە ئەمە زیاتر لەبەرانبەر پرۆژەیی مارشالدا ھاتە ئاراو، ھەرەھا لە سالی ۱۹۵۵دا ولاتە کۆمونیستیەکان لە بەرانبەر (ناتۆ)دا پەیمانی (وارشۆ)یان راگەیاندا، کە پەیمانیک بوو لە نیوان سۆقت و پۆلەندا و رۆمانیا و ھەنگاریا و چیکۆسلۆفاکیا و بارەگاکەیی لە وارشۆ بوو، لە

لايه کی تریشه وه، سؤقیت هاوکاری ته واری پارته کۆمونیسیتییه کانی بزوتنه وه بهره لستکاری و زرگاربخوازه کانی ده کرد به تاییه تی له ئاسیا و ئه فریقا و باکووری ئه مه ریکا و ئه مریکای لاتینی.

- کیشه و قهیرانه گرنه گه کانی ئه م جهنگه

له ئه نجامی ئه م مملانییه دا زۆرجار ناکۆکی و مملانییکان ده گه یشتنه ئه و شوینه ی که قهیرانیکی سیاسی گه و ره و هه ندیک جاریش تا راده ی به کاره یێنانی چه ک بخته وه، به لام له ترسی چه که قورسه کان هه ر یه ک له ئه مه ریکا و سؤقیت خۆیان له جهنگی راسته و خۆ ده پاراست، بۆیه زۆرجار ئه و کیشانه ی که له ئه نجامی پێکدا هه لپژانی به رژه وه ندیی ئه م دوو جه مسه ره ده که وته وه، له چه ند ناوچه یه کی تر دا ده رده که وت.

یه کێک له گرنه گرتین ئه و کیشانه، کیشی کۆریا بوو، ناوچه کانی کۆریا که له کاتی جهنگی دووه می جیهاندا له ژێر دهستی ژاپۆن بوون، دوا ی جهنگ له لایه ن هاو په پمانانه وه ئه م ناوچه نه له ژێر دهسه لاتی ژاپۆن ده رکران و به هه مان شیوه ی ناوچه کانی تر وه ک ئه لمانیا و رۆژه لاتی ئه وروپا، کۆریاش به سه ر دوو له تدا دابه ش کرا، باشووره که ی به ر ئه مه ریکا که وت و باکووره که یشی به ر سؤقیت، ئه وه بوو دوا ی مشتومر و بیئنه و به ریه کی زۆر، ئه م دوو له ته نه یان توانی یه کبگرنه وه و به یپی بریار یکی نه ته وه یه کگرتوه کان دوو ده ولت دروست کرا، یه کێکیان کۆریای باکوور که له ژێر سایه ی سؤقیتدا بوو، ئه ویت ریشیان کۆریای باشوور که له فه له کی ئه مه ریکیدا ده خولایه وه، ئه م دوو ولاته له ئه نجامی کیشه کانیان نه یان توانی به یه که وه هه لبکن، بۆیه له سالی ۱۹۴۹ دا شه ر له نیوانیاندا دروست بوو، هه ر له و ساله شدا بوو که کۆماری چینی میلی دامه زرا، ئه مه زیاتر له خزمه ت به رژه وه ندییه کانی سؤقیت و کۆریای باکوور بوو، هه ر بۆیه به هۆی یارمه تییه کانی (ستالین) و (ماوتسی تۆنگ) وه، هیژه کانی کۆریای باکوور توانیان بچه ناو خاکی کۆریای باشووره وه، ئه و شکسته ی کۆریای باشوور مانای شکستی ئه مه ریکاش بوو، چونکه کۆریای باشوور بایه خێکی زۆری بۆ ئه مه ریکا هه بوو، به مه ش به رژه وه ندییه کانی ئه مه ریکا له رۆژه لاتی دوور که وتنه ژێر هه ر هه شه و مه ترسی چین و سؤقیتته وه، بۆیه به ناچاری ئه مه ریکا هیژی خۆی نارده ناوچه که و جهنگ له و ناوچه نه دا به پشتیوانی هه ر یه ک له ئه مه ریکا و یه کیتی سؤقیت و چین تا سالی ۱۹۵۳ به رده وام بوو، که جهنگه که هینده قورس بوو تا ئه و راده یه ی ناراسته یه ک له ناو ئه مه ریکیه کان ده رکه وتبوو داوا ی وه شاندن ی چه کی ئه تۆمی ده کرد

له بهرانبهر چين، كهواته ئه مه يه كيڭك بوو لهو پيڭداهه لپژانانه ي بهر ژه وهنديه كانى ئه مه ريكا و سؤقيت و رووداوه كانى جهنگى سارد.

رووداوه كانى جهنگى سارد و مملاتنيكانى رۆژ به رۆژ توندتر و فراوانتر ده بوو، به لام له گه ل ئه وه شدا له ناوه راستى په نجاكاني سه ده ي بيسته مه وه تا ناوه راستى شهسته كان، چهند گۆرانكارى بهك روويان دا كه تا راده بهك گرژيه كانيان كه م كرده وه، له وانه مه رگى ستالين له سالى ۱۹۵۳ دا كه تاراده به كه ي زۆر گۆرانكارى به سه ر سياسه تى سؤقيتدا هات و ساردى بهك مملاتنيكانى گرته وه و هه ريه كه له (خرۆشؤف) و (بۆلكاتين) جاريكى تر چوونه وه ناو په يوه ندييه نيو ده وه له تيه به كان و له و ماوه به شدا به هؤى ئه و سياسه ته وه يه كيتى سؤقيت په يوه نديى ديپلوماسى له گه ل ئيسرائيل دامه زران و له سالى ۱۹۵۵ يشدا به دامه زراندى نه مساي سه ر به خۆ رازى بوو و هه ر له و ساله شدا به شدارى له كۆنفرانسى چه كدامالينى ژنييف كرد، كه ئه مه ريكا ش له و كۆنفرانسه دا به شدار بوو، ئه مه جگه له وه ي له كۆنگره ي ۲۰ ي پارتى كۆمونيستى سؤقيتيدا، كه له سالى ۱۹۵۶ دا به ستر، ره خنه يه كه ي توند ئاراسته ي خودى ستالين و كاره كانى كرا و جهخت له وه كرايه وه كه ژيان له گه ل ولاته سه رمايه دارى به كاندا پيويسته، له بهرانبهر ئه م ههنگاوه ئه ي سؤقيتيشدا هه ر له و ماوه به دا له ئه مه ريكا ش سه رۆك (ئه يزنه اوه ر) هاته سه ر حوكم كه تا راده بهك سياسه تى كه ي نه رمترى بهرانبهر سؤقيت ده نواند.

به لام ئه مه ئه وه ناگه يه نيٽ كه رووداوه كانى جهنگى سارد به ته واي وه ستابن، يان به ره و نه مان چووبن، چونكه له سالى ۱۹۵۷ به دواوه جاريكى تر گرژى كه وته وه نيو په يوه ندييه كانى ئه م دوو لايه نه و له و ساله دا بوو (خرۆشؤف) رايگه ياند كه سؤقيت ده ستى به دروست كردنى موشه كيڭكى نو ي كرده وه كه ده توانيٽ به هه زاران كيلومه تر شه توم بهاويٽ، هه ر له هه مان ساليشدا بوو سؤقيت، يه كه م مانگى ده ستردى خؤى نارده تاسمان، ئه م كارانه ي سؤقيتيش ترسيكى گه وه ي لاي ئه مه ريكا دروست كرد و جاريكى تر ههنگاوه كانى ئه مه ريكا بۆ مملاتنيكردنى سؤقيت ده ستى پيكرده وه، به لام ئه مجاره يان مملاتنيى شه تومى بوو، ئه وه بوو له سالى ۱۹۵۸ دا ئه مه ريكا ش يه كه م مانگى ده ستردى خؤى نارده بؤشاييه كان و مملاتنيكان تا ده هات توندتر ده بوو.

له سه رويه دى چرپوونه وه ي مملاتنيكانيشدا بوو جاريكى تر سؤقيت كيشه ي بهرلينى زيندوو كرده وه، كه له سالى ۱۹۵۸ وه جاريكى تر سؤقيت هه ولى دا ئه و كيشانه ي كه له سه ر شارى بهرلين هه بوون، بوروژينيته وه، ئه ويش زياتر له بهر ئه وه ي كه شىوازي ژيان و راده ي بژيوى

سله به شه رۆژئاواکەى بەرلیندا باشتەر بوو لە چاوە بە شه رۆژەهلاتییە کەى ژێر دەسەلاتی لایەنگرانی سۆڤییتی، هەر بۆیە بەشیکی زۆری دانیشتوانی بە شه رۆژەهلاتییە کە وردە وردە بەرەو بە شه رۆژئاواییە کە کۆچیان دە کرد و لاوازی دەسەلاتی رۆژەهلاتییە کان دەردە کەوت، ئەمەش سەرانی بەرەى رۆژەهلاتی نیگەرمان دە کرد و وای لیکردن کە جاریکی تر کیشەى ئەو شارە بوروژیتەو، ئەو بوو رایانگەیاندا کە رۆژئاواییە کان بە چە کدارکردنی بە شى رۆژئاواى ئەلمانیا، سەرپیچی بە نده کانی کۆنگرەى بۆتسدام دە کەن، بۆیە هیچ مافینکیان بە بەرلینەو نە ماوه و پێویستە شاری بەرلین یە کبخریت و بکریته پایتەختی ئەلمانیاى رۆژەهلاتی، ئەم بارودۆخە رۆژ بە رۆژ توندتر و ئالۆزتر دەبوو، بەتایبەتی لە تشرینی دووهمى ۱۹۵۸دا دۆخە کە بەیە کجاری تەقییەو، دواى ئەو (خروڤۆڤ) سەرۆکی روسیا بە فەرمی پشتیوانی خۆی بۆ ئەلمانیاى رۆژەهلاتی دەرپری و بارودۆخە کەش بە ئاقاری هەرەشە کردنی بە کارهینانی هیژدا روڤشت، ئەمەش بوو هۆکاری قەیرانیکی سیاسی گەورە کە دواى زنجیرەى کى دور و درێژ لە کۆیونەو و کۆنگرەى نیۆدەولتەى لە سالی ۱۹۶۱دا کۆتایی بەم کیشەى هات، بەلام هەر لەو سالەشدا بوو کە دیواری بەرلین لە نیوان هەردوو بەرە کەدا لە لایەن ئەلمانیاى رۆژەهلاتییەو دەروست کرا.

هەر لەو ماوهیەشدا بوو کە کیشەى کوبا وەك بەشیک لە مملانیکانی نیوان ئەم دوو جەمسەرە دەستی پیکرد، لەو سەرۆبە ندهدا کە سۆڤیت سەرقالی تاقیکردنەو ئەتۆمییە کانی بوو، لە سالی ۱۹۵۹دا (فیدل کاسترۆ) توانیبوو پاتیستای سەر بە سەرمایه دارە کان لە کوبا وە دەرنیست، (پاتیستا) دەمیك بوو ناوه ناوه حوکمی کوبای دەگرتە دەست و یە کیک لە سیاسیە راسترەو دیارە کانی کوبا بوو، بەلام لە سالی ۱۹۵۲هوە لە کوبا شۆرشییکی چە کدارییانەى بە سەر کرابە تی پارێزەر (کاسترۆ) هوە لە دژی ئەم دەسەلاتە راگەیه نرابوو و لە سالی ۱۹۵۸دا دواى شەریکی دور و درێژ، ئەو شۆرشە توانی بە رادەیه کى زۆر حکومەتە کەى پاتیستا لاواز بکات و لە سەرەتای سالی ۱۹۵۹هوە سەرکەوتنی تەواو بە دەست بەینیست. هەرچە نده کاسترۆ لە سەرەتادا کۆمونیستیکی تەواو نەبوو، بەلام لە گەڵ رەوتی رووداوه کاندا وردە وردە بەرژەو ندهییە کانی بە لای سۆڤیتدا کەوتەو و توانی پشتیوانی سۆڤیت بە تەواوی بە دەست بەینیست و ببیتە نە یاری بەرژەو ندهییە کانی ئەمەریکا لەو ناوچە یە، لێرە شهو هەنگیکی گەورە لە نیوان لایەنگرانی کۆمونیستی بە پشتیوانی سۆڤیت و پارێزگارە کان بە پشتیوانی ئەمەریکا لە کوبا کەوتەو، کە تا ناوه راستی شهسته کانی خایاند و لەوێهە وردە وردە بەرەو هیپوربوونەو چوو.

له ناوه‌پراستی شه‌سته‌كانه‌وه چهند رووداویکی تر دهرکه‌وتن که بوونه هۆکاری گۆپرانکاری گوره به‌سەر روه‌تی روداوه‌کانی جه‌نگی سارددا، له‌وانه‌ش دهرکه‌وتنی (کۆمه‌له‌ی ولاتانی بیلایه‌ن) له‌ جیهانی سییه‌مدا و بووژانه‌وه‌ی هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی له‌ رۆژئاوای ئه‌وروپا و زیاده‌بوونی کاریگه‌ریی چین و ژاپۆن به‌سەر په‌یوه‌ندییه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کان، له‌لایه‌که‌وه دهرکه‌وتنی کۆمه‌له‌ی ولاتانی بیلایه‌ن، ئه‌و کۆمه‌له‌یه‌ له‌ ساڵی ۱۹۶۱دا به‌ فهرمی له‌ به‌لگراډ راگه‌یه‌نرا و ته‌نها ئه‌و ولاتانه‌ی ده‌گرته‌وه، که‌ سەر به‌ هیچ به‌رده‌یه‌ک له‌ دوو به‌ره‌که‌ نه‌بوون، واتا نه‌ سەر به‌ ئه‌مه‌ریکا بوون و نه‌ سەر به‌ سوئیت، ئه‌وه‌ بوو له‌ ماوه‌ی کاره‌کانیدا چه‌ندین کۆنگره‌یان له‌ قاهره‌ و لۆساکا و جه‌زایر و کۆلۆمبۆ و کوبا ته‌نجام دا، به‌ گشتی ئه‌و کۆمه‌له‌یه‌ نزیکه‌ی ۸۶ ئه‌ندامی له‌ ولاتانی ئاسیا و ئه‌فریقا و ئه‌مریکای لاتین و ئه‌وروپا هه‌بوو. دهرکه‌وتنی ئه‌و کۆمه‌له‌یه‌، به‌جۆریک له‌ جۆره‌کان کاریگه‌ر بوو له‌ که‌مه‌کردنه‌وه‌ی رۆلی ئه‌و دوو زه‌هێزه‌ له‌ جیهانی سییه‌مدا، چونکه‌ ئه‌ندامانی ئه‌و کۆمه‌له‌یه‌ رایان ده‌گه‌یاند که‌ ئه‌وان نه‌ سەر به‌ رۆژئاوان و نه‌ سەر به‌ رۆژه‌لاتن، به‌لکو سه‌ربه‌خۆن، که‌ ئه‌مه‌ش تا راده‌یه‌کی زۆر کاریگه‌ر بوو له‌سەر که‌مه‌کردنه‌وه‌ی کاریگه‌ریی ئه‌و دوو جه‌مسهره‌ له‌ رهنگرپۆکردنی سیاسه‌تی جیهان، چونکه‌ به‌شی هه‌ره‌ زۆری مملاتنیکانیان له‌ ولاتانی جیهانی سییه‌مدا بوون.

له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ ولاتانی رۆژئاوای ئه‌وروپا که‌ به‌ر له‌ جه‌نگ خاوه‌ن ده‌سه‌لات و نفوزیک‌ی ئابوریی و سیاسیی گه‌وره‌ بوون له‌ جیهاندا، به‌لام له‌ دوا‌ی جه‌نگی دووه‌می جیهانه‌وه‌ به‌ دهرکه‌وتنی ئه‌و دوو زه‌هێزه‌ و له‌ ته‌نجامی ماندوبوون و شه‌که‌تیان له‌ جه‌نگ، ته‌واوی ئه‌و پێگه‌ سیاسیی و ئابورییه‌ی هه‌یانبوو، له‌ ده‌ستیان دا، بۆیه‌ هه‌میشه‌ چاویان له‌ گه‌رانه‌وه‌ی ئه‌و شکۆمه‌ندییه‌ی خۆیان بوو و له‌ هه‌ولێ ئه‌وه‌دا بوون جاریک‌ی رۆژ له‌ په‌یوه‌ندییه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کاندا په‌یدا بکه‌نه‌وه، چونکه‌ به‌هۆی کاریگه‌ریی ئه‌و دوو جه‌مسهره‌ کاریگه‌ریی ئه‌و ولاتانه‌ له‌ په‌یوه‌ندییه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کاندا زۆر که‌م بووبوو، له‌م پیناوه‌شدا دوا‌ی چه‌ند هه‌نگاوێک له‌ ساڵی ۱۹۵۷دا له‌ رۆژئاوای ئه‌وروپا بازا‌ری هاوبه‌شی ئه‌وروپیان راگه‌یاند، که‌ ئه‌مه‌ش سه‌ره‌تای دهرکه‌وتنه‌وه‌یان بوو وه‌ک هیتیک، که‌ زیاتر هیتیک‌ی نیوه‌ندی بوو، به‌لام له‌ گه‌ل ئه‌وه‌شدا تا راده‌یه‌ک کاریگه‌ر بوو له‌ که‌مه‌کردنه‌وه‌ی کاریگه‌ریی ئه‌و دوو جه‌مسهره‌ له‌ په‌یوه‌ندییه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کاندا.

له‌ولاشه‌وه‌ دهرکه‌وتنی چه‌ند ده‌سه‌لاتیک‌ له‌ ئاسیا که‌ رۆژ به‌ رۆژ له‌ پێشکه‌وتن و بره‌سه‌ندندا بوون، رۆلی گه‌وره‌یان هه‌بوو له‌ که‌مه‌کردنه‌وه‌ی هه‌ژمونی سیاسییانه‌ی ئه‌م دوو

جەمسەرە لە ناوچە کەدا، ئەم دوو وڵاتە کە ژاپۆن و چین بوون، یەکیکیان وەك هێزێکی سیاسیی گەورە و ئەویتیژیان وەك هێزێکی ئابووری گەورە، رۆژ بە رۆژ زیاتر لە ناوچە کانی خۆیاندا کاریگەری ئەو دوو جەمسەرەیان کەمتر دەکردهوه، چین کە لە سالی ۱۹۴۹دا بە سەرکردایەتی (ماوتسی تۆنگ) توانی دەسەلاتی سۆسیالیستی دابەزرینیت، تا سالی ۱۹۵۷ یەکیک بوو لە هاوێمانە بەهێزە کانی سۆقیت و یارمەتیدەریکی گەورە زانستی و ئابووری و هونەری بوو بۆ ئەو، بەلام دواتر لەو هاوێمانیەتیە کەشایەوه، ئەمەش کاریگەری هەبوو لە لاوازکردنی هەردوو جەمسەرە کە جەنگی سارد، چونکە بە روویە کدا کاریگەرییەکی گەورە لە سەر سۆقیت هەبوو و بەروویەکی تریشدا بوو هۆکاری ئەوەی کە لە شەستەکانەوه چین زیاتر بە لای وڵاتانی جیهانی سێیەمدا بشکیتتەوه، دەسەلات لە نێوئەندە رزگاربخوازه کانا پەیدا بکات و زیاتر وەك هەلگری ئالای خەباتی دژە ئەمەریکی بناسریت و لە سەرەتای حەفتاکاندا دیپلۆماسیەتی چین رۆژ بە رۆژ بەهێزتر بێت و ئەو راستییە بسەلمینیت کە ئەو هەژمونی دوو جەمسەرە کە قبول نینە. کەواتە بە رادەیهکی زۆر لە پێگە و نفوزی سۆقیت کەم بکاتەوه و دژایەتیەکی قورسی ئەمەریکاش بکات.

لە وڵاتەوه ژاپۆن بەپێشکەوتنە ئابوورییەکانییەوه، توانیبوو وەك جەمسەرێکی ئابووری گەورە خۆی بسەپینیت و لە شەستەکان بەدواوه بگاتە ئاستی ئەو جۆره وڵاتانە کە کاریگەری گەورە هەبێت لە کەمکردنەوهی رۆلی هەر یەک لەو دوو جەمسەرە.

گرنگترین کێشە کانی ئەو ماوەیهی جەنگی ساردیش شەری قییتام بوو، کە بەرژەهەندییە کانی ئەمەریکا و رۆژەهەلاتییەکان لەویشدا وردە وردە دەبوونە مایە دەرکەوتنی یەکیکی تر لە ناوچە مەملەکانی جەنگی سارد، کە ئەویش قییتام بوو. لە قییتامدا هەر لە سالی ۱۹۴۵وه شۆرشێکی رزگاربخوازی بە سەرکایەتی (هۆشی مینا)ی سەرۆکی پارتی کۆمونیستی قییتامەوه لە دژی داگیرکاری فەرەنسا دەرکەوتبوو، ئەم شۆرشە رۆژ بە رۆژ زیاتر دەچوو پیش، بەتایبەتی دواي ئەوەی کۆمونیستەکان لە چین سەرکەوتن و لەویشەوه یارمەتییهکی زۆریان پێگەیشت و ئەم جولانەوهیه ئەوئەندە تر چوو پیش و تەنگی بە فەرەنسییەکان هەلچنی و لە سەرکەوتنی بەردەوامدا بوو، ئەم سەرکەوتنەوهی رزگاربخوازانێ قییتام کە لەلایەن کۆمونیستەکانی چین و سۆقیتەوه پشتیوانی دەکرا، نیکەرانییەکی گەورە بوو بۆ ئەمەریکا و بەرژەهەندییە کانی لەویدا بە تەواوی خستە مەترسییەوه، هەر بۆیه ئەمەریکاش بریاری دا یارمەتی فەرەنسییەکان بدات، بەو پێیهی کە ئەو شەرە لەوی دژی بلۆکی رۆژەهەلاتییە واتا چین و سۆقیت، ئیدی ئەمەریکا دەستی

به ناردنی پاره و چهك و سهرباز كرد بۆ ناوچه كه و شهريكي به كجار توندوتیژ له قیتمام كهوتوه به تاييه تي له سالی ۱۹۶۶ به دواوه.

له كۆتايی هفتاكان و به دريژايی ههشتاكانیش، جهنگی سارد پیی نایه قۆناغیكي نوپوه كه قۆناغی سه رهتای لیکهه لوه شانه وهی بلۆکی سۆقیت بوو، ئەم قۆناغەش له وپوه دەستی پیکرد كه هیژه کانی سۆقیت روویان کرده ئەفغانستان و تا سالی ۱۹۸۵ ی خایاند، گرنگترین دیارده کانی ئەم قۆناغه بریتیه له کیشه موشه کیهه کان و شهري ئەستیره کان، چونکه له گه ل توندتر بونی مملانی و نا کۆکیه کاندایه تاييه ت له دواي جهنگی قیتمامیشه وه، به ره مه پینانی موشه كه کیشوه رپره کان له ههردوو جه مسه ری رۆژ هه لآت و رۆژ تا وادا تا دههات زیاتر ده بوو، بۆ نمونه له سه ره ده می (تایزنه اوه ر) دا ئەمه ریکا نزیکه ی ۲۰۰ موشه کی کیشوه رپری هه بوو، به لآم له سالی ۱۹۶۷ دا ژماره ی موشه كه کانی گه یشتنه ۱۰۰۰ موشه ك، كه ئەمیش زیاتر له ترسی موشه كه کیشوه رپر و مانگه ده ستکرده کانی سۆقیت بوو. به گشتی ئەم مملانییه له ناوه راستی په نجا کانه وه له نیوان ئەم دوو جه مسه ره دا ده رکه وت و رۆژ به رۆژ له بره وه سهندندا بوو و بودجه یه کی زۆر و توانیه کی زانستی ئیجگار گه وه ی له ههردوو جه مسه ره که دا بۆ ته رخان کرابوو، به راده یه ک سالانه به ملیار دۆلار له م کیه رکیه دا خه رج ده کران و له ناوه راستی سالی ۱۹۷۷ به دواوه ئیدی هه ریه کیك له م دوو جه مسه ره خاوه ن نوپترین جۆره کانی موشه ك و کلاوه ی ئەتۆمی و مانگه ده ستکرده کان بوون. گرنگترین کیشه کانی ئەو سه ره ده مه ش، کیشه ی مملانییه له سه ر فراوان کردنی نفوزی هه ر یه ک له م دوو جه مسه ره له جیهانی سییه مدا، له و ماوه یه دا چه ندین کیشه ده رکه وتن که به رژه وه ندیه کانی ئەم دوو جه مسه ره تیایدا رۆلی گه وره یان بوو و زۆر جار پیکدا هه لپژانه کانیان تا ناقاری جه نگ ده رپیشت، له وانه کیشه ی عه رب - ئیسرا ئیل له ۱۹۷۱ دا.

کیشه ی عه رب - ئیسرا ئیل یه کیك بوو له و کیشه نه ی که هه ر له ناوه راستی په نجا کانی سه ده ی رابوردوه وه تا ناوه راستی هفتاکان به چه ند قۆناغی کدا تیپه ری و هه ستیاری کیشه که و گرنگی ناوچه که ش وای کردبوو که هه ر یه کیك له و دوو جه مسه ره به پیی به رژه وه ندیه کانی خۆیان هاوکاری لانیك له لایه نه کان بکه ن، بۆ ئەوه ی به ر به بالاده ستی جه مسه ری به رانبه ر بدات، بۆیه ئەم دوو جه مسه ره له م کیشه یه دا به شیوه ی جۆراوجۆر به شدار بوون، بۆ نمونه له شه ری عه رب - ئیسرا ئیلی ۱۹۵۶ دا سۆقیت راسته وخۆ به چه ك و یارمه تیبه چه کسازیه کان له پال عه ره به کانه وه به شدار بوو.

یەکیکی تر لەو کیشانەیی لەو کاتەدا ئەم دوو جەمسەرە رژۆلی گەورەیان تێدا بینی، کیشەیی دەسەلات و حکومەتەکانی رژۆهەلاتی ناوەراست و یەکلاییکردنەوەی لە بەرژەوهندی خۆیان بوو، بۆ ئەم مەبەستەش ئەم دوو جەمسەرە بە تەواوی هاتبونە ناو ئەو کیشانەیی، لەوانەش کیشەیی هاتنی قەزافی بۆ سەر حوکمی لیبیا لە ساڵی ١٩٦٧ و بەعسییەکان لە عێراق و حافز ئەسەد لە سووریا ساڵی ١٩٦٨ و تەنانت لە میسریش لە سەرەتای سەردەمی ساداتەو تا ساڵی ١٩٧٣، لەم کیشانەدا بە شیوەیەکی گشتی نفوز و دەسەلاتی سۆقیت روو لە زیادبوون بوو و یارمەتیەکانی لەرووی چەکەو بەردەوام بوو، تا ئەو رادەیەکی ئەم کردارەیی رووسیا ئەمەریکای زۆر نیگەرەن کردبوو، چونکە هەر یەکە لە سۆقیت و ئەمەریکا هەولیان دەدا بەهۆی شۆینە ستراتژی و هەستیاریەکانیانەو ئەو حکومەتانەیی لەو ناوچانەدا دینەسەرکار، لە چوارچۆی بەرژەوهندییەکانی ئەواندا بخولینەو، بۆیە زۆرجار لە پیناوەدا کیشەکان تا ئاشاری بەکارهێنانی چەک دەپۆشتن، لە سەرەنجامی ئەم کیشانەشدا لەگەڵ ئەوەشدا کە سەرەتا سۆقیت رژۆلی بەرچاوی هەبوو، بەلام دواتر وردە وردە ئەمەریکا توانی ئەو دەسەلاتانە بەهینیتەو ناو چوارچۆی بەرژەوهندییەکانی خۆی و لە حەفتاکانی سەدەیی رابوردووەو لە بەشی زۆری ولاتانی رژۆهەلاتی ناوەراستدا چەند دەسەلاتییکی تاکرەو و دیکتاتۆرییانە دروست بکات و بە هەموو جۆرێک پشتیوانی لە مانەوێیان بکات، ئەویش لە ترسی دروستنەبوونی کیشە لە ناوچەکە و دزە نەکردنەو سۆقیت بۆ ناو کیشەکان و قۆستنەوێیان لە بەرژەوهندی خۆیان، هەر ئەمەش وایکرد کە لە ناوەراستی حەفتاکانەو تا ناوەراستی هەشتاکان تەواوی دەسەلاتەکانی عێراق و سووریا و بەشی هەرە زۆری ولاتانی تری ناوچەکە بە ئێرانیشەو (هەرچەندە دواتر ئێران زۆر خێرا سیاسەتی نە رژۆهەلاتی و نە رژۆتاوایی بەرزکردەو) بەجۆرە دروست بن، کە لە بەرژەوهندی ئەواندا بیست، کە کورد و کیشەکەیشی یەکیک بوون لە قوربانیانی ئەم سیاسەتە.

ئەمە جگە لەوێ ئە ئەفریقاش ئەم کیشانە هەر بەردەوام بوون، بۆ نمونە لە ئەنگۆلا کە دوو بەرەیی نیوخۆیی هەبوو، یەکیکیان سەر بە سۆقیت بوو (NPLA)، ئەویتریشیان سەر بە ئەمەریکا بوو (UNITA)، ئەم دوو بەرەییە لە مەملەتی بەردەوامدا بوون، سەرەنجام شەرێکی درێخایەنیش لە نیوانیاندا کەوتەو، کە ئەم شەرەیی ئەنگۆلا نمونەییەکی زۆر بچووکرادی پیکداهەلپۆزانی ئەمەریکا و رووسیا بوو.

کیشەکانی جەنگی سارد هەر بەردەوام بوون و تا دەهات فرەهەند و قوڵتر دەبوو، لە پال هەموو ئەمانەدا سۆقیت لەرپیی هەولدانەو بۆ هینانە سەر حوکمی رژۆمی کۆمونیستی، چ بەهۆی

بوونی پارتی کۆمونیستییهوه بیت بۆ نمونه له ئهفغانستان، یان بزوتنهوهی زرگاربخوازییهوه بیت بۆ نمونه ئهنگولا، ههولتی دها پیڤگهی سۆسیالیزم له جیهان و به تاییهتیش له ناوچه ههستیارهکان فراوانتر بکات، که ئههمهریکاش به ههموو جۆریک ریڤگری لهم ههنگاوانه سۆڤیت دهکرد و له بهرانبهردا ههولتی دها ئهوه دهسهلاتانه بهیڤیتته سهر حوکم که له چوارچۆیهی بهرژهوهندییهکانی خۆیدا بوون، ههر لهو پیناوهشدا کیبهرکی و پیڤشپریکیه کی چهکسازیی گهوره له نیوان ئهم دوو جهمسهرهدا رووی دا، وهک موشهکی درێژخایهن و چهکی ئهتۆمی و شهپری ئهستیرهکان.

له ناوهراستی ههشتاکانهوه ئهم کیڤشانه و زۆری مملانیکان و ناکۆکیهکان ورده ورده ئهم دوو هیژهی بهرهو شهکهتیبوون برد و سهرهنجام پردهکانی لیکنزیکیبوونهوهی نیوان ئهم دوو هیژه زیاتر بو، که له سهرهتاوه به قۆناغی کهمکردنهوهی گرژی و دهستپیکردنهوهی دانوستان لهسهر کهمکردنهوهی چهک و ریڤکهوتننامه دهستی پیکرد، که لهم بهارهدا ریڤخراوه نیودهولهتییهکان رۆلی گهورهیان بینی، له ناوهراستی ههشتاکان بهدواوه ورده ورده بهیه کهگهیشتن و کۆبوونهوهکانی نیوان ریبهرائی ئههمهریکا و سۆڤیت له زیادبووندا بو، ئهوه بو له نیوان سالێ ۱۹۸۵-۱۹۸۹ سهروۆک (ریگان)ی ئههمهریکی و سهروۆک (گۆرباچۆڤ)ی روسی دووجار بهیه کهوه دانیشتن.

سپیهم: بارودۆخی ناوخۆیی ئههمهریکا له سهردهمی جهنگی ساردا

لهدوای جهنگی دووهمی جیهانهوه بووژانهوهیهکی گهوره بهسهر ئابووری ئههمهریکادا هات و جارێکی تر ئابووری ناشتی شوینی ئابووری جهنگی گرتوه و ملیۆنهها سهرباز گهراوه بۆ بهارهکانی کار و بهرههههپینان، لهم ماوهیهدا (هاری ترومان) له دوای مردنی رۆزفیلد هاته سههر حوکم، به هاتنی ئهوه، ورده ورده بارودۆخی ئابووری له ئههمهریکا پیڤشکهوت، یهکیک لهو سیاسهتانهی که (هاری ترومان) دهریکرد، (ڤیزدل) بو، واتا یاسای دادپهروهری، که تیایدا به رادهیهکی زۆر ههولندرا بژیوی کریکاران باشت بکریت، بهم جۆره له نیوان سالێ ۱۹۴۵-۱۹۴۷ داهاتی ئههمهریکا زیاتر له ۱۵ ملیار دۆلار زیادی کردبوو و ژیانی ئابووریش له پیڤشکهوتنیکی بهردهوامدا بو. بهلام لهگهڵ ههموو ئهوه پیڤشکهوتنانهدا، یهکیک له کیڤشهکانی حکومهتی ترومان کیڤشهی بیکاری بو، که بووبوه مایهی نارهزاییهکی زۆری سهندییکان و حکومهتی ناچارکردبوو جارێکی تر دهست له کاروباری ئابووری وهربداتهوه و چهند یاسایهک به مهبهستی چاککردنی ئهم بارودۆخه دارپۆڤیتتهوه.

كىتشيەكى تىرى ئەو سەردەمە، كىتشيە ھەلبىزاردنى سەرۆكى ولات بوو بەو جۆرە كە سەرۆكى ھەلبىزىردراو خاۋەن زۆرىنە كۆنگرىسىش بىت، چونكە بەپىي ياسا كۆنەكە زۆر جار سەرۆكى ولات لەناو كۆنگرىسىدا زۆرىنە دەنگە كانى نەبوو، بۆيە ئەمە گىرتىكى گەورە بوو لەبەردەم ئەو ياسايانە دەرى دەكرد، لەوانە ھەرىكە لە ترومان و ئايزنھاۋەر ئەم كىتشيەيان ھەبوو، چونكە ئەوان سەرۆكى ولات بوون، بەلام زۆرىنە كۆنگرىس لە پارتەكەى ئەوان نەبوو، بۆ نمونە ترومان كە سەر بە كۆمارىيەكان بوو، جىگرى زۆزفيلدى دىموكراتى بوو، دواى مردنى زۆزفيلد ھاتە سەر حوكم، دواترىش لە حوزەيرانى سالى ۱۹۴۵د لە ھەلبىزاردنەكاندا زۆرىنە بەدەست ھىنا، بەلام زۆرىنە كۆنگرىس لە پارتەكەى ئەو نەبوون، بۆيە كاركارا بۆ باشكردنى ئەم كىتشيە.

يەككىكى تر لە كىتشيە كانى سەردەمى ترومان، ئەو بوو كە ئەم سەردەمە سەردەمى دواى جەنگ بوو، لەدواى جەنگىشدا چەندىن كىتشيە ۋەك دابەزىنى بەھاي دۆلار و كىتشيە ھارىكارىي ولاتانى ژىر ھەرەشەى كۆمونيستى و دابىنكردنى خەرجىيەكانى پىرژەى مارشال، ھەرۋەھا كىتشيەى كۇباى رۇبەروو بوو، ۋە كە ئەمانە تا رادەيەكى زۆر كارىگەر بوون لە كەمكردنەۋەى ھەيبەت و دەستەلايى ترومان و قەيراناۋىكردنى سەردەمەكەى. ھەر لەو كاتەدا چەندىن كىتشيە تىرى ۋەك قەلاچۆكردنى كۆمونيستەكانى ناۋەۋەى ولات و كىتشيە بەرلین و سەركەۋتنى (ماۋتسى تۆنگ) لە چىن و چەندىن كىتشيە تىرىش رۇبەروو بوو، ھەموو ئەمانە بە تەۋاۋى ئەو حوكومەتەى ترومانيان شەكەت كىردبوو، بۆيە ھەرچەندە كۆنگرىس ياساى مافى دووبارە ھەلبىزاردنەۋەى پەسەند كىردبوو، بەلام ترومان بۆ جارى دوۋەم خۆى ھەلنەبىزاردنەۋەى لە شۆيىنى خۆيدا كەسىكى بەناۋى (ستىقن سۆن) ۋە كاندىد كىرد، بەلام لەو ھەلبىزاردنەدا (ئەيزنھاۋەر) سەركەۋتو بوو، كە ئەۋكات سەركردەى گىشتى ھىزەكانى ناتو بوو.

ھاتنەسەر حوكمى (ئايزنھاۋەر) لەكاتىكدا بوو، كە كىتشيە كۆريا كۆتايى ھاتبوو، بۆيە تارادەيەك ولات لەروۋى ئابورىيەۋە، لە بوورژانەۋەى ئابورى و فراۋانبورندا بوو، ئەمەش واىكرد لە ھەلبىزاردنى دوۋەمى سالى ۱۹۵۶يشدا (ئايزنھاۋەر) زۆرىنە بەدەست بەيىنىستەۋە، بەلام لە ماۋەى دوۋەمى حوكمكردنىدا، يەككىن لە كىتشيە سەركەۋتەكان، كىتشيە رەشپىستەكان بوو، ئەم كىتشيە ھەرچەندە رەگ و رىشەيەكى قولى ھەبوو، كە دەگەرايەۋە بۆ سەردەمى سەربەخۆي ئەمەرىكا، بەلام لە سەردەمى ئايزنھاۋەردا زۆر بەخىرايى تەشەنەى كىرد و بوو بە يەككىن لە كىتشيە زۆر ئالۆزەكانى ناۋەۋەى حوكومەت و بە رادەيەكى زۆر حوكومەتى سەرقال كىرد و ناچارى كىرد

هولڻ بڊات چهند ههنگاوڻيڪ بڻو كه مڪردنه وهى جياوازيهه كان بنيت، به لآم به ربهره كانى سڀيڀيسته كان ده بونه ڪيشه بڻو حڪومت.

له ڀرووى ٿابوريشه وه، ڪيشه هره سه ره ڪى سه رده مى ٿايزنه اوهر زياد بونى به رو بومى ڪشتوڪالڻى بوو به هوڻى به ڪارهينانى ٿاميرى نوى و شيوازي نوى له به پيتڪردنى زوى و زار، كه ٽهمهش بووه هوڻى زياد بونى ڪى له رادبه ده رى به رو بومه ڪشتوڪالڻيهه كان و كه مبونوه وهى بازاريان و دروستڪردنى قهيران بڻو ٽهم ڪه رتهى ٿابورى له ناو ٽهمه ريڪا، بڻيه حڪومت به ناچارى ده ستي وه ردايه چاره سه رڪردنى ٽهم ڪيشه يه و هيٿورڪردنه وهى.

ده ركهوتنى موشه ڪى به هيڙى سوڦيتى و مانگه ده سٿرڪده كانى، يه ڪيڪى تر بوو له ڪيشه كانى حڪومه ٽهمه ريڪى له و ڪاتهدا، چونكه له و ڪاتهدا موشه كه كانى سوڦيت بالآده ستي ٽهمه ريڪاى له ڀرووى موشه و چه ڪوه له جيهاندا خستبووه مه ترسيه وه، بڻيه ٽهمه ريڪيهه كان خه رجيهه ڪى زوريان بڻو ٽهم مه به سته بڻو توڙينه وه له بوارى موشه و بڻشاي ته رخان ڪرد.

له هه لڙاردنه كانى ۱۹۶۰د جاريڪى تر ديومڪراته كان سه ركهوتنه وه و (جڻ ڪينه دى) هاته سه ر حوڪم، گرنگترين ڪاره كانى سه رده مى ٽهم سه رڙوڪه ٽهمه ريڪا چهند برياريڪ بوو بڻو نه هيشتنى جياوازي ره گهزى له نيوان سڀيڀيست و ره شيڀيسته كانى ٽهمه ريڪا و توانى تا راديهه ڪى زور ٽهم ڪيشه يه له ٽهمه ريڪا ڪم بڪاتوه، هر له سه رده مى ٽهمه ريڪا بوو كه توانى رووسه كان واليڪات موشه كه ڪيشه ور ڀره كانيان له ڪوبا بڪشينه وه، كه ٽهمه ريڪا ڪاريهه ريڪه ڪى گه وهى له سه ر پيگه (جڻ ڪينه دى) هه بوو، به لآم له ۲۲ى تشريني دووه مى ۱۹۶۳د له دالاس ٽهم سه رڙوڪه تيرورڪرا، دواى مردنى ٽهمه ريڪا، (ليندن جڻسن) ڪى جيگري هاته سه ر حوڪم، كه ٽهمه ريڪا هه مان ريگا كانى ٽهمه ريڪا له بوارى نه هيشتنى جياوازي و ره گهزى و پيشه ڪهوتنى ٿابوروى و ڪڙمه لايه تي گرتبه ر، له هه لڙاردنى ۱۹۶۴يشدا (جڻسن) توانى زورينه دهنگه كان به ده دست به نيٿ، له سه رده مى حوڪمى جڻسندا زورترين ڪڙمه له بريار له ناوه وهى ٽهمه ريڪا له بوارى ته ندروستى و هاريڪارى نيشته جيٿبون و ياساكانى بوارى فيرڪارى و بوارى پيشه يي و بيجهه ڪڙمه لايه تييهه كان ده رڪران، به لآم جاريڪى تر مملانتيڪانى جهنگ سارد تايهت شه رى قيتنام ٽهم ههنگاوانه ي به ره و سستى برده وه، چونكه ٽهمه ريڪا بودجهيه ڪى يه ڪجار زورى ولاتى بڻو ته رخان ڪرا و ولاتى دوو چارى گرفت ڪرد.

به شيويهه ڪى گشتى له ناوه راستى شه سته ڪانه وه ٽهمه ريڪا بوو به ولاتى هره گه وهى جيهان، ژماره ي دانپشتوانه ڪه ي چوه سه روى ۲۰۰ مليون ڪس و بوو به گه وهه ترين

بەرھەمھېنەر و بەکاربەرى جېھان و گەرەتەرىن ھېزى سەربازى جېھان، لەرپوروى ناوئۆيىشەوہ سىستەمى لىبرالى و مەملەتتى دوو حزبى و ئازادى ئابوروى پىادەدەدەکرد، لەو ماوہىەشدا راي گىشتى ئەمەرىكىيەکان بە تەواوى لە سىياسەتى گۆشەگىرى دوررکەوتەوہ، ئەويش بەھوى ترسى کۆمىونىستىيەوہ، دواى جۆنسن لە ھەفتاکاندا (رىچارى نىکسون) ھاتە سەر ھوکمى ئەمەرىکا، بەلام بەھوى کىشەيەكى ئىدارىيەوہ نەيتوانى ماوہى ھوکمکردنەکەى تەواو بەکات.

يەکىک لە کىشە سەرەکىيەکانى سەردەمى ھەفتاکان لە ئەمەرىکا، دابەزىنى بەھای دۆلار و بىکارى و دەرکەوتنى ترسى ژاپۆن و ئەوروپىيەکان لەسەر بازىرگىنى ئەمەرىكى بوو، لەلايەكى ترىشەوہ کىشەيەكى ترىان تەشەنەکردنى کۆمىونىستى و دەرکەوتنى کۆمىونىستەکان بوو لە شويئە ھەستىارەکانى ناو ھوکومەت. ھاوکات لەو سەردەمەشدا بارقورسىيەکانى پىادەکردنى جەنگى موشەكى و مەملەتتىکانى تر لەگەل سۆفىت، رۆژ بە رۆژ زياتر دەبوو و ھەر يەکە لە ھوکومەتەکانى (کەيسەنجەر) و (رۆنالد ريگان)يان ۱۹۸۰-۱۹۸۸ ناچار کردبوو کە خەرچىيەكى زۆر بۆ ئەم لاينە تەرخان بەکن و وردە وردە لە ناوہوى ئەمەرىکا روو لە شەکەتى بەرن، کەواتە ئەمەرىکاش لە دۆخىكى زۆر باشدا نەبوو، بەلام لەگەل ئەوہشدا ئەمەرىکا توانى لە جەنگى سارددا خۆى رابگرىت و وردە وردە بلۆكى رۆژھەلاتى بەرەو ھەلدىر بەرىت.

چارەم: ھەنگاوەکانى سۆفىت بەرەو ھەلەوشانەوہ و کۆتايى جەنگى سارد

ھۆکارەکانى بەرەو ھەلەوشانەوہ چوونى بلۆكى سۆسىاليستى دەمىک بوو چەکەرەيان کردبوو و لەگەل رەوتى رووداوەکاندا گەشەيان دەکرد و لە ناوہراستى ھەشتاکانى سەدەى بىستەمدا گەيشتە لوتکە و وردە وردە ئەم جەمسەرەيان بەرەو ھەرەس دەبرد.

يەکىک لە ديارتەرىن ئەو ھۆکارانە، ئەو قەيرانە ئابوروىيە بوو کە لە کۆتايى ھەفتاکاندا لە سۆفىت دەرکەوت و رۆژ بە رۆژ زياتر پەرەى دەسەند. ھۆکارەکانى ئەم قەيرانەش ھەر لە دەستپىكى دامەزراندنى سۆفىتەوہ لە ئارادا بوو، چونکە وەك پىشتىر باس کرا، ھوکومەتى نوئى سۆفىت لەسەر دار و پەردووى روسىاي قەيسەرى دامەزرا، کە لەو کاتەدا يەکىک بوو لە ولاتە ھەرە لاوازەکانى ئەوروپا لەرپوروى ئابوروىيەوہ و جەنگى يەکەمى جېھان بە تەواوى پەكى خستبوو، ھاوکات دواى جەنگ و بە ھاتنەسەر ھوکمى کۆمىونىستەکانىش، روسىا دووچارى ئەو جەنگە نىوئۆيىيە سى سالىيە بووہوہ، کە کارىگەرىيەكى گەرەى ھەبوو لەسەر لاينى ئابوروى

سۆڧىت. ئەگەرچى لە نىۋان ھەردوو جەنگدا يەكئىتى سۆڧىت تۈنى لەرۋى ئابورىيەۋە تا رادەيەك پىشكەۋتن بەخۆيەۋە بىنىت، بەلام جارىكى تر رووداۋەكانى جەنگى دوۋەمى جىهان گورزىكى گەرەيان لە ژيانى ئابورىيە ئەۋ ۋلاتە ۋەشاندا و دوۋچارى قەيرانىكى ئابورىيان كردهۋە، ھەموو ئەمانەش لەكاتىكدا بوو كە ئەمەرىكا ۋەك پىشتەر باس كرا، قازانچىكى ئابورى گەرەۋى لە ھەردوو جەنگى يەكەمى جىهان و دوۋەم بەدەست ھىنا، كەۋاتە ھەر لە سەرەتاۋە لەرۋى ئابورىيەۋە نابەرەبەرىيەك لەنىۋان ئەم دوۋ جەمسەرەدا ھەبوو.

جگە لەۋ ھۆكارانەۋى باس كران، سىياسەتى ئابورىيانەۋى سۆڧىتتىش، كارىگەرىيەكى گەرەۋى ھەبوو لەسەر بەرەۋ قەيرانەردنى لايەنى ئابورى ئەم جەمسەرە، چونكە لەۋپىدا بەپىي سىستەمى سۆسىاليزم تەۋاۋى ئابورى ۋلات لەژىر دەسەلاتى دەۋلەتدا چر بوۋبوۋەۋە و بە تىپەربوۋنى كاتىش دەۋلەت و ھىزى ئابورىيە ۋلات لەژىر دەستى توۋزىكى دىيارىكراۋ لەسەرانى دىيارى ناۋ پارتى كۆمونيست كۆبوۋنەۋە. پىدادەردنى سىياسەتى سۆسىالستانە وردە وردە ژيانى ئابورىيە سۆڧىتى بە ئاقارى قەيراندا برد، چونكە بەھۆۋى ئەم سىياسەتەۋە گىيانى كىپرەكى و مەلمانى ئابورىيەكان لەناۋچوۋن و بەرھەمەتپان لە پىناۋ بازاردا نەما و وردە وردە بەرھەمەتپانەكان، كە كرىكاران بوۋن، دەگەشتنە ئەۋ باۋەرەۋى كە ھىچ قازانچىك لە زىادبوۋنى بەرھەمدا نابىننەۋە. ئەمە جگە لەۋەۋى سەرانى سۆڧىت ھەر لە دەستپىكى جەنگى سارددا كەمتر بايەخىان بە نوپىكرەنەۋى تەكنۆلۇژىيە بەرھەمەتپان دەدا، بەتايەتتىش لە بوارى كشتوكالى و پىشەسازىدا، بەلكو تەۋاۋى كەرەتە ئابورىيەكانى ۋلاتيان كرىدبوۋە قوربانى لايەنى سەربازى و بەشى ھەرە زۆى تۈنانى ئابورى و زانستى ۋلاتيان بۆ بوارى چەك و چەكسازى و موشەكە كىشۋەرپەرەكان تەرخان كرىدبوۋ، كە ئەمەش كارىگەرىيەكى زۆر خرابى بەسەر ئابورى سۆڧىت و پىنگەيەۋە لە بازارگانى جىھاندا ھەبوۋ، بە رادەيەك لە كۆتابى ھەشتاكاندا تەنھا ۸% بەرھەمە پىشەسازىيەكانى سۆڧىت دەچوۋنە مەلمانى بازارگانىيە جىھاننىيەكانەۋە، سەربارى ئەۋەش، كە لەرۋى كشتوكالىيەۋە ئەم ۋلاتە لە دۆخىكى زۆر خراپدا بوو و ئەم كەرەتى ژيانى ئابورى بە تەۋاۋى پىشتگوى خرابوۋ، بەۋ رادەيەكى كە لەگەل ئەۋەشدا، سۆڧىت خاۋەن گەرەترىن روۋبەرى بەرھەمەتپاننى كشتوكالى و گەم بوۋ، كەچى لە سالى ۱۹۸۵دا بىرى ۱۲ مىليار دۆلارى بۆ ھاوردەردنى بەرھەمە خۇراكىيەكان لەپىناۋ كەمكرەنەۋى كەموكۆپىيەكانى لەم بوارەدا تەرخان كرىدبوۋ، كەۋاتە بەرادەيەك ئەم لايەنە پىشتگوى خرابوۋ، كە تەننەت سۆڧىت نەيدەتۈنى ئاسايىشى خۇراكى خۆى داين بىكات و

بەمەش دەكەوتە ژۇربارى ولاتە سەرمایەدارەكانەو، كە ئەمە ھۆكارىكى گرنكى لاوازی ھەلۆیستى يەكىتتى سۆقیت بوو.

لەلايەكى ترەو ھەموو ئەو ھاندان و ھارىكارىيە ئابورىيانەى كە سۆقیت بۇ ولاتانى ئاسيا و ئەفريقا و ئەمەرىكای لاتىنى دەنارد، لە چوارچۆپەوى رووبەرپوونەو ھى بەرژەوندەئىيەكانى ئەمەرىكا، دواجار بارىكى قورسىيان خستە سەر لایەنى ئابورى لە سۆقیت، چونكە سۆقیت لە ماوہى جەنگى ساردا، ھاوكارىيەكى ماددى و ئابورى ئىجگار گەورەى بەم ولاتانە دەبەخشى، چ لەرپىگەى ھاوكارى بە دراوہو ببوایە يان بە چەك يان بە مەشق و پىنگەياندىنى كادر و رەخساندىنى بواری خویندىن و زانستى، كە ھەموو ئەمانە لەدواجاردا فشارىكى گەورە دەبوون لەسەر ئابورى ئەو ولاتە، بۇ نمونە لە راپۇرتىكى (CIA) دەزگای ھەوالگى ئەمەرىكادا ھاتو، كە لە ماوہى ۲۳ سالدا سۆقیت لە ناوہراستى پەنجاكانەو، برى ۳۳ مىليار دۆلارى وەك ھاوكارى بە ۶۸ ولاتى تازە پىنگەيشتو بەخشىو و ھەر لەو ماوہەشدا نزىكەى ۵۰ ھەزار خویندىكارى ئەو ولاتانە لە يەكىتتى سۆقیتدا بوون بۇ خویندىن، ھاوكات ۶۷ ھەزار سەربازى ئەو ولاتانەش لە سۆقیتدا مەشق و رايھىتايان پىكراو، ئەمە وپراى ئەوہى كە لە ناوہراستى پەنجاكانى سەدەى رابوردوہو سۆقیت چەند رىككەوتننامەيەكى ئابورىيە لەگەل بەشيك لە ولاتانى جىھانى سىيەمدا بەستوہ و بەپىي ئەم رىككەوتننامەش ھاوكارىيەكى ماددى زۆر گەورەى ئەو ولاتانەى كردو، بۇ نمونە دروستكردى بەنداوپكى گەورە لەسەر رووبارى فورات لە سالى ۱۹۵۷ لە سوربا، ھەرەھا بەنداوپك لەسەر رووبارى نىل لە مىسر، ھاوكات ھەموو ئەو ھاوكارىيە ئابورىيانەى كە بۇ كوبا دەيناردن، ئەمە وپراى سەرجم ئەو ھارىكارىيانەى كە لە شەرى عەرەب-ئىسرائىلدا بە عەرەبەكانى دەبەخشى و لە شەستەكانىشدا ھاوكارىيەكى زۆرى سوربا و عىراق و مىسر و گەلى قىتنامىشى كرد، كە ھەموو ئەمانە لە دوا ئەنجامدا بەسەر ژيانى ئابورىيە رووسىاوە دەشكانەو و وردە وردە ئابورىيە ئەو ولاتەيان بەرەو قەيران دەبرد، كە سەربارى ھەموو ئەمانەش، ھەر لە سەرەتاو سۆقیت لە گەندەئىيەكى گەورەدا دەژيا و ئابورى ولات بە تەواوى لەلايەن ئەندامە بالاكانى پارتى كۆمونيستەو قۇرخ كرابوو.

جگە لەلايەنى ئابورىيە، لایەنى سىياسىيش يەكىكى تر بوو لەو ھۆكارانەى كە رۆلى ھەبوو لە بەرەوھەلۆەشانەو بەردنى جەمسەرى رۆژھەلات. ئەم جەمسەرە ئەگەرچى بانگەشەى سۆسىالىستى و يەكسانى و پاراستنى مافى مرۆق و ئازادى تاك و ئازادى بېرورا و مافى گەلان و

كۆمەلگەى بى چىنى دەكرد، بەلام لە پراكتىكدا سىياسەتتىكى تەواو پىنچەوانەى پىيادە دەكرد و لەر ولاتەدا دەولەت لەژىر دەستى گروپپىكى زۆر كەمى كۆمەلگاۋە بوو، كە ئەندامە بالاكانى پارتنى كۆمونىست بوون و بە بيانوى دەسلەلتى پرۆلىتارىاۋە، تەواۋى جومگەكانى دەسلەلتىيان قۇرخ كرددبوو، كەئەمەش لەسەر حسابى ئازادىيەكانى تاك و ئازادى گوتن و دەربىرىن و ئازادىيەكانى ترى كۆمەلگاۋە بوو. لە پىناۋ مانەۋەيشىيان تەواۋى رىڭگاكانى سەركوتكردنىيان دەگرتەبەر و يەككىك لە سىياسەتەكانىيان سىياسەتى توندوتىڭى و سەپاندنى بىدەنگى بوو، كە ھەر لە سەرەتاۋە ئەم سىياسەتەيان پىيادە دەكردد و لەگەل رەوتى رووداۋەكاندا پەرەيان پىدەدا، بەتايىبەتەش لەسەردەمى (ستالىنەۋە ۱۹۲۴-۱۹۵۳*)، كە بە توندترىن شىۋاز نەيارانى خۆى سەركوت دەكرد و سىياسەت و برىارەكانى خۆى دەسەپاند، ئەمە وپراى ئەۋەى كە دەربىرىنى بچوۋكترىن نارەزايى و نىگەرانى لە حكومەت، گەۋرەترىن سزاي لىدەكەۋتەۋە، لەم پىناۋەشدا بە دەيان شاعىر و نووسەر و خەلكى نارازى زىندانى كران و لە ولات ۋەدەر نران، لەلايەكى ترىشەۋە كىشەيەكى ترى ئەم سىستەمە تىكەلبونىتىكى لەرادەبەدەر بوو لە نىۋان پارت و حكومەت، كە ئەمە بوو بە ھۆكارىك بۆ ئەۋەى ھەل بۆ ھاتنەپىشەۋەى بى توانا و كەم ئەزمونەكان برەخسىت و بتوانن بە ھەموو رىگەيەك پۇست و شوپنە گرىگەكانى حكومەت و دەولەت ۋەربىگرن و لىرەشەۋە رەنگدانەۋەيان بەسەر كۆى دەسلەلتەۋە ھەبىت و تەواۋى سىستەمەكە بەرەۋ لاۋازى بەرن، ھاۋكات يەكىكى تر لە كىشەكانى ئەم حكومەتە گرتى چۆنىتى مامەلەكردنىيان بوو لەگەل ئايىن و نەتەۋە جىاجىياكانى ژىر دەسلەلتىيان، كە خراپى مامەلەكردنىيان لەم روۋەۋە، بوۋبوۋە مابەى نارەزايەتتەكى گەۋرە لەم سىستەمە. ھەموو ئەم ھۆكارانەى باس كران لە دواچاردا وايان كرد لە ناوخۇدا سىستەمى سۆسىالىستى بەتتەپەربوونى كات بكەۋىتە تەنگزەيەكى گەۋرەۋە و لە قەيرانىكى نىۋوخۆى درىڭخايەندا بژىت.

---

* سىستەمى حوكمكردن لە روسىيا بەجۆرە بوو، كە ھەر سەرۆكىك ھاتبايە سەر حوكم تا مردن حوكمى دەكرد و لە ماۋەى حوكمى سۆقتىشىدا چەند سەرۆكىك حوكمىيان كروۋە بەم جۆرە: فلادىمىر لىنىن ۱۹۱۷-۱۹۲۴، جۇزىف ستالەن ۱۹۲۴-۱۹۵۳، نىكىتا خروشىۋ ۱۹۵۳-۱۹۶۴، لىۋنىد بىرچنىف ۱۹۶۴-۱۹۸۲، يۆرى نەندرىۋف ۱۹۸۲-۱۹۸۴، كۇستانتىن چرنىنكو ۱۹۸۴-۱۹۸۵، دۋاى ئەۋىش مىخائىل گۇرباچۋف تا كەۋتنى سۆقتى.

لە پال ئەم ھۆکارە ناوخرۆییانەدا، چەند ھۆکارێکی دەرە کیش ھەبوون کە رۆژێکی گەورەیان لە لاوازکردن و بەرە ھەلۆھەلۆشاندنە و بەردنی بلۆکی سۆسیالیستی گێرا، چونکە سەرپرای نابەرەبەری مەملەتێکە لە نیوان سۆڤیە و ئەمەریکا و ئەو فشارە زۆری کە لە لایەن ئەمەریکاوە دەرە سەر سۆڤیەت لە ھەموو رووھەکانەو، ھاوکات چەند کیشەییەکی دەرەکی دەرکەوتن، کە بە شینەیی بلۆکی سۆڤیەتیان بەرە و رووخان برد، سەرەتای ئەم کیشانەش بە تیکچوونی پەییوەندی نیوان چین و سۆڤیەتەو دەست پێدەکات، (ماوتسی تونگ) ئەگەر چی لەرپێ ھاوکارییەکانی یەکیەتی سۆڤیەتەو توانی بەسەر (چان کای چیک)ی دوژمنیدا سەربکەوێت و لە سالی ۱۹۵۱ شەو بوو بە ھاوپەیمانی سۆڤیەت، کە ئەمەش کاریگەرییەکی زۆری لە بەھیزکردنی ھەلۆیستی سۆڤیەت لە رۆژھەلاتی دوور ھەبوو، بەلام دواي ماوھەییەکی کورت بەھۆی جیاوازییە فکرییەکانیان لەبارەي خویندەوێ مارکسیزم و کیشە سنوورییەکانی نیوانیانەو، ئەم پەییوەندییە وردە وردە بەرە و لیکتازان رۆیش و لە سالی ۱۹۵۶ ھەوێ گرتەکانی نیوان ئەم دوو ولاتە تا دەھات قولتەر و ئالۆتزر دەبوو و سەرەتای تۆمەتبارکردنەکانی یەکتەر لەبارەي لادانیان لە مارکسی و لینینەو وردە وردە زیاتر دەبوو، تا ئەو کاتەي لە سالی ۱۹۵۹ دا سۆڤیەت ریککەوتننامەي ئەتۆمی نیوان ھەردوولای ھەلۆھەلۆشاندنەو، لە سالی ۱۹۶۰ دا ئەم دوو ولاتە بەتەواوي کەوتنە شەری راگەیاندنەو و ھەر لەو سالەشدا سۆڤیەت تەواوي شارەزا و پەسپۆر و زاناکانی خۆي لە چین کشاندەو، ئەم کیشەییە زیاتر لە دواي سالی ۱۹۶۱-۱۹۶۲ ھەوێ گرتی سنووری نیوان ھەردوولا ئالۆتزر بوو تا سەرەنجام لە ناوھەرستی شەستەکاندا ئەم دوو ولاتە بە تەواوي نیوان تیکچوو و بەرەي کۆمونیستی بوو بە دوو لەتەو، لەتیکیان لە پەکین و ئەویتیشیان لە مۆسکۆ، کە ئەمە کاریگەرییەکی نەرینی زۆر گەورەي بەسەر ھەلۆیستی سۆڤیەتەو ھەبوو.

کیشەییەکی تری سۆڤیەت لەرپووی دەرەکییەو، کشانەوێ ولاتانی رۆژھەلاتی ئەوروپا بوو لە ھاوپەیمانیتیان لەگەل سۆڤیەت، بەتایبەتی دواي گرزبوونی پەییوەندی نیوان مۆسکۆ و پەکین، کە سەرەتای ئەم ھەنگاوانەش لە رۆمانیاو دەستی پێکرد. رۆمانیا ھەر لە سالی ۱۹۶۲ ھەوێ لە یەکیەت لەو کۆبوونەوانەي کە لیژنە ئابورییەکانی ولاتە کۆمونیستەکان دەیان کرد، پشیتیوانی خۆي بۆ سەرەخۆی ئابووری و سیادەي نیشتمانی دەربری، دواي ئەویش خۆي یەکلا کردەو، کە بیلایەن بیەت لە کیشەي نیوان پەکین و مۆسکۆ و دواتریش بازارگانییەکان لەگەل چین و ئەلبانیای ھاوپەیمانی چین دەستی پێکرد و لە نیسانی سالی ۱۹۶۴ یشدا پارتی کۆمونیستی

رایگه یاند، هر ولاتیک مافی خۆیه تی که نهو شیوه سیاسیه ههلبژیڤیت که خۆی دهیه ویت و باوی پارتی باوک و پارتی کوپ نه ماوه، له ناوه پراستی شهسته کانه وه رۆمانیا به تهواری له سۆڤیت جیا بووه وه و له سالی ۱۹۶۸یشدا هر یه که له دیگولی سه رۆکی فه رهنسا و نیکسۆنی سه رۆکی ئەمه ریکا سه ردانى رۆمانیا یان کرد. جگه له رۆمانیا، له سالی ۱۹۶۷ه وه له چیکۆسلۆفاکياش که گه وره ترين ولاتی سه ر به سۆڤیت بوو، بزوتنه وه یه کی توند له نیو خودی پارتی کۆمونیستی نهو ولاته دا ده رکه وت و نهو پارتی کرد به دوو له ته وه، که له تیکیان داوای نازادی و دیموکراسی و فره بیان ده کرد، سه ره نجامیش ئەم باله سه رکه وتنیان به ده ست هیئا و چیکۆسلۆفاکياش له هاوپه یمانیتی سۆڤیت کشایه وه.

هاوکات هر یه که له ههنگاریا و پۆله نداش، جو له کانیا ن پۆ کشانه وه له سۆڤیت ده رکه وتن و هر له ناوه پراستی شهسته کان ههنگاریا ده ستی کرد به پیاده کردنی سیاسه تیکی ئابووری ته و او جیاواز له وهی سۆڤیت و ورده ورده ههنگا وه کانی پۆ ده رچوون له ژیر رکینی سۆڤیت خیرا تر ده بوو، هر له وه سه روحه ده شدا بوو، که پۆله ندا سه ریچی سیاسه تی ئابووری سۆڤیتی ده کرد و له سالی ۱۹۷۰شدا به ته واری په یوه ندییه کانی له گه ل سۆڤیتدا پچراند.

به جۆره ش ورده ورده یه کیتی سۆڤیت هاوپه یمانه کانی له ده ست ده دا و ئەمانه ش ده بوونه مایه ی لاوازی پینگه و هه یبه تی یه کیتی سۆڤیت له جیهاندا، سه ره رای ئەمانه ش له و کاته هه ستیاره دا که سۆڤیت رۆژ به رۆژ به ره و لاوازی ده چوو، سه رانی سۆڤیت کیشه یه کی ده ره کی تریان پۆ بلۆکی سۆسیالیستی نایه وه، که دوا جار ئەم کیشه یه ش بوو به یه کینک له هۆکاره ده ره کییه کانی له به رییه که له شه انه وهی جه مسه ره که، ئەوه بوو له سالی ۱۹۷۹دا به بیانوی پاراستنی رژیمی کۆمونیستی هیڤشی سه ربازییان پۆسه ر ئەفغانستان ئەنجام دا و داگیریان کرد، ئەم ههنگا وهی سۆڤیت وایکرد که ئەمه ریکا به قورساییه کی گه وره وه بکه ویتته ناو کیشه که وه و هاوکارییه کی ئیجگار گه وره ی ره وته ئیسلامییه کانی ئەو ناوچه یه له دژی سۆڤیت بکات و لیڤه شه وه سۆڤیت روو به رووی شه ریکی درپژخایه ن و زۆر توندوتیژ بکاته وه، که زیانیکی گیانی و ماددی ئیجگار گه وره ی له به ره ی سۆڤیت دا و ناچاری کرد خاکی ئەفغانستان جیهیلیت، که ئەمه جگه له زیانه ماددی و گیانییه گه وره که ی، هاوکات کاریگه رییه کی گه وره ی له سه ر شکۆ و نفوزی سۆڤیتدا دانا و هینده ی تر ههنگا وه کانی پۆ هه ره سه پنهان خیرا تر کرد.

گۆرباچۆڧ و رووخانى بلۆكى سۆسيالىستى

لەسەرۋبەندى خرابى دۆخى سۆڧىتدا لە ناۋەراستى ھەشتاكان، (چېرىنىكۆ)ى سەرۆكى يەكيتى سۆڧىت مرد و لە شوپىنى ئەودا (مىخائىل گۆرباچۆڧ) ۱۹۸۵-۱۹۹۱ ھاتە سەر حوكم، ھاتتە سەر حوكمى گۆرباچۆڧ لەكاتىكدا بوو كە سۆڧىت بە قورستىن قۇناغەكانىدا تىدەپەپى و گىرۆدەى گەۋرەترىن قەيرانى ئابوورى و كۆمەلايەتى و سىياسىي بوو. بەروويەكدا حكومەت تەۋاۋ گەندەل و شپىرە بوو، پارتى كۆمونيستى لە لوتكەى گەندەلىدا بوو و بە تەۋاۋى باربوو بەسەر شانى كۆمەلگەۋە، حكومەتەكەى بە جۆرىك پەكى كەوتبوو، كە تواناى داينىكردىنى سەرەتايىترىن خزمەتگوزارىيەكانى بۆ كۆمەلگا لەدەستدابوو، بەروويەكى تىرىشدا سۆڧىت لەۋ ماۋەيەدا لە قەيرانىكى دەرەكى گەۋرەدا بوو، رۆژتارۋايىيەكان رۆژ بە رۆژ فشاريان دەخستە سەر و تەنگيان پىئەلدەچنى، بۆيە (گۆرباچۆڧ) كە ھاتە سەر حوكم، ھەستى بەۋە كرد كە بارودۆخەكە پىئويستى بە چارەسەرىكى خىرا ھەيە، ھەر ئەمەش واىكرد كارەكانى گۆرباچۆڧ بە ھەردوو بەرنامەى (پىرۆسترويكى) و (گلاسئۆست) دەست پىيىكات، واتا (دووبارە بونىدانانەۋە و شەفافىيەت)، گۆرباچۆڧ دەيەويست لەپىنگەى ئەم دوو بەرنامەيەۋە، دووبارە ۋلات لەرووى ئابوورى و كۆمەلايەتى و سىياسىيەۋە بونىاد بنىت و لەم پىئاۋەشدا بانگەشەى بۆ چاكسازى لە كەرت و جومگە جىاجىاكان دەكرد و ھاۋكات لە بەرنامەى دوۋەمىشىدا داۋاى شەفافىيەت و ئاشكراكردىنى دۆخى رووسىاى كىردبوو، بەلام ئەم سىياسەتەى گۆرباچۆڧ نەك ھىچ ئاكامىكى بەدەستەۋە نەدا، بەلكو دۆخەكەى ھىندەى تر ئالۆز كرد، چونكە لەلايەكەۋە راگەياندىنى ئەم سىياسەتانە بوۋە مايەى پەستى و نىگەرانى بەشىكى زۆر لە ئەندامانى پارت و بەرھەلستكارى ئەم بەرنامەيەيان دەكرد، لەلايەكى تىرىشەۋە دەنگە نارازىيەكانى لە سىستەمى تاك پارتى و ئەو دۆخە بەرز كىردەۋە و داۋاكارىيەكانى فرەيى و بازاىى ئازادى زياتر كرد، ھاۋكات گلاسئۆستىش ئەۋەندەى تر كۆمەلگەى رووسى لە گەندەلى و كارە بى جىيىيەكانى سەرانى سۆڧىت وريا كىردەۋە و داۋاكارىيەكانىيانى زياتر كرد، كەۋاتە سۆڧىت كەۋتە دۆخىكى تەۋاۋ قەيراناۋىترەۋە.

لەرووى دەرەۋەش گۆرباچۆڧ ھەر لە سەرەتاي ھانتىيەۋە ھەۋلى دا گۆرپانكارىيەك لە چۆنىتى بەرپۆەچوونى سىياسەتى دەرەكىيەۋە ئەنجام بدات، ئەۋە بوو لە كۆنگرەى ۲۷ى پارتى كۆمونيستىدا لە سالى ۱۹۸۶ لەبەردەم ئەندامانى كۆنگرەدا رايگەياند كە پىئويستە تىپروانىنى نوپيان بۆ ئاسايشى نەتەۋەيى ھەبىت كە جىاۋاز بىت لەۋانى پىشوو، واتا بەروونى ويستەكانى

بۆ پاشگەزىبونەۋە لە مەلمانى دەره كىيەكان دەرىپى و ھەر لەو سالەشدا ئەم نىازانەى خۆى ئاشكرا كرد و ئامادەى خۆى بۆ رىگرىكردن و قەدەغە كوردنى چەكى ئەتۆمى راگەيانند و لە سالى ۱۹۸۷يشدا پرپارى سنووردار كوردنى سىستەمى موشەكى دەر كرد و دواى ئەۋەش لە سالى ۱۹۸۸-۱۹۸۹ تەۋاى ھىزەكانى سۆقتى لە ئەفغانىستان كشاندەۋە.

جگە لەمانە، (گۆرباچۆف) راگەيانند كە پىۋىستە ھەر ۋلاتىك خۆى چارەسەرى گونجاوى خۆى بۆ كىشەكانى بدۆزىتەۋە، لە راگەيانندى كۆتايى ھاۋپەيمانىتى وار شۇشدا راشكاۋانە راگەيانند، كە ھەر گەلىك مافى ھەلبۇزاردنى سىستەمى سىياسىي و كۆمەلايەتى و ئابوورى خۆى ھەيە، كە ئەۋانەش كارىگەربوون لەۋەى وردە وردە يەكىتى سۆقتى لەبەرىك ھەلۋەشىتەۋە و ھەر ۋلاتىكى سۆسىالىستى سەرىشك بىت لە ھەلبۇزاردنى ئەو سىستەمە ئابوورى و كۆمەلايەتى و سىياسىيەى كە خۆى دەپەۋىت و لىرەشەۋە بەشىكى زۆر لەو ۋلاتانە ھەنگاۋەكانىيان بەرەو سىستەمى سەرمایەدارى دەستى پىكرد، ئەمە جگە لەۋەى لەبارەى كىشەى ئەلمانىاشەۋە گۆرباچۆف ھەر لە ھاتنىيەۋە وردە دەستى لە كاروبارى ئەو ناۋچانەش كىشايەۋە و ھەنگاۋ بە ھەنگاۋ ھەردوو لەتى ئەلمانىا لەيەكبوون نزيك بوونەۋە، تا لە ۳ تشرىنى يەكەمى سالى ۱۹۹۰د ئەلمانىا بە تەۋاى يەكىگرتەۋە و سەربەخۆى راگەيەنرا.

شانبەشانى ئەو بەرەو پىشچوونانەى كە لە بوارى نەھىشتنى گرژىيەكان و چەكدامالېن و كەمكردنەۋەى پىكداھەلپانەكان بەرپۆە دەچوو، ھاۋكات دىدار و دىدەنى سەرانى ھەردوو بەرەكە لە ھەشتاكان بەم لاۋە تا دەھات زىاتر دەبوو، بەرادەيەك لەدواى ھاتنى گۆرباچۆفەۋە لە ماۋەى چوار سالدا چوار جار سەرۆك رىگانى ئەمەرىكى و سەرۆك گۆرباچۆفى سۆقتى كۆبونەۋە و ھەنگاۋەكانىيان بەرەو رىككەۋتن خىراتر دەبوو، تا لە سەرەنجامدا لە سالى ۱۹۹۱د گۆرباچۆف بە فەرمى ھەلۋەشانندەۋەى سۆقتى راگەيانند. بەمەش كۆتايى بە جەنگى سارد ھات و سىستەمى يەكجەمسەرى ئەمەرىكا و نەزمى نوئى جىھان دەستى پىكرد.

سه چاوه کان

يهكهم: به زمانى عهدهبى:

١. د. ابراهيم خليل احمد وعونى عبدالرحمن سبعاوى: تاريخ العالم الثالث الحديث، وزارة التعليم العالى والبحث العلمى، جامعة الموصل، ١٩٨٩.
٢. د. احمد نوري النعمي: تركيا وحلف شمال الاطلسي، المطبعة الوطنية، عمان، ١٩٨١.
٣. ئيدوارد هالد كار: ثورة البلاشفة ١٩١٧-١٩٢٣، ترجمة عبدالكريم احمد، الجزء الاول، دار الكتاب العربي للطباعة والنشر، القاهرة، دون تاريخ.
٤. ادونيس العكرة: من الادبوماسية الى الاستراتيجية، دار الطليعة، بيروت، ١٩٨٠.
٥. انتون رابتكر: الوجهة الاقتصادية لاوروبا، ترجمة د. جابر عمر، دار المعرفة، بغداد، ١٩٥٥.
٦. الان بالمر: موسوعة تاريخ الحديث، ترجمة سوسن فيصل السامر و يوسف محمد امين، الجزء الاول، دار المأمون للترجمة والنشر، بغداد، ١٩٩٢.
٧. اندرو باسيفيتش: الامبراطورية الامريكية (حقائق وعواقب الدبوماسية)، دار العربية للعلوم، ٢٠٠٢.
٨. بافل تريتياكوف: مساعدة الاتحاد السوفيتي للاقطار المتخلفة الاقتصادية، مطبة رابطة، بغداد، ١٩٦٠.
٩. ج. م. روبرتس: موجز تاريخ العالم، ترجمة فارس قطان، الجزء الثاني، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٤.
١٠. جورج سكولوف: روسيا بين ١٨١٥-١٩٩١، ترجمة انطوان حمسي، الجزء الثاني (القسم الاول)، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٩٩.
١١. حسن شكري: عاصفة الجليد (امريكا ونهاية الاتحاد السوفيتي)، مكتبة مدبولي للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٩٢.
١٢. د. حسن شريف: ينابيع المعرفة في السياسية الدولية المعاصرة، الجزء الاول والثالث والرابع، مطابع هيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠٣.
١٣. د. خليل حسين: قضايا دولية معاصرة، دار المنهل اللبناني، بيروت، ٢٠٠٧.
١٤. د. خليل علي مراد وآخرون: دراسات في تاريخ الاوربي الحديث والمعاصر، وزارة تعليم العالى والبحث العلمى، جامعة الموصل، ١٩٨٨.

١٥. سميح عبدالفتاح: انهيار الامبراطورية السوفياتية، دار الشروق للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٦.
١٦. د. صلاح احمد هريدي: دراسات في تاريخ امريكا، دار وفاء للعالمية للطباعة والنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٠.
١٧. د. صلاح احمد هريدي: تاريخ اوروبا الحديث والمعاصر ١٧٨٩-١٩١٤، دار وفاء للعالمية للطباعة والنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٣.
١٨. د. عبدالعزيز سليمان نوار و د. عبدالمجيد نعنعي: تاريخ المعاصر (اوروبا من الثورة الفرنسية الى الحرب العالمية الثانية)، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، دون تاريخ.
١٩. د. رمضان عبدالعظيم: تاريخ اوروبا والعالم الحديث، الجزء الثالث، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٩٧.
٢٠. د. عبدالقادر يوسف الجبوري: التاريخ الاقتصادي، وزارة تعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، ١٩٨٠.
٢١. عبدالفتاح حسن ابو عليه: تاريخ اوروبا الحديث والمعاصر، دار المريخ للنشر، السعودية، ٢٠٠٧.
٢٢. د. عبدالوهاب القيسي وآخرون: تاريخ العالم الحديث ١٩١٤-١٩٤٥، من مطبوعات وزارة تعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، ١٩٨٣.
٢٣. علي حيدر سليمان: تاريخ المدينة الاوروبية الحديثة، بغداد، دون تاريخ.
٢٤. د. عمر عبدالعزيز و د. محمد علي القوزي: دراسات في تاريخ اوروبا الحديث والمعاصر، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٩٩.
٢٥. د. فاضل حسين و كاظم هاشم نعمة: التاريخ الاوروبي الحديث ١٨١٥-١٩٣٩، وزارة تعليم العالي والبحث العلمي، بغداد، ١٩٨٢.
٢٦. د. فرغلي علي تسن: تاريخ اوروبا الحديث والمعاصر، دار الوفاء للعالمية للطباعة والنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٢.
٢٧. ليون تروتسكي: تاريخ الثورة الروسية، ترجمة اكرم ديرري و الهيثم الايوبي، مؤسسة العربية للدراسات والنشر، الطبعة الثانية، ١٩٧٨.
٢٨. مايكل جي هوغان: نهاية حرب الباردة، ترجمة محمد اسامة قتلي، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٩٨.
٢٩. محمد محمد صالح و آخرون: الدول الكبرى بين الحربين العالميتين ١٩١٤-١٩٤٥، وزارة تعليم العالي والبحث العلمي، جامعة بغداد، دون تاريخ.

۳۰. هـ. أ. فيشر: تاريخ أوروبا في العصر الحديث ۱۷۸۹-۱۹۵۰، تعريب احمد نجيب هاشم و
ديع الضبع، القاهرة، ۱۹۵۸.
۳۱. هـ. ج. ويلز: موجز تاريخ العالم، ترجمة عبدالعزيز جاويد، القاهرة، ۱۹۵۸.
۳۲. هينري ل. روبرتس: روسيا و امريكا، ترجمة شكري علاوي، المؤسسة الاهلية للطباعة
والنشر، بيروت، دون تاريخ.

دووهم: به زمانى كوردى:

۱. د. ئەحمەد نەقىب زادە: مېژووۋى دىپلۆماسى و پەيوەندىيە نىۋنەتەۋەبىيە كان، ۋەرگىپرانى
مستەفا مەعرووفى، دەزگای موكرىانى، ھەولېر، ۲۰۰۸.
۲. مايكل ماندلبوم: ئەو نايدىيانەى دەستيان بەسەر جيهاندا گرت، ۋەرگىپرانى گۆران
سەباح غەفور، دەزگای موكرىانى، ھەولېر، ۲۰۰۶.
۳. محەمەد ئىحسان: مەملەتتى نىۋدەۋلەتتەبىيە كان لە سەدەى بىستەمدا، ۋەرگىپرانى ئاسۆ
كەرىم و كامەران ئەحمەد، دەزگای موكرىانى، ھەولېر، ۲۰۰۱.

سیہم: به زمانى ئینگلیزى:

1. A. J. Grant: Outlines of European History, London & New York, 1981.
2. Arthur P. Watts: A History of Western Civilization, vol.II, Holt and Rinehart, New York, 1940.
3. Carlton J. H. Hayes: A Political and Cultural History of Modern Europe since 1830, vol.II, the MacMillan Company, New York, 1943.
4. Carlton J. H. Hayes and Charles Wolseley: History of Europe since 1500 to present day, Third Edition, MacMillan Company, New York, 1958.
5. Charles More: The Industrial Age 1750-1995, Second Edition, Longman, 1997.
6. Christopher Hollis: European History 1815-1914, London, 1929.
7. Ferdinand Schevill: A History of Europe from the Reformation to the Present day, New York, 1946.
8. Herman Ausubel: The Making of Modern Europe, New York, 1958.
9. J. A. R. Marriott: The Evolution of Modern Europe 1453-1939, Third Edition, London, 1948.
10. John Spenser Bassett: A History of United States 1492-1938, Third Edition, the MacMillan Company, New York, 1954.
11. Wallace K. Ferguson and Geoffrey Bruun: A Survey of European Civilization, New York, 1962.

وینہ و نہ خشہ کان

وليامی دووهمی ئەلمانیا

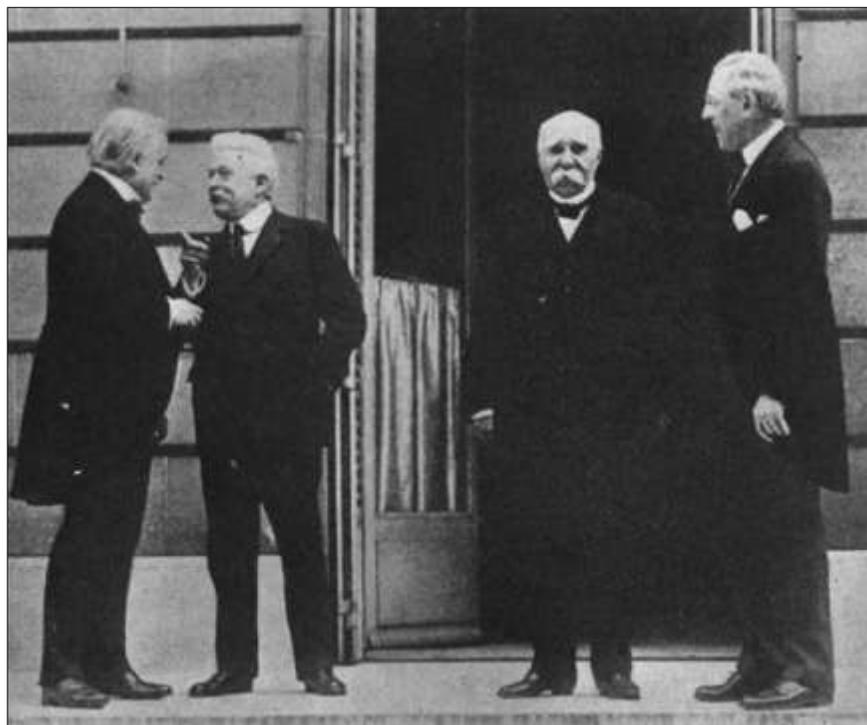
کوشتنی فیژدینانند بە دەستی گەڤەرلۆ پرەنسیپ لە سەرایقۆ، ١٩١٤

ڦلادمير لينين ۱۹۱۷

لۆرد ويلسن

ئۆرلاندۆی سەرۆك وەزیرانی ئیتالییا لەكاتی كۆنگرەى ئاشتیدا

هیتلر له پاریسدا

هیتلر و دوو له
ژنرال‌ه کانی له پاریس

بەنەیتۆ مۆسۆلینى

جۆزىف ستالىن

وينستون چەرچل

هېرشى فرۆكـه
جەنگىيەكانى ھاوپەيمانان
بۇ سەر ئەلمانىا

ویران‌کردنی به‌رلین
به‌دهستی هاوپدیمانان

له‌سیداره‌دانی سهرکرده دیاره‌کانی نازیزم له‌لایهن سۆڤیته‌وه

نەخشەی ئەوروپا لە ساڵی ١٩١٤ و پێش جەنگی یەکەمی
جیھانی

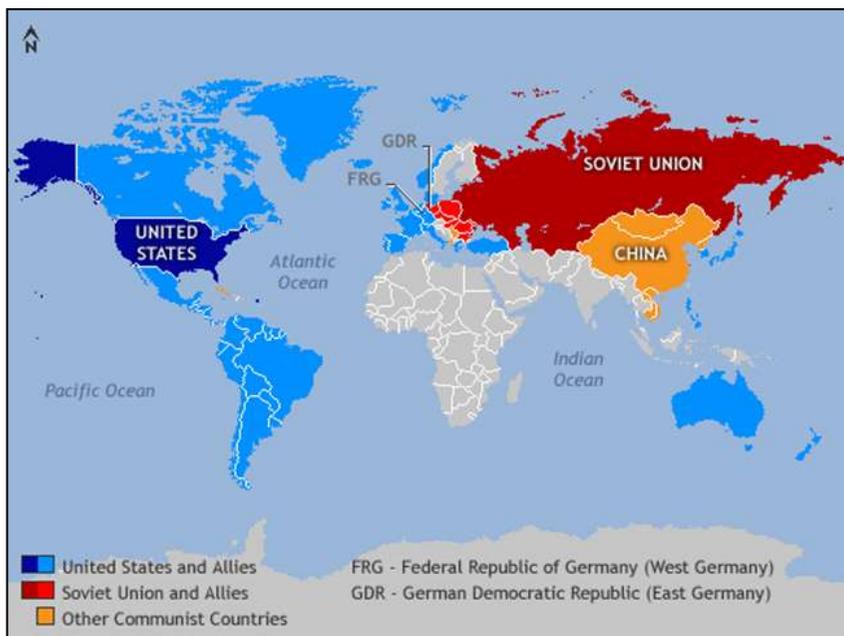
نەخشەی ئەوروپا دوای جەنگی یەکەم ۱۹۱۹-۱۹۲۹

نەخشەی ئەوروپا ۱۹۲۲

نەخشەى دابەشکردنى ئەلمانیا بەسەر رۆئاوا و رۆژھەلاتدا لە ساڵى ۱۹۴۵

نہخشہی سردہمی جہنگی سارد

نه‌خشی سهرده‌می جه‌نگی سارد له سالی ۱۹۶۲